André Maurois

Istoria Angliei

Histoire d'Angleterre, 1967

vol.2

CARTEA A CINCEA
TRIUMFUL PARLAMENTULUI

TABLOUL AL IV-LEA

Regii Stuarți ai Marii Britanii

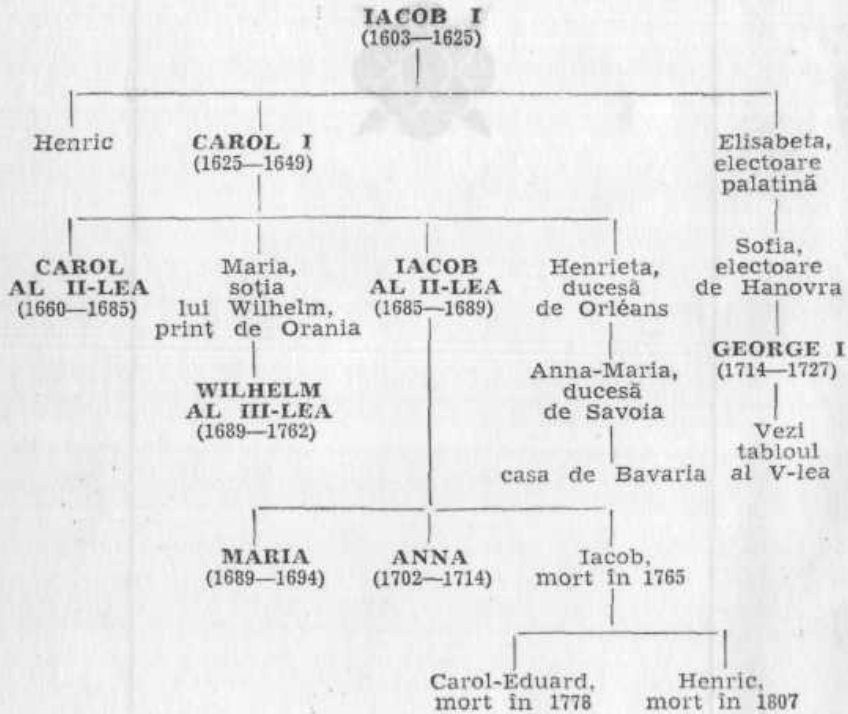

Descendenții Henrietei, fiica lui Carol I, au fost îndepărtați de la tron printr-o lege din 1701, în favoarea ramurii coborîtoare din Elisabeta, fiica lui Iacob I.

I
IACOB I STUART ŞI PROBLEMA RELIGIOASĂ

I. Regii dinastiei Tudor fuseseră nişte zei naționali. Ca să le fie pe plac, supuşii lor, clerul, chiar şi episcopii şi-au schimbat de mai multe ori religia. La un cuvânt de-al lor, seniorii şi miniştrii îşi puneau fără împotrivire capetele pe butuc. Parlamentul întâmpina dorințele lor uneori cu umile critici, alteori mormăind, dar nu le respingea niciodată. Am arătat care au fost resorturile acestei uimitoare puteri: după o lungă perioadă de anarhie, supuşii simțeau o aprigă nevoie de autoritate: Henric al VH-lea şi Elisabeta aveau geniul regalității şi un tact care le-a permis să prevadă, în cea mai mare parte a cazurilor, reacțiile opiniei publice. Numai consimțământul acesteia a făcut posibilă paradoxala vigoare a unei monarhii neînarmate. "Dacă *beefeater*-ii{196} palatului puteau asigura paza unei corăbii în care vreun nobil răzvrătit sau vreun ministru îndepărtat de la putere era condus la Turn, aceasta se datora faptului că ucenicii din Londra nu încercau să le smulgă prizonierul". Nici suveranul, nici

Consiliul privat n-ar fi putut constrânge la supunere o populație de cinci milioane de suflete, obişnuită de secole să păstreze arme în casă şi antrenată în mânuirea arcului şi a săbiei. De la urcarea pe tron a lui Henric al VII-lea, forța dinastiei Tudor nu a fost o forță militară, ci una psihologică şi sentimentală. Acest succes de durată,

cât şi supunerea voluntară a poporului englez aveau să dea naştere în mintea succesorilor Elisabetei unor periculoase iluzii.

II. În ziua morții reginei (24 martie 1603), o mare neliniște cuprinsese țara. Străzile Londrei erau străbătute de patrule. Marinari protestanți părăsiseră porturile pentru a opri – în cazul când s-ar fi produs – o invazie papistă venită din Flandra. Îndată ce se află că Iacob al Vl-lea, calvinistul, urma să descindă din regatul său scoțian pentru a deveni Iacob I al Angliei şi a uni cele două coroane{*}, se restabili calmul. Călătoria noului rege începând de la frontieră şi până la Londra a fost un neîntrerupt triumf. În toate satele sunau clopotele; în oraşe o mulțime entuziastă îl aştepta pe suveran în piața centrală; în castele, Iacob I, obişnuit cu sărăcia scoțiană, se minuna de splendoarea serbărilor. Un gest al său nu fu pe placul poporului şi produse neliniște: Iacob, ignorând libertățile engleze, porunci să fie spânzurat fără judecată un hoț prins de escortă pe drum. Dar înainte de a întâlni vreo rezistență, el putea să epuizeze vastul fond de încredere pe care i-l lăsaseră moştenire predecesorii săi.

III. Era un bărbat de treizeci şi şapte de ani. Destul de ridicol ca înfățişare şi maniere, lipsit de orice distincție; vorbea mult, dar greoi, şi limba i se împleticea în gură. Modul său ridicol de a vorbi masca substanța celor spuse, care nu era niciodată lipsită de savoare. S-a spus că englezii, proclamându-l pe Iacob Stuart urmaşul Elisabetei Tudor, au urcat pe tron un caracter feminin în locul unui caracter masculin. Într-adevăr, petrecându-şi copilăria în mijlocul asasinatelor şi al comploturilor, Iacob Stuart rămăsese cu groaza de oameni înarmați. *Beati pacifici* era deviza sa. Purta haine vătuite pentru a se feri

de lovituri de pumnal şi când vedea o sabie se îmbolnăvea. Destul de cultivat, era însă mai curând un intelectual decât un om inteligent. Adolescent precoce, scrisese versuri, tratate de teologie şi două cărți de doctrină politică: *Basilikon Doron* şi *True Law of Free Monarchies*{197}, în care demonstra că regii sunt destinați de Dumnezeu să guverneze, iar supuşii să asculte de ei. Regele era, aşadar, deasupra legii, dar trebuia să i se supună şi el ca să fie un exemplu pentru ceilalți, în afară doar de cazuri excepționale pe care era singur în măsură să le aprecieze.

IV. Doctrină orgolioasă, care se dovedise utilă în Scoția pentru a ține la respect un cler arogant şi redutabil. Iacob I venea în Anglia primejdios de convins de superioritatea lui. Îşi închipuia în mod sincer că este un teolog genial menit să-i ducă pe englezii rătăciți pe drumul adevărului. Nu ştia a-proape nimic despre caracterul noilor săi supuşi şi nici nu căuta să-i înțeleagă. Cum veni, începu să peroreze în adunările lor, să spumege, să se bâlbâie, amuzându-şi auditorii, fără să-şi dea seama, cu accentul său scoțian. El se aştepta să fie "înălțat până la ceruri cu laude" pentru elocvența şi erudiția sa. Dar avea de-a face cu un popor care nu era dispus să asculte cu respect un moralist străin.

V. Deşi a fost crescut în religia calvină, noul rege a făcut casă bună cu biserica anglicană. El suferise în Scoția din cauza libertății democratice a presbiterienilor; nu-l supăra faptul că a găsit în Anglia o biserică ce recunoştea o ierarhie în vârful căreia se afla regele. Elisabeta impusese supuşilor săi un conformism la fel de riguros ca odinioară biserica romană. Toți trebuiau să facă o mărturie de credință cu privire la cele "treizeci şi nouă de articole"; clerul nu putea folosi decât Cartea de

rugăciuni oficială, comisiile ecleziastice se dovedeau tot atât de severe ca odinioară tribunalele romane, în ochii adevăratului anglican, Reforma n-a însemnat o ruptură cu trecutul şi biserica lui rămânea pentru dânsul "catolică", adică universală. "Protestantul mijlociu – scrie lady Hutchinson{198} – renunţase la papism pentru că nu mai era la modă, dar în adâncul inimii sale înclina de partea aceasta". Doctrina anglicană, care era aceea a statului, se vedea atacată pe ambele flancuri, şi de catolicii romani, şi de puritani.

VI. În partea a doua a domniei Elisabetei, catolicii romani suferiseră din pricina prigoanei, pe care războiul cu Spania şi conspiraţiile iezuiţilor au înăsprit-o. Nu aveau acces la nici o funcţie locală sau naţională; nu aveau voie să se îndepărteze de pă-mântul lor fără un permis semnat de judecătorul de pace. Erau supuşi la amenzi foarte grele (care în realitate nu erau percepute) dacă nu asistau la slujba religioasă anglicană. Un preot care celebra liturghia şi cei care-l adăposteau puteau fi condamnaţi la moartea groaznică a trădătorilor, dar ameninţarea era rareori pusă în practică şi, în multe castele, se mai găsea, prin poduri, câte un capelan catolic. La începutul domniei lui Iacob I, adepţii bisericii romane nu mai alcătuiau decât a douăzecea parte a populaţiei. Urcarea pe tron a fiului Mariei Stuart le inspiră mari speranţe. Se ştia că întreţinuse corespondenţă cu papa şi că era partizanul toleranţei. Într-adevăr, el se oferi să suprime amenzile pentru delicte religioase, dar puse două condiţii: catolicii să declare loialitate faţă de rege, şi nu faţă de papă; să renunţe a face prozeliţi. Condiţiile nu erau compatibile cu o credinţă sinceră şi curând decepţia catolicilor deveni atât de mare încât mulţi dintre ei începură să comploteze împotriva regelui

VII. Dintre aceste comploturi, cel mai periculos a fost celebrul "complot al prafului de puşcă" (1605). Scopul era să ucidă în acelaşi timp pe rege, pe lorzi şi pe membrii Camerei Comunelor care s-ar fi aflat acolo, aruncând în aer Camera Lorzilor în clipa când se vor fi adunat toţi. Protestanţii, fiind lipsiţi astfel de şefii lor, o răscoală catolică ar fi avut şansă de reuşită, ţinând seama de inerţia maselor. Prin calitatea vinovaţilor şi prin metodele folosite, complotul ne aminteşte de teroriştii ruşi de la sfârşitul secolului al XlX-lea. Conjuraţii erau gentilomi. Cel mai celebru dintre ei, Guy Fawkes, militant catolic, învăţase în timpul campaniei din Flandra meşteşugul de a săpa tranşee şi tuneluri. Guy Fawkes şi prietenii săi începură prin a închiria o pivniţă în faţa parlamentului, dar curând descoperiră, din întâmplare, o încăpere situată exact sub Camera Lorzilor, ceea ce-i scutea pe ei să mai sape o galerie. După ce închiriară încăperea aceea, aduseră o mulţime de butoiaşe cu praf de puşcă pe care le acoperiră cu vreascuri, şi atentatul ar fi reuşit cu siguranţă dacă conspiratorii n-ar fi socotit necesar să avertizeze pe câţiva dintre partizanii lor, pentru a organiza răscoala care urma să aibă loc după explozie. Unul din cei cărora li s-a încredinţat secretul se gândi că era de a sa datorie să informeze stăpânirea. Guy Fawkes rămase singur, plin de curaj, ca să aprindă fitilul la momentul stabilit; el fu arestat (la 5 noiembrie 1605) şi executat. O dată cu el pieriră şi complicii săi, precum şi starețul iezuiţilor englezi, Garnet, care fu acuzat că a dat ideea crimei. Se pare că acuzaţia nu era întemeiată; Henry Garnet nu păcătuise decât prin tăcere, dar indignarea stârnită de descoperirea unui atentat atât de grav şi care era cât pe aci să reuşească îi făcu pe toţi catolicii mai suspecţi ca oricând. Nu numai că au fost decăzuţi din drepturile lor civice, dar au şi fost declaraţi nedemni să exercite profesiunile de avocat şi medic şi chiar să gireze bunurile copiilor lor minori. "Complotul

prafului de puşcă" a atras după sine, pentru o vreme îndelungată, prăbuşirea catolicismului în Anglia. În mintea oamenilor papismul se asocia cu sumbrele imagini ale complotului contra siguranței statului; timp de un secol, orice om politic, orice suveran suspectat că are vreo legătură cu Roma era condamnat de opinia publică.

VIII. Dacă biserica anglicană trebuise, pe unul din flancurile sale, să se apere de catolici, pe celălalt avea de îndurat asaltul puritanilor. Puritanismul era mai puțin o doctrină şi mai curând o stare de spirit a acelora care voiau să "purifice" biserica nu numai de orice contact cu Roma, ci şi de obiceiurile romane. Îndată după venirea lui Iacob I, pastorii puritani i-au prezentat o petiție. Ei cereau dreptul pentru fiecare om al bisericii de a hotărî el însuşi dacă să poarte un stihar alb; suprimarea semnului crucii la botezuri, a înclinării capului când se pronunța numele lui Iisus, a genuflexiunii în fața altarului, a verighetei la celebrarea căsătoriei; şi, în sfârşit, stricta respectare a duminicii. Alții, mai radicali, doreau desființarea episcopilor şi crearea unei biserici presbiteriene după modelul bisericii scoțiene. Un al treilea grup era compus din independenți, care cereau dreptul pentru fiecare om să-şi aleagă singur dogmele. Toți aveau ca trăsătură comună o profundă "aversiune pentru veselie", o "dragoste pasionată pentru libertățile civice", gustul vieții simple şi al unui cult fără strălucire. Puritanii aveau oroare de poezia italienizată şi senzuală a Renaşterii elisabetane. Era de vină sângele saxon? Climatul? Veselia mediteraneană era pentru ei un motiv de mirare şi de scandal. Nu că n-ar fi fost sensibili la o anumită poezie, dar preferau poezia Ecleziastului şi a psalmilor celei a lui Spenser şi a lui Shakespeare. Dădeau copiilor lor nume de patriarhi sau de războinici ebrei, îşi ziceau unul altuia "frate cutare" sau "soră cutare" şi credeau a fi noul popor al lui Dumnezeu, însărcinat să-i

extermine pe amaleciții{199} de la curte. Citirea permanentă a Bibliei îi făcea să trăiască într-un vis colectiv şi sumbru, adesea nobil. Ei condamnau teatrul, aveau oroare de păcat, mai ales de cel trupesc, se îmbrăcau cu o modestie voit demodată şi se rădeau pe cap ca să-şi arate disprețul față de curtezanii cu perucile buclate. Pe scurt, erau trişti, oneşti, insuportabili şi dârji.

IX. La începutul domniei lui Iacob, puritanii făceau parte din biserica națională şi sperau să-şi impună doctrina lor. S-a organizat o conferință la Hampton Court, sub preşedinția regelui, pentru a examina petiția lor. Iacob I luă parte cu plăcere la această discuție teologică până în clipa când au fost pronunțate cuvintele *presbiterian* şi *sinod.* Ele trezeau penibile amintiri în mintea lui. "Dacă doriți o biserică presbiteriană – spuse el –, ea se potriveşte tot atât de bine cu monarhia ca Dumnezeu cu diavolul... Orice Jack, Will sau Tom va putea să critice actele mele. Jack va spune: «Aşa trebuie să fie», şi Will va răspunde: «Nu, ar trebui sa fie în felul ăsta»". Şi, luându-şi pălăria ca să ridice şedința, țipă: "Se ştie cum au tratat-o pe biata doamnă, mama mea, şi pe mine însumi în timpul minorității... Închei deci: fără episcopi, nici rege... Dacă asta-i tot ce are de spus partida voastră, am s-o silesc să se conformeze sau am s-o alung din țară". Prin discursul acesta, el a transformat cearta religioasă într-o ceartă politică. Puritanii învățaseră din Biblie că cei credincioşi trebuie să militeze pentru credința lor şi că datoria fiecărui om care cunoaşte adevărul este de a-l face să învingă. Şi pentru că îi constrângea s-o facă, o vor încerca până şi împotriva voinței regelui. În 1604 el a trebuit să poruncească expulzarea din biserică a trei sute de pastori puritani care refuzau să respecte ritualul anglican.

X. Începând din acest moment trebuie să se distingă în clerul englez trei grupări: o grupare a *înaltei biserici,* cea mai puțin îndepărtată de biserica romană şi care acceptă ritualul impus de dinastia Tudorilor; o grupare presbiteriană, neconformistă, care rămâne în sânul bisericii, dar doreşte s-o reformeze; şi o grupare independentă, sau "congregaționalistă", care condamnă în acelaşi timp episcopatul anglican şi sinodul presbiterian. Independenții refuzau să recunoască o biserică de stat, fie de tip englez, fie de tip scoțian. Biserica era pentru ei un grup de creştini uniți numai din propria lor voință. Unii dintre ei, din respect față de libertatea individuală, mergeau până la suprimarea botezului copiilor, pentru a nu mai boteza decât adulți în stare să creadă: aceştia erau baptiştii.

XI. E important să se înțeleagă că pentru protestanții independenți nu mai exista atunci nici o speranță să mai practice în linişte credința lor dacă rămâneau în Anglia. Mulți aleseră exilul şi, în 1608, emigrară în Olanda, dar şi acolo erezia din jurul lor îi nelinişti pe cei mai exigenți. În 1620 câțiva se întoarseră din Olanda şi veniră la Southampton, pentru a se îmbarca de îndată pe *Mayflower,* care trebuia să-i transporte în America. Primii pelerini au fost în număr de o sută doi. Se gândeau să se stabilească pe la frontiera de nord a teritoriului Companiei Virginia; vânturile şi curentele marine îi siliră să debarce mai la nord, în regiunea care se numeşte astăzi Noua-Anglie. În anii care au urmat şi care au fost puțin favorabili pentru puritani în Anglia, mii de emigranți au venit după ei şi, în noua lor țară, oamenii aceştia care au preferat exilul în locul ereziei au întemeiat, după cum era de aşteptat, o teocrație.

II
PRIMELE CONFLICTE DINTRE REGE ŞI PARLAMENT

I. Între curtea lui Iacob I şi parlamentul său nu exista nici o trăsătură comună. Curtea, frivolă, desfrânată, colcăia de scandaluri, printre care adulterele erau cele mai mărunte. Regele, om slab şi tandru, nu se putea lipsi de favoriți, aleşi mai curând după farmecul obrazului decât după calitățile lor de oameni de stat. Trata cu ei treburile cele mai serioase nu la masa Consiliului, ci la sfârşitul unui supeu sau al unei partide de vânătoare. La începutul domniei sale avu înțelepciunea să-l păstreze pe lângă el pe Robert Cecil (pe care-l făcu conte de Salisbury) şi câțiva dintre cei mai buni sfetnici ai Elisabetei; dar încet, încet, puterea trecu în mâinile favoritului Robert Carr (care deveni conte de Somerset), apoi ia George Villiers, băiat de douăzeci şi doi de ani, încântător, sărac, de familie bună, ales într-un mod foarte cinic de către arhiepiscopul de Canterbury şi aliații săi ca să ia locul lui Somerset. Villiers atrase imediat privirile lui Iacob. Paharnic, gentilom al Camerei, cavaler al Ordinului Jaretierei, baron, viconte, marchiz, lord-mare amiral, apărătorul celor Cinci Porturi, duce de Buckingham, ministru favorit al lui Iacob I, apoi al fiului său Carol I, "niciodată nu s-a văzut – spune Clarendon – un bărbat care să facă atât de repede carieră, nici să se ridice astfel, prin simpla sa frumusețe, la cele mai înalte funcțiuni în stat". Corespondența dintre Buckingham şi Iacob I arată uimitoarea familiaritate cu care supusul îl tratează pe suveran. E uşor de imaginat groaza pe care trebuie s-o fi inspirat această curte veselă şi putredă gravilor cavaleri care, ca şi pe vremea Elisabetei, reprezentau atunci în parlament pe *yeomen-i* şi pe orăşenii din Anglia. Aceşti deputați de provincie nu

fuseseră corupți de viața Londrei. Ei erau (spune Trevelyan{200}) urmaşii nenumăratelor generații "care au dus o viață sănătoasă la țară, care au cunoscut cultura elisabetană şi au fost inspirați de religia puritană". Asupra lor curtea nu avea nici o influență. Ei nu râvneau posturi; ştiau că regele n-are altă forță armată decât "cetele antrenate" sau milițiile comitatelor, care împărtăşeau părerile parlamentului. Insensibili la favoruri şi netemători, ei foloseau cu mândrie privilegiul de a blama administrația regală şi, după o şedință în care spuseseră, în toată libertatea, ceea ce gândeau despre duce şi chiar despre rege, se întorceau acasă pe jos, fără frică, de la Westminster în City, pentru că se simțeau apărați împotriva răzbunărilor curții de muta, dar activa complicitate a orăşenilor şi a ucenicilor din Londra.

II. Unui parlament atât de conştient de datoriile şi de forța sa, Iacob I voia în mod naiv să-i impună ideile sale cu privire la dreptul divin şi ereditar al regilor. Teorie nouă în Anglia, în care, ori de câte ori o cerea salvarea patriei, alegerea de către Consiliu, apoi de către parlament trecea peste principiul eredității. Iacob I, spirit logic, voia să facă din monarhie un sistem coerent; în această binecuvântată țară a incoerenței, era: un mijloc sigur de a face monarhia impopulară. Dacă i s-ar da crezare regelui teolog, nu numai că un rege, uns şi încoronat, devenea un personaj sacru, dar, toți viitorii regi fiind aleşi dinainte şi consacrați de Dumnezeu, parlamentul nu mai avea altceva de făcut decât să înregistreze hotărârile divine. Regele era răspunzător față de Dumnezeu, dar nu față de supuşii săi. El nu era supus legii, pentru că *legea era el. "Rex est Lex".* Această doctrină, pe care Iacob I o opusese odinioară cu succes pretențiilor bisericii scoțiene, jigni Camera Comunelor.

III. Camera Comunelor opuse sistemului abstract al regelui tradiția engleză. Ea nu pretindea încă să exercite controlul asupra actelor puterii executive. În afară de cazurile de trădare, miniştrii nu fuseseră niciodată răspunzători în fața parlamentului; actele lor de administrație nu depindeau de parlament. Dar principiile *generale* după care va fi guvernată națiunea (adică legile) nu trebuiau să fie enunțate decât "de Coroană în Parlamentul său", aceste legi fiind obligatorii pentru regele însuşi, pentru miniştrii săi şi pentru Consiliul său. Ținând seama numai de considerații de drept teoretic, cele două teze, atât aceea a monarhici absolute cât şi aceea a monarhiei limitate, puteau fi susținute. Parlamentul, ca şi coroana, constituia o reprezentanță a suveranității populare şi, sub dinastia Tudorilor, monarhul exprimase adesea mai bine părerile poporului decât Camera Comunelor. În practică însă era necesar ca acest conflict să fie rezolvat. Un regim politic nu este viabil decât dacă, lăsând forțelor reale ale țării posibilitatea de a se exprima, consacră în acelaşi timp o putere supremă în stat, care să poată, la momentul decisiv, să aibă ultimul cuvânt. "Suveranitatea – va spune mai târziu Hobbes{201} – nu poate fi divizată".

IV. Cârmuirea respectă libertatea cetățenilor în măsura în care are nevoie de consimțământul lor pentru perceperea veniturilor sale. Regele Franței a devenit un suveran absolut pentru că a putut statornici un bir perpetuu. Elisabeta fusese cu atât mai puternică cu cât reuşise să fie mai econoamă şi cu cât realizase mai multe resurse excepționale datorate isprăvilor lui Drake şi jefuirii comorilor spaniole. Iacob I, care întreține o curte prea strălucită şi-i copleşeşte cu daruri pe favoriții săi, nu poate fi decât un suveran cheltuitor, deci vulnerabil. "Toți regii – spune un contemporan – aruncă banii pe fereastră în ziua încoronării lor; acesta e primul care-i aruncă în

fiecare zi". Gustul său, cu totul feminin, pentru bijuterii îl costă uneori până la treizeci şi şapte de mii de livre pe an, în timp ce nu consacră decât douăzeci şi şapte de mii de livre pentru armată. În 1614 îi trebuie o sută cincizeci şi cinci de mii de livre pentru cheltuielile casei; Elisabeta, în 1601, se mulțumise cu douăzeci şi şapte de mii. Chiar dacă ar fi fost econom, creşterea prețurilor ar fi fost suficientă ca să-l pună în încurcătură. (Un dineu al Camerei înstelate costă vistieria, pentru acelaşi număr de oaspeți, două livre în 1500, douăzeci de livre în 1600.) lacob I cheltuieşte, evitând orice război, şase sute de mii de livre pe an, iar venitul său nu se ridică decât la circa patru sute cincizeci de mii de livre, din care o sută provin din *Tunnage and Poundage,* drepturi fixe asupra lânii şi a pieilor, pe care parlamentul şi-a luat obiceiul de a le vota pentru întreținerea regelui. Cum să completezi acest venit? Regele încearcă expediente; solicită daruri voluntare; constrânge pe proprietarii care refuză să intre în categoria cavalerilor{202}, din cauza obligațiilor pe care le incumbă, să-i verse o sumă mare pentru a fi scutiți; vinde păşuni; vinde lemnele din pădurile statului. În sfârşit, propune parlamentului *the Great Compact,* Marele Contract, potrivit căruia regele ar renunța la toate vechile sale privilegii feudale în schimbul votării pe viață a două sute de mii de livre. Parlamentul refuză compromisul; regele îl dizolvă. Timp de zece ani, din 1611 până în 1621, parlamentul nu va mai fi convocat (în afară de câteva săptămâni în 1614). Coroana va putea trăi fără el? Soluția problemei suveranității depinde de răspunsul la această întrebare.

V. Ca să trăiască fără bani, un rege trebuie să trăiască în pace. Aceasta era şi dorința cea mai fierbinte a paşnicului lacob I. În 1604 a încheiat pace cu Spania, o pace fără glorie, dar şi fără umilință. Spania recunoştea englezilor întreaga libertate de navigație pe mările

europene; englezii nu renunțau la libertatea oceanelor. Nimic nu era rezolvat, nimic nu era compromis{203}. Când lordul Cecil muri în 1612, o dată cu el dispăru din Consiliul regal şi prudența elisabetană. Nimeni nu mai părea să conceapă că era posibilă promovarea unei politici de mijloc, care să nu fie nici sfidare, dar nici supunere, față de Spania. Timp de câțiva ani partidul antispaniol crezu că biruie. A fost eliberat din Turnul Londrei unul din veteranii războaielor elisabetane, sir Walter Raleigh, pe care Iacob I îl închisese pentru un imaginar complot. După treisprezece ani de captivitate, Raleigh, care dorise dintotdeauna pentru țara sa un imperiu, trecu deodată din închisoare pe puntea unei nave şi, din ordinul regelui, se îndreptă spre Guyana, de unde trebuia să aducă, aşa cum făcuse odinioară Drake, nişte comori fabuloase. Dar Raleigh, prost echipat, lipsit de sprijin serios, fu învins de spanioli, apoi, "după ce abia trăsese o gură de aer marin în piept, pe drumul dintre temniță şi moarte", fu decapitat de rege pentru a linişti Spania. George Villiers, duce de Buckingham, care urmase lui Somerset în grațiile regelui, se lăsă sedus, la rândul său, de ambasadorii Escurialului. Prințul Henric muri, şi noul moştenitor al tronului, Carol, părea un protestant mai puțin ferm.

VI. Luptele religioase de pe continent trezeau pe atunci la puritanii englezi violentele pasiuni pe care le suscită totdeauna într-o țară afacerile externe atunci când partidele îşi închipuie că descoperă în acestea imaginea luptelor lor interne. În 1618 a început în Europa centrală marele război denumit mai târziu războiul de treizeci de ani, prin care casa de Austria, sprijinită de Spania, se străduia să restabilească unitatea imperiului şi hegemonia bisericii romane. Husiții din Boemia, asupriți, se puseseră sub ascultarea tânărului elector palatin{204}, care se căsătorise cu fermecătoarea fiică a lui

Iacob I, prințesa Elisabeta. Atacat în cele două regate ale sale de prinții catolici, electorul ceru ajutor socrului său. Opinia publică engleză îl susținea şi reclama soldați pentru Palatinat. Cât priveşte puritanii, ei ar fi ezitat să angajeze Anglia într-o campanie în Boemia, țară care li se părea cam orientală, depărtată, necunoscută. Dar erau gata să apere Rinul. Pentru aceasta, ar fi trebuit mai întâi să împiedice pe spanioli să debarce în Țările de Jos, deci să posede o flotă tot atât de puternică cum fusese odinioară cea a lui Drake. Or, Iacob I neglijase să-şi pregătească forțe. Fără parlament, fără bani, era lipsit şi de nave. O dragoste prea naivă pentru pace l-a dus, cu sau fără voia lui, să facă jocul prinților mai puțin paşnici. Pentru a pregăti un război împotriva Spaniei, sau mai curând pentru a da impresia spaniolilor că-l pregăteşte, Iacob I trebui, în sfârşit, în 1621, să convoace parlamentul.

VII. Între un parlament, care ştia că-i convocat cu părere de rău, şi un rege care nu credea în drepturile parlamentului, conflictele erau inevitabile. Parlamentul subordonă votarea subsidiilor reparării prejudiciilor. Se comiseseră nenumărate abuzuri: vânzări de monopoluri comerciale şi de funcții publice, mituirea judecătorilor. Cancelarul Bacon"{205}, un bărbat extrem de capabil, dar fire slabă, făcut țap ispăşitor, se recunoscu vinovat de corupție, fu condamnat la sechestrarea tuturor bunurilor sale şi dizgrațiat. Era primul *impeachment* al unui mare om de stat de la 1459 până atunci şi o dovadă clară a independenței Camerei Comunelor. Ea voia să intervină şi în afacerile externe. Foarte protestantă, Camera dorea, din pasiune religioasă, război cu Spania şi o campanie în Palatinat. Regele nu voise decât să amenințe Spania; i-ar fi fost groază să-şi pună amenințarea în practică. Împreună cu favoritul său, Buckingham, pregătea un nou proiect de căsătorie spaniolă, de astă dată pentru fiul său

Carol şi spera că unul din articolele contractului va fi restituirea Palatinatului ginerelui său. Parlamentul exprimându-şi groaza față de această politică de compromis, regele îi aduse la cunoştință că înaltele afaceri de stat nu sunt de resortul său. La care parlamentul îi replică: "libertățile, imunitățile şi privilegiile parlamentului sunt o veche şi indiscutabilă moştenire a supuşilor englezi, şi treburile grele şi urgente referitoare la rege, stat, apărarea regatului şi a bisericii Angliei constituie subiecte ce-i revin şi urmează a fi puse în discuția lui". Pretențiile acestea îl contrariară atât de mult pe rege încât rupse din registrul de deliberări foaia pe care era consemnat textul acesta, alungă parlamentul şi porunci arestarea a şapte dintre membri săi, printre care şi John Pym, unul din autorii foii rupte, şi unul dintre aceia care câştigaseră cea mai mare autoritate în Cameră. După care trimise pe Carol şi pe Buckingham în Spania s-o cucerească pe infantă (februarie 1621).

VIII. Nu există lectură mai uluitoare decât scrisorile comune adresate de Carol şi Buckingham lui Iacob I în timpul călătoriei lor. Se poate observa caracterul personal şi pueril al oricărei politici de favorit. Cei doi băieți romanțioşi plecaseră deghizați. Ii scriau regelui: *"Dear Dad and Gossip..."* {206} şi semnau: *"Your baby and your dog...",* Carol fiind copilaşul şi Buckingham câinele. lacob I coresponda cu papa, căruia îi promitea, dacă Sfântul-Scaun autoriza căsătoria spaniolă fără a-i impune condiții religioase prea aspre, să-i trateze pe catolicii englezi cu moderație. Promisiune demnă de laudă, dar pe care nu era în puterea lui s-o țină. Papa răspunse cerând, ca atunci când se vor naşte copii din această căsătorie, să li se dea doici catolice. Dar misiunea engleză îi exaspera pe spanioli prin orgoliul şi manierele sale. Sir Edmund Verney, care-l însoțea pe prinț în Spania, pălmui un preot spaniol şi regele Spaniei invită cu toată asprimea pe

Buckingham să trimită înapoi în Anglia întreaga sa suită protestantă. Negocieri duse pe tonul acesta nu se puteau termina decât printr-un eşec. lacob suferea că este despărțit de favoritul său şi că "trăieşte o viață tristă de văduv". În octombrie 1621 rechemă pe "copilaşul şi pe câinele său". Locuitorii Londrei fură atât de încântați de această ruptură şi de a-l vedea pe prințul lor întorcându-se "încă celibatar şi încă protestant", încât îi făcură lui Carol şi mentorului său o primire entuziastă. Aclamațiile lor au fost suficiente ca să-l arunce pe Buckingham – minte uşuratică şi plină de vanitate – în tabăra antispaniolă. Deodată favoritul detestat deveni conducătorul popular, bun să stea în fruntea unui război dorit de englezi. Parlamentul însuşi declară că "niciodată un bărbat nu a binemeritat atât de la rege şi patria sa". Iacob, cu toată dragostea lui de pace, trebui să cedeze. Începând din această perioadă şi până la moartea lui Iacob (1625), ba chiar şi în primii ani de domnie ai lui Carol, Buckingham a avut puterea unui rege fără să aibă şi prudența lui.

III
BUCKINGHAM ŞI CAROL I

I. Cine priveşte atent, în portretele lui Van Dyck, tristul şi frumosul chip al lui Carol I se miră mai puțin de nenorocirile care au dat peste dânsul. Există în trăsăturile sale noblețe, cinste, timiditate, dar şi un fel de sumbră încăpățânare. Regele Carol era un bărbat cast şi pios. Roşea când auzea un cuvânt nelalocul lui şi rămânea tăcut când nu-i plăcea vreo atitudine. Lipsit de imaginație, nu prevedea niciodată reacțiile supuşilor săi. Când reacțiile acestea îi erau ostile, se simțea surprins, şi o violență oarbă – violența timizilor – îl cuprindea. Avea

sincera dorință de a face lucrurile cum trebuie, dar se fixase la un sistem de idei pe care nici discuțiile, nici experiența nu l-au putut modifica vreodată. "A murit repetând afirmațiile pe care le făcuse toată viața". A fost o nenorocire pentru el că începuturile domniei sale s-au asociat în mintea poporului cu persoana lui Buckingham, a cărui vanitate şi frivolitate iritau pe cei mai buni englezi, fiind comparate cu acele cețuri nesănătoase care, ridicându-se deasupra pământului, ascund soarele şi când răsare şi când apune. Cu toată deosebirea de fire dintre ei şi poate chiar din cauza aceasta, Carol îl iubea cu naivitate pe acest "Steenie"{207}*:* cu el îşi petrecuse tinerețea şi acesta aducea în viața lui o animație şi o fantezie de care n-ar fi fost capabil el însuşi.

II. Buckingham fu acela care, după proiectul căsătoriei spaniole, sugeră şi negocie pentru regele său o căsătorie franceză cu Henrieta-Maria, fiica cea mai tânără a lui Henric al IV-lea. Mare eroare de a aduce într-o țară care nu se liniştise încă după "complotul prafului de puşcă" o regină catolică, urmată de o suită străină. "S-a observat că o regină franceză n-a adus niciodată o mare fericire Angliei", scriau protestanții. Carol a avut, desigur, grijă să declare că viitoarea regină nu va avea libertate religioasă decât pentru ea şi slujitorii ei şi că nimic nu se va schimba în situația "recuzanților" englezi, dar, printr-un paragraf secret din convenția de căsătorie, regele se angajase să-i protejeze pe catolici, începuturile acestei vieți conjugale fură nenorocite. Mica regină de cincisprezece ani lua parte suitei sale împotriva englezilor. Se ducea să se roage la picioarele spânzurătorilor din Tyburn pentru martirii catolici. Carol scria lui Buckingham că trebuia să fie înlăturați de urgență *"les monsieurs"* pentru a sustrage pe soția sa de sub influențe periculoase; curând el ordonă să fie retrimişi în țara lor, prin bună învoială, dacă era posibil,

cu forța, dacă era necesar. După această criză menajul regal era destinat să devină unul dintre cele mai tandre şi mai unite din istorie, dar începuturile sale nenorocite îndepărtaseră una de alta cele două curți, a Angliei şi a Franței, îndepărtare primejdioasă pentru Buckingham, care voise să se asigure de alianța cu Franța împotriva Spaniei.

III. Politica externă a lui Buckingham, care nu era nici diplomat, nici general, fu pe cât de incoerentă pe atât de imprudentă. În momentul învrăjbirii cu Spania se complăcuse câtva timp în rolul de campion al națiunilor protestante, ceea ce-i atrase din partea Londrei vii aclamații. Dar, pentru a juca realmente rolul acesta în Europa, era nevoie de o armată puternică. Or, Anglia era o țară mică şi nu voia să fie o națiune militară. Expedițiile pe care le-a încercat Buckingham în Olanda şi la Cadix s-au terminat toate, din lipsă de organizare, în mod dezastruos. O politică de alianță cu Franța catolică n-ar fi fost de neconceput, pentru că ura față de casa de Austria putea să-l determine pe Richelieu să-şi caute aliați până şi în tabăra reformaților. Dar să i se promită lui Richelieu, cum a avut îndrăzneala s-o facă Buckingham, sprijinul marinarilor protestanți englezi împotriva rebelilor hughenoți de la La Rochelle era o nebunie. Când a înțeles în sfârşit că nu va reuşi să înnoade o alianță strânsă între Carol I şi Ludovic al XIII-lea, Buckingham se răzbună împotriva acestuia din urmă, deşi cu totul nevinovat de dorințele englezilor, făcând în mod public curte soției sale, Anna de Austria. Apoi, asigurându-şi ostilitatea ambelor mari puteri occidentale, Spania şi Franța, şi fiind lipsit de bani pentru a susține o astfel de luptă, s-a văzut constrâns să se adreseze parlamentului.

IV. Parlamentele lui Carol I sunt mai independente

decât cele care le-au precedat. Oamenii din care se compun, aproape toți *squire-i* cultivați şi religioşi, cunosc şi venerează legea comună. Printre ei se află un mare jurist, sir Edward Coke, fost judecător, caracter violent, dar care a ştiut să apere cu succes, împotriva lui Iacob I, principiul superiorității legii asupra regelui. Aceşti parlamentari respectă formele tradiționale; ei îngenunchează respectuos în fața suveranului, dar înțeleg ca – în ultimă instanță – să învingă voința parlamentului. O nouă teorie, aceea a responsabilității ministeriale, începe să se contureze în mintea lor. Regele nu poate să greşească; dacă se înşală, singurul vinovat este ministrul, care ar fi trebuit să-l lămurească; şi un asemenea ministru, chiar dacă regele l-a aprobat, merită *impeachment*-ul rezervat odinioară trădătorilor. Cel mai mare parlamentar de pe atunci, Sir John Eliot, susținu această teză cu ocazia nebunescului atac al lui Buckingham împotriva oraşului La Rochelle: *"My Lords* – declară el (cerând, în numele Camerei Comunelor, punerea sub acuzare a ministrului în fața Camerei Lorzilor) –, voi spune că, dacă însăşi Maiestatea sa a consimțit sau a ordonat atacul acesta, ceea ce nu pot crede, ducele n-ar fi cu nimic exonerat şi faptul n-ar constitui măcar o atenuare a crimei sale, căci ar fi fost de datoria lui să se opună prin rugăminți şi să intervină pe lângă Maiestatea sa ca să-l facă să-şi dea seama de pericolul şi de urmările neplăcute care ar putea rezulta dintr-o atare intenție". Carol I, care admirase curtea Franței şi aceea a Spaniei, şi credea, ca şi tatăl său, în dreptul divin, nu admitea această doctrină şi revendica responsabilitatea sa de suveran: "Nu voi îngădui Camerei să pună în discuție pe slujitorii mei şi mai puțin pe acela care îmi este atât de apropiat". Dar cum să se facă ascultat? După ce îl trimise pe Eliot la închisoare, în urma intervenției energice a parlamentului, arestatul fu pus în libertate. Putea regele să guverneze fără parlament, primind daruri voluntare sau făcând un

împrumut forțat? Prin asemenea expediente nu se mai realizau decât slabe venituri într-o vreme când cheltuielile erau în creştere. După umilitoare înfrângeri în războiul împotriva Franței, şi în special aceea din insula Re, fu neapărat necesară convocarea din nou a Camerei Comunelor.

V. Parlamentul din 1628, ales într-o atmosferă învrăjbită, luă hotărârea de a-i reaminti regelui ca era dator să respecte legile regatului. Parlamentul întocmi celebra Petiție a Drepturilor, redactată în mare parte de sir Edward Coke şi care era o a doua afirmare, mai limpede, a ceea ce se credea că sunt principiile Marei Carte. Originalitatea Petiției Drepturilor constă în faptul că ea încearcă să stabilească o limită precisă între puterea regală şi puterea legii. Regele ezită timp îndelungat. Ii era groază de ideile susținute în acest document, dar i-l prezenta chiar Camera Lorzilor, împreună cu Camera Comunelor. Sfârşi prin a răspunde aşa cum voia parlamentul: "Facă-se dreptate, după cum e dorința", şi petiția deveni una din legile fundamentale ale regatului. Ea restrângea extrem de mult prerogativele regelui. În special nu-i mai îngăduia în fapt, dacă nu în drept, să întrețină o armată permanentă, pentru că îi refuza mijloacele de cazare şi de menținere a disciplinei.

VI. Parlamentul, dacă avea dreptate atunci când cerea respectarea legilor, se dovedea el însuşi lipsit de rațiune în afacerile externe, li cerea regelui să-i sprijine pe protestanții din Palatinat, dar îi refuza subsidiile necesare. Gentilomii de la țară şi juriştii care alcătuiau Camera Comunelor nu cunoşteau Europa şi nu înțelegeau nimic din urcarea prețurilor. Lipsiți de

experiența afacerilor, ei dădeau loc la un conflict inevitabil cu monarhul. Ar fi deci nedrept să se atribuie ruptura numai regelui şi intransigenței sale. Macaulay a spus despre Carol I că, infatuat de maiestatea sa, credea că onoarea îl obligă să-şi păstreze tonul de tiran chiar şi atunci când cerea ajutor parlamentului. Cine cercetează textele originale vede că regele nu luase atunci un ton de tiran şi că parlamentul îi refuzase ajutorul său. După ce cedase în privința Petiției, Carol I era îndreptățit să spere că impozitul *Tunnage and Pound-age* îi va fi acordat ca şi predecesorilor săi. N-a fost aşa. Moartea lui Buckingham, asasinat de un locotenent, Felton, în august 1628, nu aduse nici o destindere. Regele, de la ferestrele palatului său, văzu veselia mulțimii din Londra şi bărbații bând în sănătatea ucigaşului. Ducele a trebuit să fie înmormântat în secret, pentru a evita ca trupul lui să fie batjocorit de mulțime. Carol era prea demn ca să i se poată citi sentimentele pe față, dar el n-a
uitat niciodată această demonstrație de ură. La sesiunea următoare, conflictul cu parlamentul reîncepu. De astă dată avu în mare măsură un caracter religios.

VII. Puritanii şi ritualiştii continuau să-şi dispute dominația asupra bisericii Angliei. Carol favoriza clerul înalt (cel mai puțin înstrăinat de riturile romane), deoarece era sub influența soției sale şi, de asemenea, pentru faptul că acest cler accepta şi chiar solicita intervenția regelui în afacerile ecleziastice. O mare dezordine domnea în mințile preoților. Un pastor calvinist aşeza masa de împărtăşanie în mijlocul corului{208}; venea apoi un sacramentalist, care o ducea la locul unde fusese înainte. Unul zvârlise stiharul alb, un altul îl purta. Laud, episcopul Londrei, apoi arhiepiscop de Canterbury, îşi luă obiceiul de a-l consulta pe rege în toate privințele, chiar şi asupra pedepselor de aplicat păcătoşilor. El întocmi pentru rege o listă a preoților, notind în dreptul fiecărui

nume litera O sau P (ortodox sau puritan) şt din acea clipă numai cei notați cu O obțineau marile funcții bisericeşti. Or, majoritatea poporului şi a parlamentului era calvinistă. Laud şi curtea acceptau doctrina episcopului olandez Arminius şi credeau în liberul arbitru; Londra şi parlamentul credeau în predestinație. Învățăceii calvinişti şi curtenii arminianişti se înjurau în plină stradă. Cauza liberului arbitru, scrie Trevelyan, se confunda cu aceea a guvernării despotice, aceea a predestinației cu apărarea privilegiilor parlamentului. "Cine nu vrea să fie guvernat decât de legi – spunea un deputat – e socotit puritan; acel ce refuză să facă tot ceea ce ai vrea să-l sileşti să facă este un puritan". Teologia, politica şi fiscalitatea erau amestecate în mod inextricabil. Pentru ca regele să nu aibă puterea de a impune poporului său altarul ia răsărit, stiharul alb şi sacramentele, trebuia să i se refuze acel *Tunnage and Poundage,* în lipsa cărora depindea de un parlament puritan.

VIII. De aici{209} ciudatele şi celebrele "trei rezoluții" pe care le-a votat parlamentul în 1629. Ele decretau că: 1. oricine va încerca să introducă în Anglia papismul sau arminianismul va fi considerat inamic public; 2. oricine va îndemna să se perceapă impozite neacordate de parlament va fi considerat inamic public; 3. orice negustător sau orice altă persoană care va plăti astfel de impozite, nevotate de parlament, va fi considerat trădător şi inamic public. *Speaker*-ul, înspăimântat de caracterul acestor rezoluții, declară că a primit ordin de la rege să ridice şedința înainte de votarea lor. Doi membri ai parlamentului, apucându-l fiecare de un braț, îl ținură nemişcat pe speaker în fotoliul lui. "Pe Dumnezeul nostru – îi spuseră ei –, veți rămâne aici atâta timp cât va dori Camera". Un altul încuie uşa şi vârî cheia în buzunar. Când un uşier bătu la uşă în numele regelui, nimeni nu

deschise. Moțiunea fu adoptată. A fost o scenă revoluționară. Carol răspunse printr-un act revoluționar{210}, arestând, la terminarea sesiunii şi în pofida Petiției Drepturilor, pe nouă membri ai Camerei Comunelor. Cel mai ilustru dintre ei, Eliot, muri în Turn, trei ani mai târziu. Ca toți martirii, acest mare parlamentar a făcut din cauza puritană o cauză sfântă. Carol era hotărât acum să se lipsească de parlament. Dinastia Tudorilor nu făcuse la fel timp îndelungat? Rămânea eterna întrebare: "Regele îşi va putea procura bani?" De această întrebare depinde, în ultimă analiză, stabilitatea oricărei guvernări.

IV
REGELE FĂRĂ PARLAMENT

I. Iată-l pe Carol I singur în Whitehall cu tânăra sa regină franceză, pe care acest timid o iubeşte acum cu o dragoste senzuală şi tandră şi care capătă asupra lui o influență mult mai mare decât pe vremea când trăia Buckingham. Lipsit de contactul cu opinia publică pe care i l-ar fi putut asigura convocarea anuală a parlamentului, pe cine se va sprijini în guvernarea lui? A găsit doi oameni care-i împărtăşesc gustul pentru autoritate şi care cred, ca şi dânsul, că folosirea fermă a prerogativelor regale poate aduce fericirea poporului: unul este Laud, care, arhiepiscop din 1633, conduce treburile ecleziastice, la care adaugă apoi pe cele financiare; celălalt este un fost membru al periculosului Parlament din 1628, Thomas Wentworth, pe care regele îl va face în 1640 conte de Strafford.

II. N-a existat om mai calomniat decât Strafford. Pentru că a fost prieten cu parlamentarii rebeli, cu Pym,

cu John Eliot, cu Hampden, aceştia consideră ca o trădare ralierea lui la cauza regală. "N-am să încetez de a vă urmări atâta timp cât veți avea capul pe umeri", i-a declarat Pym. Cuvinte crude şi, dacă ne gândim la ce-a urmat, profetice. Dar în ce constă trădarea? De la începutul carierei sale, Wentworth şi-a afirmat ideile: "Principiul meu este să nu lupt împotriva prerogativelor regale în *afara parlamentului".* El considera încrederea poporului şi autoritatea regală ca două elemente indispensabile ale oricărei politici sănătoase, regele fiind cheia de boltă de care nimeni nu se poate atinge fără a zdruncina edificiul. Carol şi-a dat imediat seama de prăpastia care despărțea pe opozanții de profesie de acest bărbat de stat: "Wentworth – remarcase el – e un gentilom cinstit". Când îl avu în slujba sa, îi încredința misiunile cele mai dificile; îl făcu preşedintele Consiliului Nordului{211}, apoi îi dădu sarcina de a pacifica Irlanda. Dacă l-ar fi folosit de îndată în Anglia, poate că Strafford ar fi alcătuit o armată permanentă, în lipsa căreia era imposibil să se mențină prerogativele coroanei, şi poate că destinele Angliei ar fi semănat mai mult cu acelea ale Franței lui Ludovic al XlV-lea. Dar Carol împărtăşea doctrina lui Strafford fără să aibă forța lui de caracter, nici geniul său de organizare. Când s-a hotărât, în sfârşit, să-l plaseze în rangul întâi, partida era deja pierdută pentru amândoi.

III. Laud, ca şi Strafford, era un om aspru, dar de bună-credință. Acest arhiepiscop autoritar, prea puțin făcut pentru a-i guverna pe englezi, considera că, în cadrul bisericii fermitatea doctrinei valorează mai mult decât libertatea opiniei. El dorea să impună prin forță o perfectă uniformitate a credinței şi a ceremonialului. "Dacă putea constrânge, renunța de a mai convinge". Toată viața sa a urmat această linie rigidă de conduită. Încă la Oxford fiind, îi indignase pe teologii calvini

spunându-le că presbiterienii sunt tot atât de periculoşi ca şi papiştii. Deoarece se înclina în faţa altarului şi apleca capul de câte ori se pronunţa numele lui Iisus Hristos în timpul slujbei, papa, încurajat de aceste simptome liniştitoare, îi oferi pălăria de cardinal. "Răspunsul meu este nu, atâta timp cât Roma va fi ceea ce este" ripostă Laud. Discipol al lui Aristotel, el era de părere că obişnuinţa este a doua natură şi socotea că uniformitatea ceremonialului duce negreşit la unitatea credinţei. Se străduia să le impună pe amândouă. Nefiind un om crud, nu folosea arderea pe rug şi nici tortura, dar exercita asupra bisericii o tiranie administrativă.

IV. Sprijinindu-se pe curţile ecleziastice şi în special pe curtea înaltei comisiuni{212}, epura universităţile şi clerul. Supraveghea predicile prea protestante şi impunea scurtarea lor. Interzicea comunităţilor nemulţumite să aducă "lectori" pentru a înlocui predicile anglicane. Închidea capelele particulare ale puritanilor şi le interzicea adunările lor evlavioase. Iacob I publicase în 1618 o *Carte a sporturilor,* prin care îşi îndemna supuşii, în dispreţul sabatului puritan, să-şi continue jocurile de duminică. Adusese în favoarea acestei teze motive excelente: o strictеţe prea mare riscă să îndepărteze spiritele de religie: sporturile sunt utile pentru sănătatea corpului şi constituie o pregătire a bărbaţilor în vederea războiului. Această declaraţie îi îngrozise pe puritani, care refuzaseră s-o citească în bisericile lor. Iacob nu stăruise; Laud voia să-i constrângă. Adevăraţii protestanţi văzură cu tristeţe că, graţie influenţei reginei, catolicii se bucurau acum de oarecare toleranţă, pe când ei înşişi erau persecutaţi. Pe continent războaiele duceau la victoria puterilor catolice. Mulţi puritani, deseraţi, se hotărâră atunci să se expatrieze, să se ducă să trăiască în America, departe de Laud şi de Roma. Mai mult de

douăzeci de mii dintre ei se alăturară pelerinilor de pe *May-flower* şi formară nucleul Noii-Anglii, unde introduseră instituțiile cele mai caracteristice ale Angliei din acea vreme. Fără rigorile lui Laud e probabil că civilizația Americii de Nord n-ar fi fost niciodată o civilizație anglo-saxonă. Dar această îndepărtată consecință a prigoanelor era imprevizibilă atunci, şi în miile de cămine engleze în care familiile puritane se străduiau, prin citirea zilnică a Bibliei, să-şi mențină credința trează, resentimentul era viu şi spaima zilnică.

V. Ce impozite putea să perceapă monarhul dacă respecta formele legale? *Tunnage and Poundage?* Randamentul acestui impozit depindea de volumul tranzacțiilor comerciale şi, timp de şase luni, comercianții din Londra, pentru a protesta împotriva arestării arbitrare a lui sir John Eliot, se abținură să vândă şi să cumpere. Negustori care refuzau să facă negoț? Era un semnal important, dar care nu fu înțeles. Ajutat de juriştii săi, care găsiră nişte drepturi arhaice în hrisoave vechi, regele restabili unele taxe căzute în desuetudine: daruri "Voluntare"; obligația pentru cei care cu secole în urmă se stabiliseră în pădurile regale să răscumpere terenurile de la rege; vânzarea de titluri de noblețe; serviciul de cavalerie obligatoriu; taxe pentru întreținerea miliției (coat *and conduct money);* taxă asupra trăsurilor de piață *(hackney coaches,* o inovație a vremii); vânzarea de monopoluri curtenilor, ceea ce îmbogățea în acelaşi timp şi visteria şi pe concesionari, în dauna poporului. Carol avu pretenția să oblige pe supuşii săi să folosească un anumit săpun, prost fabricat de o corporație de "monopolişti". Săpunul acesta, care tăia lenjeria şi le provoca spălătoreselor arsuri pe mâni, fu botezat *popish soap,* săpun papal. Gospodinele din Londra se gândeau că rănile pe care le producea erau simbolice şi că folosirea lui ardea şi sufletele.

VI. Intre perechea regală – închisă în Whitehall în mijlocul unor frumoase picturi olandeze şi italiene cumpărate la porunca regelui, pe continent şi înconjurată de curteni cu păr lung şi buclat, cu gulere de dantelă, pălării de fetru cu boruri largi, împodobite cu câte o pană – şi negustorii din Londra, cu ucenicii lor tunşi scurt, cu gravele lor neveste puritane în rochii cenuşii, se ridica atunci un zid de prejudecăți, de ranchiune şi de tăceri. Opinia publică, ostilă, nu mai avea nici o supapă. Nu mai exista parlament, prin urmare nici discursuri publice; scrierile erau cenzurate; predicile scărmănate de Laud; întrunirile interzise. Dar, cu toată nepopularitatea atâtor măsuri, multă vreme nu s-a produs nici o revoltă serioasă. Acestui popor atât de preocupat de legalitate şi obişnuit în secolul dinastiei Tudor să-l respecte pe suveran ca pe un personaj sfânt, o răscoală împotriva regelui i se mai părea încă un act monstruos.

VII. Printre vechile impozite pe care le reînviaseră oamenii regelui era şi acela numit *ship money,* impozitul naval. Existase dintotdeauna obiceiul ca oraşele maritime să fie solicitate să participe la apărarea coastelor, furnizând nave împreună cu echipajele lor. Carol I extinsese această obligație la țara întreagă şi ceru nu vase, ci bani pentru construirea lor. Cererea nu era absurdă. De pe vremea lui Iacob I, din cauza lipsei unei flote eficiente, marina comercială engleză era la cheremul piraților. Pirații din Barbaria{213} îndrăzneau să vină până şi în apele engleze ca să atace navele şi să răpească sclavi de pe coastele Irlandei. Când Strafford s-a dus în Irlanda să-şi preia comanda, efectele lui personale i-au fost jefuite de un pirat. O scrisoare a lui Carol către oraşul său Londra descrie "jafurile turcilor şi ale altor piraţi, care răpesc cu forța vasele, bunurile şi mărfurile supuşilor

noştri" şi cere oraşului Londra să-i furnizeze un vas de război de nouă sute de tone, alte patru de câte cinci sute de tone şi unul de trei sute de tone, "toate cu artilerie, praf de puşcă şi echipaje". Dar, ca un impozit să fie acceptat de englezi, nu era de ajuns să fie util; mai trebuia să fie votat şi de un parlament. Aşa spunea Carta libertăților engleze; aceasta a fost teza pe care au susținut-o câțiva cetățeni, dintre care cel mai ilustru este John Hampden. *Sheriff*-ul din comitatul său i-a pretins, drept ship *money* pentru unul dintre domeniile sale, treizeci şi unu de şilingi şi şase pence şi pentru un altul douăzeci de şilingi (1637). Hampden a refuzat piața, nu din pricina sumei (avea o avere mare), ci din principiu. "Douăzeci de şilingi l-ar fi ruinat pe Hampden? Nu, dar şi plata unei jumătăți din această sumă, în condițiile în care era cerută, ar fi făcut din el un sclav". S-a lăsat târât în fața tuturor instanțelor şi dacă, în cele din urmă, a fost condamnat de Curtea eşichierului prin şapte voturi contra cinci, opinia publică însă l-a achitat. Englezii începeau să descopere că însăşi respectarea legilor poate duce sufletele mari la rebeliune.

VIII. Cu toată severitatea cenzurii, circulau pamflete împotriva curții. William Prynne, pamfletar puritan, întreprinsese reformarea moravurilor din vremea lui. Scrisese împotriva părului lung al curtenilor "contrar legilor lui Hristos". În 1631 a publicat un pamflet cu privire la teatru. Din nefericire pentru el, regina însăşi, împreună cu doamnele ei de onoare, tocmai repetau o pastorală. Camera Înstelată, socotind că pamfletul era un atac împotriva reginei, îl condamnă pe Prynne la o amendă de cinci mii de livre şi la tăierea urechilor. A fost pus la stâlpul infamiei şi călăul i-a tăiat urechile. Această crudă pedeapsă neîmpiedicându-l să scrie, de astă dată împotriva lui Laud, în 1637 fu pus din nou la stâlpul infamiei în acelaşi timp cu un pastor protestant şi un

doctor; i s-a mai tăiat şi ce i-a rămas din urechi şi i s-au imprimat pe obraz cu fierul roşu două litere: S. L. *(Seditious Libeller).* Publicul din Londra a privit cu îndreptățită oroare tratamentul barbar aplicat celor trei gentlemeni. În clipa când călăul s-a apropiat de ei, un imens strigăt de furie s-a ridicat din mulțime. Creştea mânia poporului englez, fenomen grav într-un stat în care singura forță a suveranului consta în dragostea poporului față de el.

IX. Suprema nebunie a fost pretenția de a le impune scoțienilor, atât de îndârjiți în a-şi apăra biserica lor presbiteriană (Kirk), rugăciunile şi ritualul anglican. Carol, regele Angliei şi al Scoției, cunoştea şi mai puțin Scoția decât Anglia. Deşi regele Iacob, tatăl său, numise în Scoția episcopi, biserica rămăsese de esență presbiteriană. Când Laud îşi dădu seama, se scandaliza: "Biserica Scoției nu este reformată, ea este deformată". Dar când, în urma ordinului său, episcopii introduseră în Scoția noul ritual, credincioşii nu-i lăsară să-şi termine slujba. Nobilii, orăşenii şi țăranii scoțieni semnară (uneori în circumstanțe romantice: pe morminte, în biserici) un pact, sau *Covenant solennel,* prin care făgăduiau să rărnână credincioşi bisericii lor. Carol se porni să zdrobească această ligă religioasă cu armele. Dar e periculos să recurgi ia dragonade când nu ai dragoni{214}. Cărei armate ar fi putut să-i încredințeze regele cauza sa? "Cetelor antrenate" ale miliției? Dar ele *nu* erau antrenate. Gentilomilor de la țară? Erau departe de a fi de acord cu el. Când regele opuse pe cei câțiva ostaşi pe care i-a putut strânge excelentei armate scoțiene (douăzeci de mii de oameni, dintre care mulți serviseră, pe continent, în armata prinților protestanți pe care o comanda un locotenent al lui Gustav-Adolf), trupele celor două tabere pactizară. Dacă acest prim "război al episcopilor" nu s-a terminat printr-un dezastru, faptul se datorează numai

negocierilor, care au pus capăt înaintării armatei scoțiene.

X. Regelui îi rămânea o singură speranță: Strafford. Acesta era singurul om puternic al regimului. În Irlanda el aplicase deviza: *"Thorough...* până la capăt". I s-a reproşat duritatea, dar domolise țara, întrunise o fantomă de parlament, obținuse trupe, bani. I-a putut chiar trimite regelui douăzeci de mii de livre pentru războiul său din Scoția. Când Carol îi ceru sfatul, el îi propuse să procedeze într-o manieră forte. Trebuia convocat parlamentul, trebuia să se obțină subsidii, dezvăluind maşinațiile puse la cale de scoțieni împreună cu Richelieu, apoi trebuia dus războiul până "la capăt". Strafford însuşi se repezi în Irlanda, înrola opt mii de oameni şi se întoarse bolnav, dar hotărât. Parlamentul convocat de Carol (1640), primul după doisprezece ani, nu uitase nimic din ranchiunile de odinioară. Departe de a acorda sprijinul său în favoarea unui război, Camera Comunelor ceru "repararea prejudiciilor ce i s-au adus". Pym reaminti toate greşelile lui Carol şi parlamentarii negociară cu scoțienii. După o sesiune de numai optsprezece zile, acest "Parlament scurt" (aprilie—mai 1640) trebui să fie dizolvat. Strafford fu de părere că regele s-a pus într-o asemenea situație încât, dacă mai putea fi salvat, ceea ce era îndoielnic, lucrul era posibil numai printr-un despotism nemilos, "nesupus obişnuitelor reguli de guvernământ". "Plângeți-mă – scria el unuia dintre prietenii săi –, căci niciodată vreun om n-a fost chemat să se ocupe de nişte treburi atât de desperate. Armata are mari nevoi şi nu-i cu nimic aprovizionată... Cavaleria noastră e lipsită de curaj. Țara, de la Berwick la York, este în puterea scoțienilor; pretutindeni numai spaimă, dispariția generală a dragostei față de rege... Într-un cuvânt, mă lupt singur cu atâtea necazuri, fără nici un ajutor. Fie ca Domnul, în

mărinimia sa, să mă salveze de la cea mai mare nenorocire a vieții mele!"

V
PARLAMENTUL CEL LUNG

I. Fără bani, fără soldați credincioşi, învins de scoțieni, care ocupau comitatele din nord şi cereau, pentru a le evacua, nu numai libertatea religioasă (pe care nimeni nu era în stare să le-o refuze), dar şi o indemnizație, Carol trebui să se încline în fața voinței celor mai fermi dintre supuşii săi. Lorzii îl invitau să convoace un nou parlament; o petiție purtând zece mii de semnături adunate de Pym i-o cerea de asemenea; regele cedă. Niciodată alegerile nu stârniseră patimi atât de vii. Pym, ca un adevărat şef de partid, funcție nouă, cutreiera satele, ținea mitinguri în oraşe, forma comitete locale. Hampden, devenit unul dintre cei mai respectați oameni ai regatului, îl sprijinea pe Pym cu toată înalta sa autoritate. Ce voiau aceşti oameni? Să se aleagă adevărați puritani, gata să lupte împotriva absolutismului. Al doilea parlament din 1640 nu mai este un parlament reformist; e un parlament revoluționar. Dar această adunare revoluționară nu este demagogică. Deputații Parlamentului cel lung sunt gentilomi, proprietari, oameni serioşi, religioşi, cultivați, care doresc să revină cât mai curând posibil la domeniile lor familiale. Asemenea oameni nu au gustul răzmeriței şi nu cheamă, decât cu regret, mulțimea în ajutorul lor. Departe de a fi ostili instituției monarhice, ei nici nu concep alta deocamdată. Dar au de rezolvat cu Carol două conflicte, unul politic şi un altul religios, conflicte care otrăvesc viața Angliei de la urcarea pe tron a dinastiei Stuart.

II. Mai mult decât de rege, lui Pym şi parlamentarilor le era teamă de Strafford. Ştiau că între ei şi Strafford lupta e pe viaţă şi pe moarte. Sau Pym va pune pe Strafford cu capul pe butuc, sau Strafford va porunci să fie spânzurat Pym. Una dintre primele acţiuni ale noului Parlament a fost punerea sub acuzare a lui Strafford pentru înaltă trădare prin *impeachment* în faţa Camerei Lorzilor. Strafford ştia încă de câteva săptămâni că, dacă se va prezenta în faţa parlamentului, era pierdut. Şi o spuse lui Carol; acesta îi răspunse că, în calitatea lui de rege al Angliei, putea să-l ocrotească împotriva oricărui pericol şi că parlamentul nu se va atinge de un fir de păr de pe capul lui. Strafford se prezentă deci la Camera Lorzilor chiar în clipa în care Pym, în fruntea unei delegaţii a Camerei Comunelor, venise să ceară arestarea lui. Strafford intrase cu capul sus; trebui să îngenuncheze la bară ca să asculte acuzarea şi ieşi de acolo prizonier. Judecind drept, putea fi salvat. Acest *impeachment* n-avea nici o valoare legală. Cum să-l acuzi în mod serios de înaltă trădare, de crimă împotriva regelui, pe cel mai fidel slujbaş al regelui? Dar uzanţele constituţionale nu ofereau parlamentului nici un alt mijloc de a se debarasa de un ministru susţinut
de suveran. S-a încercat compromiterea lui Strafford citind din cuvântările lui ţinute la Consiliul privat; se spunea că ar fi sugerat ideea de a folosi o armată irlandeză pentru a cotropi Anglia. N-a putut fi adus decât un singur martor, sir Henry Vane, şi acela foarte dubios. Pym şi prietenii săi îşi dădură seama, plini de furie, că nu se va găsi în Camera Lorzilor o majoritate care să-l condamne pe Strafford; acesta, deşi subminat de boală, s-a apărat în frumosul său stil scurt şi tăios, care-i era propriu. Sfârşitul pledoariei îi mişcă pe toţi cei care-l ascultaseră. "Şi acum, *my lords,* cu toată umilinţa şi liniştea sufletească, mă supun cu mintea limpede şi în mod liber judecăţii voastre, fie că această justă judecată

va aduce după sine viața, fie că va aduce moartea mea. Te *Deum laudamus, te Dominum con-fitemur".*

III. Acuzatorii, îngrijorați, recurseră la procedura mai simplă şi mai brutală a unui *bill of attainder,* votat de parlament şi sancționat de coroană. Prin această procedură, acuzatul pierdea toate garanțiile pe care le prezenta o curte de justiție. Dacă se iau în considerație numai probele legale, comportarea lui Pym şi a prietenilor săi nu poate fi justificată. L-au asasinat pe Strafford cu oarecare forme judiciare. Trebuie adăugat spre dezvinovățirea lor că dacă Strafford ar fi trăit şi şi-ar fi recâştigat libertatea, n-ar fi ezitat nici el să-i distrugă, mergând "până la capăt". Poate că ar fi fost mai bine pentru Pym. şi prietenii săi să fi mărturisit cinstit că începuse un război civil şi să renunțe la ipocrizia legalității. Lordul Digby, într-un discurs care îi face cinste, a declarat că el nu poate vota bill-ul: "Dumnezeu să mă păzească să condamn un om la moarte după o lege făcută *a posteriori...* Ştiu, domnule *speaker,* că parlamentul e învestit cu putere judecătorească şi cu putere legislativă. Una stabileşte ceea ce este legalmente just, cealaltă, ceea ce convine politiceşte spre binele comunității. Dar aceste două puteri nu trebuie confundate şi n-avem dreptul să acoperim un act de prudență politică printr-o paradă goală de justiție legală". Se poate aprecia violența la care au ajuns patimele dacă se ține seama de faptul că acest admirabil discurs a fost ars de călău şi regele a fost rugat să nu mai confere nici o onoare lordului Digby şi să nu-l mai folosească în nici un fel. Legea de *attainder* a fost votată în Camera Comunelor cu 204 voturi pentru şi 59 contra; numele acelora care au votat contra au fost afişate în oraş ca fiind "straffordieni şi inamici ai patriei lor", deşi regulamentul interzicea să se publice numele opozanților. Prăvăliile orașului au fost

închise. Maiştrii şi ucenicii veniră la Westminster să-i amenințe pe straffordieni. Sub presiunea populației, chiar şi lorzii au votat moartea cu douăzeci şi şase de voturi contra nouăsprezece.

IV. Regele Carol, care-i jurase lui Strafford că parlamentul nu se va atinge de un fir de păr de pe capul lui, va sancționa legea? Episcopii, cuprinşi de panica generală, veniră să-i spună lui Carol că trebuie să aibă, ca rege, două conştiințe, una publică şi alta privată. Mulțimile din Londra se adunară în jurul *Whitehall*-ului şi deveniră atât de amenințătoare încât curtenii catolici se spovediră, iar cei mai curajoşi căpitani se pregăteau să moară, apărând scările şi culoarele vechiului castel. Duminica vacarmul crescu şi mai mult; pe la ora nouă seara, regele semnă. "Dacă nimic altceva decât viața lui nu poate satisface poporul meu, trebuie să spun: Fiat Justiția." Strafford, deşi surprins că a fost părăsit de rege, avu noblețea să-i scrie că-şi dă bucuros viața pentru el. Dar se spune că a murmurat: "Nu vă bizuiți pe prinți, nici pe fiii oamenilor, căci la ei nu veți găsi salvarea". Când trecu pe drumul supliciului, bătrânul arhiepiscop Laud, el însuşi prizonier, se apropie de fereastră să-şi binecuvinteze prietenul, care a murit cu un curaj atât de simplu încât ucenicii din Londra au păstrat o tăcere respectuoasă. Astfel a dispărut un om mare a cărui crimă a fost că a dorit ca monarhia să fie asistată, şi nu dominată, de parlament{215}. Începând de la acest proces, se poate spune că în Anglia regele a încetat să mai întruchipeze statul, deoarece, din cauza loialismului său față de suveran, Strafford a fost considerat un trădător de țară.

V. Condamnându-l pe Strafford, parlamentul înlăturase singurul om capabil să transforme monarhia

engleză într-o forță de guvernare autoritară asemănătoare acelora pe care Spania şi Franța le-au dat drept model Europei. Pentru a face imposibil pentru totdeauna triumful absolutismului, trebuia acum să se interzică regelui de a guverna fără parlament, aşa cum făcuse multă vreme părintele său şi el însuşi. Partea slabă a adunărilor alese, în cazul când intră în conflict cu puterea executivă permanentă, este că aceasta poate să le revoce. Singurul lor mijloc de apărare este să impună puterii executive modalități şi date fixe de convocare. Pym şi prietenii săi îl constrânseră pe rege să aprobe: 1. un act asigurând convocarea regulată a parlamentului, cel puțin o dată la trei ani; dacă, în cel de-al treilea an, regele se mai abținea, convocarea se putea face fără a se recurge la el; nici un parlament nu va putea fi dizolvat înainte de a fi "trăit" cincizeci de zile, nici prorogat mai mult decât trei ani; 2. un act retrăgând regelui dreptul de a percepe impozite fără votul parlamentului. Nici *tunnage and poundage,* nici *ship money; în* general, nici un fel de impozit neconsimțit; 3. puterile regelui în Consiliul său erau mult micşorate şi curțile privilegiate (Camera înstelată, Consiliul nordului etc.) cedau locul curților de drept comun. În special erau suprimate curțile ecleziastice ale înaltei Comisii, de care se folosise Laud împotriva puritanilor. Legea devenea mai tare decât regele.

VI. Problema religioasă era mai complexă decât problema politică. Asupra unui singur punct cea mai mare parte a parlamentarilor erau de acord: fiind protestanți, se temeau de papism. Dar mulți îi urau pe episcopii lui Laud, care încercaseră să-i readucă pe englezi la ritualism; alții erau legați de vechile ierarhii. Primii voiau să-i smulgă bisericii episcopatul "cu rădăcini şi ramuri"; ceilalți, partizani ai episcopilor, sau episcopalienii, aveau avantajul că erau mai uniți decât

adversarii lor. Printre adversarii episcopilor se distingeau erastienii, discipolii teologului german Thomas Erast (1524—1583), care în problemele lumeşti subordonau biserica față de stat şi-i înlocuiau pe episcopi cu comisari laici; presbiterienii, partizanii unei democrații religioase, în felul celei scoțiene sau geneveze, cu presbiteri şi sinoduri; în sfârşit, sectarienii congregaționalişti, sau independenți, susținând că Dumnezeu inspiră fiecare grup de credincioşi, deveneau astfel, cu toată extrema lor îngustime de spirit, precursorii inconştienți ai libertății conştiinței.

VII. În comitate cei mai numeroşi erau credincioşii bisericii anglicane episcopale; la Londra presbiterienii aveau sprijinul soldaților scoțieni care, după victorie, s-au stabilit în capitală şi pe care parlamentul nu se grăbea să-i îndepărteze, căci erau aliații săi împotriva regelui; independenții erau de părere că episcopalismul şi presbiterianismul nu erau decât două forme ale tiraniei. Ne putem imagina discuțiile religioase şi politice, care nu încetau de dimineață până seara în mijlocul acestui oraş pasionat de teologie. Parlamentarii vorbeau toată ziua şi de multe ori şi noaptea, la lumina luminărilor. Pym, Hampden şi Hyde puteau fi văzuți plimbându-se în jurul cimitirului Westminster sau strângându-se cu toții laolaltă în timpul cinei, pentru a dezbate importantele lor probleme. La un semnal, negustorii şi ucenicii închideau prăvăliile şi alergau la Westminster sau Whitehall. Nici o forță armată nu putea opri această mulțime. Dimpotrivă, ea era aceea care apăra parlamentul. Cât despre rege, el păstra în preajma sa câțiva ofițeri, cu păr lung buclat, căpitani în semisolda lui, cărora ucenicii le spuneau în derâdere "cavaleri", pe când regina, văzându-i prin fereastră pe puritanii cu capetele lor rase, întreba cine sunt aceste "capete rotunde", nume care le-a rămas.

VIII. Aproape toți istoricii l-au condamnat pe Carol I pentru conduita lui în timpul Parlamentului cel lung. Dar cum putea, nefericitul, să-şi imagineze compromisul care avea să dea naştere în secolul următor monarhiei constituționale? Carol I nu vedea nici o cale de ieşire din această dilemă: sau să restabilească prin forță autoritatea sa, sau să devină o umbră de rege. Războiul civil era fatal, pentru că nici un minister responsabil nu se interpunea între rege şi parlament şi astfel cele două puteri se ciocneau. Ideea că o minoritate ar putea, în caz de neînțelegere, să se încline în fața majorității şi să îngăduie acesteia să guverneze nu numai că nu era admisă, dar nu era de conceput. De vreme ce țara se afla într-o situație de profundă desbinare, nu exista altă soluție decâfc războiul civil. De altminteri, legea majorității n-ar fi permis să se rezolve chestiunea esențială a acelor timpuri, care era chestiunea religioasă. Se pot face tranzacții cu interesele, nu cu conştiințele.

IX. Trebuie să se recunoască totuşi că regele a agravat tulburările făcând un joc dublu. Carol confirma cu docilitate legile votate de parlament, iar în secret conspira împotriva legilor şi a parlamentului. El se considera însă în stare de război, în care totul este permis. Şi merse până acolo încât ceru scoțienilor – care rămăseseră cei mai buni soldați de pe insulă – sprijinul lor împotriva englezilor. Scoțienii îi promiseră ajutorul dacă accepta pentru Anglia *Covenant-ul* presbiterial. Episcopalian convins, el nu putea să facă aceasta şi trebui să renunțe la alianța lor. O clipă crezu că întrezăreşte scăparea. Parlamentarii, deşi uniți împotriva lui, erau crunt învrăjbiți pe chestiuni religioase, unii voind să desființeze cu totul ritualul şi să schimbe până şi *Prayer Book,* alții fiind ostili episcopilor, dar legați de frumoasele rugăciuni anglicane. Grație acestei învrăjbiri,

se reconstitui o partidă monarhică şi anglicană condusă de oameni ca Hyde, pe care regele şi i-ar fi putut face consilieri. "Mustrarea cea Mare" adresată lui Carol n-a fost votată decât cu o majoritate de unsprezece voturi. Prestigiul regelui Pym scădea; o stângăcie a regelui Carol i-l redădu.

X. La 3 ianuarie 1642, procurorul general al regelui ceru pe neaşteptate Camerei Lorzilor un *impeachment* pentru înaltă trădare împotriva a cinci membri din Camera Comunelor, printre care Pym şi Hampden. Demers ilegal, dreptul de *impeachment* aparținând numai Camerei Comunelor. Lorzii se arătară şovăitori. Regele se duse el însuşi în Camera Comunelor pentru a~i aresta pe cei cinci membri. Aceştia fuseseră preveniți şi oraşul se însărcinase să-i ascundă. Avu loc o scenă penibilă. Regele intrase urmat de cavaleri şi se aşezase pe locul speaker-ului. Membrii Camerei stăteau în picioare, descoperiți. Dintr-o ochire regele văzu că "păsărelele au zburat". Plecă în mijlocul unei mulțimi ostile, care la trecerea lui striga: "Privilegiul!"

Fură convocate milițiile orăşeneşti ale Londrei, care îşi asumară protecția parlamentului. O ciocnire între cele două forțe devenea inevitabilă. Regele socoti că-i mai înțelept să părăsească Londra.

VI
PRIMUL RĂZBOI CIVIL

I. Venise timpul ca fiecare englez să opteze pentru una din tabere. Or, cea mai mare parte dintre ei n-ar fi dorit să opteze. Această revoluție nu era ca acele valuri

adânc răscolitoare care ridică masele. Ea aducea mai curând vrajbă în sânul claselor decât le ridica una împotriva alteia{216}; treizeci de *pair*-i rămăseseră la Westminster; optzeci îl urmaseră pe rege; douăzeci rămâneau neutri. Ca şi pair-ii, *squire*-ii şi *yeomen*-ii erau împărțiți şi ei între cele două armate. Londra, oraş rebel şi protestant, se arăta favorabilă parlamentului, dar oraşele-sedii ale diocezelor erau în favoarea episcopilor lor, deci în favoarea regelui. Cât despre țărani, mulți dintre ei rămâneau indiferenți. "Puțin le pasă sub ce guvernare trăiesc, numai să poată ara şi merge la piață". În unele comitate, puritanii şi anglicanii, regaliştii şi parlamentarii semnau pacte de neutralitate. Mai târziu, când şovăitorii vor constata că cele două tabere îi țin de rău pe neutri, vor lua şi ei, în silă, poziție pentru una sau alta din părți. Uneori un singur *squire* hotărât antrenează pe toți gentilomii din vecinătatea sa. Arendaşii îi urmau pe seniorii lor. Petrecăreții țineau cu regele pentru că puritanii reprezentau austeritatea; oamenii aparținând diferitelor secte erau în favoarea parlamentului pentru că sperau (în mod greşit) că le va asigura libertatea religioasă. Se poate spune că Nordul catolic şi Vestul erau mai curând alături de rege, Sudul şi Estul alături de parlament, dar frontierele acestea nu au fost niciodată bine delimitate. Nici un moment taberele în luptă n-au depăşit a patruzecea parte din populația țării, şi în bătăliile cele mai importante din timpul războiului civil au fost cel mult două zeci de mii de combatanți de fiecare parte.

II. Ar putea stârni mirarea că o țară care în alte împrejurări fusese frământată de patimi atât de puternice se arăta aproape apatică în această epocă revoluționară. Dar în 1641 doctrinele şi intențiile celor două partide erau confuze. Nimeni din tabăra parlamentară nu dorea, la începutul războiului, să-l doboare pe Carol Stuart.

Nimeni nu-şi imagina că ar fi posibil să se lipsească de el. Parlamentul voia numai să se asigure de persoana regelui şi să-l despartă de sfetnicii săi răi. Essex, general al armatelor parlamentare, recomanda trupelor sale să fie prudente, căci, spunea el, "un rege învins rămâne tot rege, dar noi, dacă vom fi învinşi, nu vom fi decât nişte răzvrătiţi şi nişte trădători". Ideea despre caracterul sacru al regalităţii, pe care secole de-a rândul de respect faţă de ea o întipăriseră în minţile oamenilor, rămânea intactă. Când, la începutul războiului, regele "ridică stindardul său" aproape de Nottingham, această ceremonie simbolică a mişcat inimile multora care, în sinea lor, dădeau dreptate parlamentului.

III. Şi, totuşi, scena eşuase. Ploua. Carol, pedant şi maniac, aşa cum erau toţi din familia Stuart, îl corecta mereu pe crainicul care citea proclamaţia. Vântul prăvălise stindardul în noroi. Oricum însă, era drapelul regelui. Văzându-l, mulţi se gândeau, ca sir Edmund Verney, că, oricât ar fi ei de partea Bibliei şi a pariamentului, nu puteau părăsi la nenorocire un suveran de la care mâncaseră pâine. Şi astfel mulţi apărară din loialism o cauză care nu li se părea justă. Dintre cei neutri, unii erau de acord cu ideile politice ale parlamentarilor, dar nu voiau să se atingă nimeni de cartea lor de rugăciuni; alţii, adversari ai bisericii anglicane, ţineau cu regele. Atâta confuzie nu putea da naştere nici unui fel de entuziasm. În realitate, era vorba – în această ţară bogată şi relativ fericită – nu atât de o adevărată revoluţie, care e totdeauna provocată de mari tulburări economice, ci de ceea ce s-ar chema astăzi o luptă între partide. În lipsa unui mecanism constituţional, dezbaterea parlamentară luă forma unei bătălii corp la corp. Vor trebui să vină calamităţile unui război civil pentru a da naştere toleranţei politice, aşa cum în alte ţări, erorile persecuţiilor vor impune toleranţa

religioasă.

IV. Iau parte activă la război – în ambele tabere – cei mai buni oameni ai națiunii. Astfel că lupta va fi destul de umană. Bătăliile vor fi sângeroase, pentru că soldații sunt viteji, dar prizonierii, în afară de irlandezi şi preoții catolici, vor fi bine tratați. Fiecare din cele două tabere se laudă că este o armată creştină. Înainte de intrarea în luptă, fiecare comandant ordonă să se facă o slujbă religioasă. Şi o parte şi cealaltă îi reproşează adversarului păcatele sale. "În armata noastră – spune un regalist – se comit doar păcate omeneşti: ne place vinul, ne plac femeile; pe cind voi aveți păcate diavoleşti: spiritul orgolios şi răzvrătirea". Dacă vitejia şi credința luptătorilor erau fără margini, în schimb ştiința lor militară era, cel puțin la început, mediocră. Îndelunga perioadă de pace de sub domnia dinastiei Tudor a făcut să fie uitată arta războiului. Unii şefi de armată, ca nepotul lui Carol, Rupert, fiul electorului palatin, mare cavaler, dar prost tactician, au avut sarcini de comandă pe continent. Alții, ca un oarecare Oliver Cromwell din armata puritană, au citit doar lucrări de strategie. Cei mai mulți se aruncă în luptă la noroc. Serviciile de informare merg atât de prost încât armatele abia de reuşesc să se întâlnească. La început Carol avea un plan, acela de a înconjura Londra; parlamentul n-are nici unul, în afară doar de a-l prinde pe rege viu.

V. Şi în acest război cavaleria se dovedi a fi arma decisivă; ea constituia aproximativ două treimi din numărul oştenilor. Pedestrimea era formată din sulițaşi şi muşchetari, aceştia din urmă foarte vulnerabili la atacul cavaleriei pe flancuri, pentru că, nefiind încă inventate nici baionetele, nici puştile cu repetiție, după ce-şi trăgeau salvele, rămâneau pur şi simplu dezarmați.

Tactica muşchetarilor consta în a se pune la adăpost într-un careu format de sulițaşi, pentru a-şi putea reîncărca armele; dar neavând totdeauna timpul trebuincios pentru aceasta, ajungeau sfârtecați de săbii. Rupert, cel dintâi, organiză temeinice şarje de cavalerişti cu săbiile în mâini. Dar, Rupert, prea îndrăzneț, neglija restul armatei; şarjele erau victorioase, dar bătăliile pierdute. În tot timpul campaniei, parlamentul, sprijinit de negustorii din Londra, avea avantajul că încasa uşor impozitele. Era şi stăpân pe mare; marinarii protestanți rămăseseră cu ura împotriva Spaniei, împotriva absolutismului şi a cavalerilor; ei înlesniră rebelilor să mențină legătura cu continentul, ceea ce a salvat comerțul londonez şi încasările vămilor.

VI. Începutul războiului s-a arătat favorabil regelui, care, în urma unei bătălii indecise, la Edgehill, a putut concentra trei armate împotriva Londrei. Ținut în şah, s-a repliat spre Oxford, din care şi-a făcut capitala şi ale cărui colegii gotice s-au umplut de doamne frumoase şi cavaleri cu plete lungi. Intrigile amoroase din tabăra regală se amestecau cu intrigile dintre partide şi, ca o reacție împotriva austerității puritane, era la mare cinste curtoazia. Dacă ar fi avut bani şi dacă ar fi dus o politică mai sinceră, Carol ar fi putut învinge. Dar el încerca să negocieze în acelaşi timp şi cu scoțienii, şi cu Franța (prin intermediul reginei, care a trebuit, după o naştere dureroasă, să plece pe continent), şi cu parlamentul. Ofertele sale contradictorii sfârşiră prin a convinge de reaua sa credință pe toți acei cărora li se adresau. Totuşi, existența unor mari discordii între adversari îi uşura manevrele. Parlamentul încerca, aşa cum făcuse şi regele, să obțină sprijinul scoțienilor, dar aceştia consimțeau numai cu condiția ca Anglia să devină presbiteriană. Carol nu putuse accepta pentru că era anglican convins; parlamentul şovăia şi el, pentru că cei mai buni soldați ai

săi erau independenți şi cereau libertatea cultelor. Totuşi, parlamentul, ca să-şi asigure victoria, sfârşi prin a semna în 1643 *Covenant*-ul, acceptând riscul de a vedea o armată presbiteriană instalată lângă zidurile Londrei. În ce priveşte chestiunea religioasă, făcuse câteva rezerve. Se angaja să reformeze biserica Angliei "după pilda celor mai bune biserici reformate", – ceea ce era o promisiune de democrație presbiteriană, dar şi după "cuvântul Domnului", ceea ce permitea, la rigoare, autorizarea sectelor. Alianța cu scoțienii i-a adus parlamentului, în 1644, victoria de la Marston Moor, lângă York. Pym murise înainte de bătălie şi fusese înmormântat la abația de la Westrninster.

VII. Cel mai bun soldat de la Marston Moor a fost un om nou: Oliver Cromwell, mic *squire* din Huntingdon, vărul lui Hampden şi, ca şi el, puritan din adolescență. Dar dacă credința religioasă a lui Cromwell era tot atât de profundă ca aceea a lui Hampden, era însă mai puțin senină. Melancolic, pradă coşmarurilor, o, bună parte a vieții lui se scurgea în stări de comuniune mistică. Se lăsa în voia emoțiilor mai mult decât un englez obişnuit şi-i vedeai deseori lacrimi în ochi. Când era vorba să-şi apere credința, Cromwell putea să fie dur, dar era de o blândețe nemărginită față de acei bieți creştini care nu cereau altceva decât să trăiască în deplină curățenie sufletească. De multe ori, în preajma unei mari bătălii sau a unei importante hotărâri, a fost văzut fugind de oameni, închizându-se undeva cu Biblia în mână şi rugându-se vreme îndelungată. Limbajul sfintei cărți devenise stilul lui firesc. A trăit în "țara ferigilor", prin ținuturi mlăştinoase, aproape tot aşa de pustii ca şi acela in care s-a format Mahomet. Împărtăşea monoteismul, simplitatea doctrinei şi voința implacabilă a profetului musulman. Deputat în parlamentul din anul 1628 şi puritan pasionat, la începutul războiului civil a recrutat

printre vecinii săi o mică trupă de călăreți. Oştean realist, recunoscuse superioritatea cavaleriei regale şi necesitatea, în cazul când armata parlamentului voia să iasă învingătoare, de a o recruta dintre soldații devotați cauzei şi nu dintre mercenari sau inşi nepăsători. "Un număr mic de oameni cinstiți valorează mai mult decât o mulțime", gândea el. Voia un batalion sacru, o trupă de şoc, analogă cu "cei trei sute ai lui Ghedeon"{217}.

VIII. Pentru sufletul chinuit al lui Oliver Cromwell anii de război au fost ani destul de fericiți. În acțiune şi-a aflat pacea spiritului. Obsedat de ideea de a crea o armată model, a recrutat paisprezece escadroane, în tolal o mie şi o sută de oameni "după pofta inimii sale, oameni strâns uniți intre ei printr-o disciplină comună o companie sensibilă ca un instrument de muzică la dorințele comandantului ei". Cromwell nu le cerea să fie presbiterieni şi nici măcar puritani. "Statul, când îşi alege slujbaşii, nu se preocupă de părerile lor. Dacă sunt hotărâți să-l slujească în mod devotat, e de ajuns" spunea el. La alegerea ofițerilor săi nu ținea seama de originea lor. "Îmi place mai mult un căpitan prost îmbrăcat, dar care ştie pentru ce se luptă, decât ceea ce voi numiți un gentilom şi care nu-i bun de nimic altceva"'. Tuturor le impunea cea mai strictă disciplină, nu numai pe câmpul de bătaie, ci şi în timpul odihnei. În detaşamentul "coastelor de fier" *(Ironsides)* ale lui Cromwell nu se jucau cărți, nici nu se bea. Astfel că populația satelor îi privea cum sosesc fără să se teamă de ei. Cromwell se desfăta privind această trupă disciplinată. "Am o companie încântătoare *(lovely)* – scria el –; dacă ați cunoaşte-o, ați respecta-o". Oamenii lui Cromwell joacă în armatele parlamentului rolul "partidului" în regimurile autoritare ale timpului nostru{218}.

IX. Cu cât războiul dura mai mult, cu atât țara suferea mai crâncen şi devenea mai nerăbdătoare. Cu câteva zile înainte de moarte, Pym, odinioară atât de popular, a fost huiduit de femeile din Londra. Executarea lui Laud, asasinat cu forme legale ca şi Strafford, l-a izolat şi mai mult pe Carol de parlament. Dacă nu urma o victorie rapidă, miliţiile din Londra ar fi sfârşit prin a alunga din Westminster pe toţi cei pe care îi protejaseră atâta vreme. Dar pentru a obține o victorie promptă parlamentul avea nevoie de o armată care să fie în întregime de valoarea "coastelor de fier" ale lui Cromwell. Cromwell a avut curajul să spună parlamentarilor, fără înconjur, că armata lor nu va fi victorioasă decât în ziua când vor renunța să mai comande ei înşişi trupele. Era nevoie de soldați, şi nu de politicieni. Măsura cerută de Cromwell fu votată sub denumirea de *Seif Denying Ordinance* (Legea de renunțare voluntară) şi fu creată o armată după "noul model" sub comanda lui sir Thomas Fairfax. Pe timp de pace, Fairfax fusese un ostaş liniştit şi bâlbâit, dar aprig în luptă şi respectat de toți pentru loialitatea sa. De aci înainte plata trupelor avea să fie regulată, armamentul omogen şi uniforma stacojie obligatorie. Cromwell, deşi lovit legalmente de propria sa ordonanță, a fost autorizat printr-o dispoziție specială să rămână locotenentul lui Fairfax.

X. "Noul model" repurta asupra trupelor regale victoria decisivă de la Naseby (1645), în care Cromwell văzu mâna lui Dumnezeu. În anul următor Fairfax porni împotriva Oxfordului, şi Carol trebui să fugă. Era sfârşitul rezistenței regale. În zadar regina îi scrise să cumpere alianța scoțiană cu prețul abandonării anglicanismului, el nu se putea decide. "Sunt de două ori mâhnit pentru faptul de a fi în dezacord cu tine, dar sper că n-ai să mi-o iei în nume de rău, când vei înțelege bine lucrurile, căci te asigur că nu fac mare diferență între supunerea față de o

guvernare presbiteriană şi supunerea faţă de biserica Romei". Când, la 27 aprilie 1646, a părăsit Oxfordul, primul său gând a fost să se ducă la Londra: "Nu-mi lipseşte speranţa că voi putea atrage de partea mea fie pe presbiterieni, fie pe independenţi şi astfel să scap de unii sau de alţii şi să fiu din nou realmente rege". Scrisoarea exprimă pe de-a-ntregul caracterul lui Carol, amestecul său de eroism şi naivă duplicitate. Ce-i păsa lui dacă-i înşela în acelaşi timp şi pe presbiterieni şi pe independenţi? Îi disprețuia deopotrivă şi pe unii şi pe alţii. În ultima clipă s-a răsgândit şi s-a decis să se predea în mâinile scoţienilor.

VII
ARMATA ÎMPOTRIVA PARLAMENTULUI

I. Căderea Oxfordului şi fuga lui Carol aduseră victoria parlamentului. Dar victoria militară, într-un război civil, e departe de a rezolva toate problemele, înfrângerea regelui făcea imposibil despotismul suveranului şi nu îngăduia despotismul parlamentului. Ţara rămânea regalistă. Ea dorea întoarcerea vremurilor când satele nu erau invadate de soldaţi; religia cumplită a oamenilor lui Cromwell nu-i era pe plac. Deşi înfrânţi, mulţi dintre partizanii lui Carol aşteptau cu încredere momentul în care Anglia îşi va regăsi "bunele obiceiuri de altădată, veselia de altădată şi firea bună de altădată". Totuşi, chiar în ochii cavalerilor şi a celor neutri, armata după modelul nou reprezenta ordinea. Dacă, după ce-a ieşit victorioasă, ar fi arătat oarecare moderaţie, ar fi fost întâmpinată cu un asentiment aproape unanim. Din nefericire ea aştepta ca triumful să aducă o eră nouă. Armata era formată în majoritate din independenţi şi

sectari, oameni pasionați, inspirați, fiecare fiind un predicator şi un profet, toți democrați care, după ce i-au dat peste cap pe cavalerii regalisti în lupte, nu mai respectau ierarhia bazată pe naştere. "În ochii ofițerilor lui Cromwell, lorzii englezi erau coloneii lui William Cuceritorul, baronii – maiorii săi, iar cavalerii – căpitanii acestuia". Şi ce era parlamentul fără armată? Ce autoritate avea el ca să poată impune o nouă biserică soldaților învingători care cereau libertatea credinței şi care nu erau dispuşi să accepte nici presbiterianismul Westminsterului şi nici anglicanismul Whitehallului?

II. Încolțit între un popor conservator şi o armată radicală, parlamentul nu înțelegea nici poporul, nici armata. Ca orice adunare care rămâne prea mult timp la putere, tindea să devină o autocrație colectivă. În orgoliul său nebunesc, parlamentul se credea destul de puternic ca să prigonească în acelaşi timp şi pe anglicani şi pe independenți. Pe gentilomii cavaleri îi ațâța în mod stângaci împotriva noii biserici presbiteriene amenințându-i în bunurile lor, iar pe soldații "capete rotunde" amenințându-i în solda lor. În lipsa lui Pym şi a lui Hampden, parlamentul cel lung îşi pierduse o calitate fără de care nimeni nu poate guverna şi care se numeşte simțul posibilului. A încercat mai întâi să trateze cu regele, pe care scoțienii, obosiți de cearta dintre englezi, îl predaseră parlamentului. I-a făcut lui Carol, prizonierul său, nouăsprezece propuneri drept condiții de pace: trebuia să accepte *Covenant*-ul; să desființeze episcopatul; să cedeze parlamentului pe timp de douăzeci de ani autoritatea supremă asupra armatei şi a marinei; să îngăduie parlamentului să numească pe marii demnitari ai statului; şi să consimtă la proscrierea unui mare număr de regalisti. Carol nu se credea obligat să joace cu cărțile pe față cu nişte rebeli. EI nici nu refuză, nici nu acceptă şi continuă să negocieze cu Franța, cu Scoția, cu

prezbiterienii împotriva independenților, cu independenții împotriva presbiterienilor.

III. Parlamentul, ca să fi putut încheia un tratat valabil, ar fi trebuit să dispună de puterea reală. Or, puterea n-o avea decât armata. Treizeci de mii de oameni, sub ordinele lui Fairfax şi Cromwell, se întrebau cu nelinişte ce soartă îi aşteaptă. Dorința parlamentului era: a) de a-i lăsa cât mai repede la vatră, păstrând numai trupele necesare pentru serviciile de garnizoană şi pentru o campanie în Irlanda pe care dezordinele din acea țară o făceau din ce în ce mai necesară; b) să-i păstreze pe ofițerii presbiterieni şi să-i elibereze pe independenți, care-i păreau suspecți; c) să nu plătească restanțele de soldă. Cromwell, parlamentar şi soldat în acelaşi timp, dar mai mult soldat decât parlamentar, era foarte neliniştit de ura pe care o vedea crescând la Westminster împotriva armatei. El nu înțelegea cum parlamentul poate refuza învingătorilor dreptul de a fi creştini în felul în care înțelegea fiecare, când ei luptaseră tocmai în scopul obținerii acestui drept. Tulburat, sfâşiat sufleteşte, nefericit, îşi luase drept confidenți doi bărbați mai tineri: pe Vane şi pe propriul său ginere, Ireton, revoltați amândoi, ca şi dânsul, de ingratitudinea parlamentarilor presbiterieni. Totuşi ideea de a ridica armata împotriva parlamentului nu-i trecuse niciodată până atunci prin cap lui Cromwell, care avea o sinceră repulsie față de războiul civil şi de orice dictatură militară.

IV. În vremea aceea nemulțumirea armatei creştea, în regimente se formau comitete de soldați. Parlamentul trimise patru dintre membrii săi, printre care pe Cromwell şi pe Ireton, pentru a trata cu nemulțumiții. Poate că Cromwell ar fi reuşit să restabilească ordinea dacă, în timpul negocierilor, n-ar fi aflat că parlamentarii se

făceau numai că ascultă plângerile armatei, pregătindu-se s-o atace. Parlamentul îi înarma pe locuitori, înființa la Londra miliții presbiteriene, îi chema în ajutor pe scoțieni şi propunea regelui să-i redea tronul dacă acceptă presbiterianismul pe o perioadă de trei ani. Soldații luară hotărârea să nu-i lase parlamentului atuul de a-l avea pe rege în mină. Stegarul Joyce plecă cu călăreții săi la Holmby, unde se afla regele, şi-l rugă pe Carol să-l urmeze. Regele îi ceru să vadă ordinul de arestare. Joyce îi arătă pe călăreții din spatele său. "E un ordin foarte frumos – spuse regele – şi atât de bine scris cum n-am mai văzut în viața mea: o companie de gentlemeni frumoşi şi corecți". Regele, care părea foarte fericit, plecă împreună cu Joyce la Newmarket. Văzând că duşmanii îşi dispută persoana lui, crezu că a sosit momentul revanşei. Când parlamentul propuse armatei s-o lase la vatră plătindu-i solda pe opt zile, ceea ce era o batjocură, Cromwell se hotărî să părăsească Londra şi să se alăture soldaților. Era gata acum să se servească de armată pentru a dejuca intrigile parlamentarilor. Comportarea lui era contrară ideilor pe care le exprimase adesea, dar uneori constituie un act de înțelepciune din partea unui om al ordinii să se pună în fruntea unei mişcări pe care o socoteşte periculoasă. Mai bine s-o conduci decât să i te supui. Fără îndoială, Cromwell se temea mai puțin de reacțiile unei armate disciplinate şi comandate de el decât de convulsiile unei revolte anarhice.

V. Sub comanda lui Cromwell, douăzeci de mii de oameni se îndreptară spre oraş, douăzeci de mii de oameni care, înainte de a se pune în mişcare, se rugaseră îndelung Domnului; douăzeci de mii de oameni care erau de acord cu ofițerii lor ca să ceară dreptate. O scrisoare, redactată de Cromwell, fu adresată lordului-primar al Londrei, care ar fi putut opune rezistență. Cromwell cerea în acea scrisoare libertatea pentru soldații săi de a-şi

practica fiecare religia lui. Scrisoarea, citită în Camera Comunelor, fu ascultată cu teamă şi respect. Urmă o declarație a armatei, redactată de Ireton. Manifestul spunea că poporul este izvorul oricărei puteri, că o oligarhie aleasă poate deveni tot atât de periculoasă ca şi un monarh tiranic dacă pretinde să fie absolutistă şi că, pentru aceste, motive, armata cerea ca parlamentul să fie curățat de unsprezece membri pe care soldații îi socoteau indezirabili. Parlamentul refuză, armata se apropie de Londra; când fu destul de aproape, cei unsprezece membri fugiră. Agitatorii militari voiau să îndrepte armata spre Westminster, dar Cromwell preferă să negocieze: "Vom evita astfel grava obiecție – spunea el – că am obținut asentimentul parlamentului prin forță". Parlamentul autorizâ armata să intre în Londra şi Fairfax fu numit conetabilul Turnului. După câteva zile, cearta dintre parlamentari şi soldați deveni mai ascuțită ca niciodată: "Oamenii aceştia n-au să plece niciodată dacă armata n-are să-i scoată de urechi", spuse Cromwell.

VI. Cromwell avea spiritul lent, viguros şi simplu, în tinerețea sa avusese un cult pentru parlament, dar îşi pierduse încrederea în această instituție; încercă să cadă la învoială cu regele. La urma urmei, Carol nu părea că cere şi el, ca şi armata, toleranță pentru toți creştinii? Nu ar ajunge oare, pentru a-l face inofensiv de acum înainte, să i se limiteze puterea? Cromwell şi Ireton redactară propuneri în acest scop, propuneri care, dacă ar fi fost acceptate de rege, ar fi instalat în Anglia monarhia constituțională. Dar Carol, ignorând cu totul realitățile, nu se arăta dispus să trateze. "N-avea nici remuşcări, nici îngrijorare". Îşi instalase curtea la Hampton Court, unde primea cu admirabila sa demnitate pe şefii armatei, pe soțiile şi fiicele lor. Făgăduindu-i lui Cromwell Ordinul Jaretierei şi rezervându-i, dacă s-ar fi ivit prilejul, o funie de cânepă, continua să se creadă indispensabil şi să

unelteasc cu toate partidele. Jocul acesta de-a echilibristica era periculos; îi descuraja pe prietenii regelui. În armată se forma o partidă nouă: aceea a levellerilor{219}. Ațâțați de un pamfletar puritan, John Lilburne, levellerii (sau nivelatorii) răspândeau o doctrină republicană: "Singura putere firească venea de la popor; monarhia şi Camera Lorzilor erau excrescențe inutile; guvernarea trebuia să constea dintr-o singură Cameră, aleasă prin vot universal"; totul amestecat cu nenumărate citate biblice.

VII. Bun vorbitor, violent, credul, răzbunător, Lilburne era dintre acei oameni care ştiu să se facă ascultați de mase, şi pe care le duc la dezastru{220}. El se lovea, în persoana lui Faixfax şi a lui Cromwell, de nişte şefi capabili să apere cu forța o poziție de mijloc şi rezonabilă. Drepturile naturale ale omului, abstracțiile acestea nu puteau impresiona inteligența simplă şi viguroasă a lui Crornwell. Ca să poată crede şi înțelege, el avea nevoie să aibă în fața ochilor o instituție reală; aşa se explică strădania sa de a trata cu regele. Dar Carol avea să-l descurajeze şi pe Cromwell, aşa cum i-a adus la desperare pe toți cei care îi sprijiniseră cauza. La 11 noiembrie 1647 dispăru din Hampion Court. Soldații care erau de gardă îi găsiră mantia pe culoar şi nişte scrisori pe masă; regele fugise într-o ambarcațiune, pe Tamisa. Puțin mai târziu s-a aflat că se oprise pe insula Wight. Fuga aceasta trezi neîncrederea nivelatorilor în Cromwell. La 15 noiembrie avură loc câteva răzmerițe în sânul regimentelor, iar unii ostaşi intrară în front cu pamfletul lui Lilburne, "Acordul poporului", înfipt în pălării. Cromwell îşi trase sabia, se repezi la rebeli şi porunci unor oameni siguri de-ai săi să-i aresteze. Toți ceilalți nu mai îndrăzniră nici să se mişte. Trei dintre rebeli fură trimişi în fața Curții marțiale; unul dintre ei, asupra căruia căzură sorții, fu împuşcat la ordinul lui Cromwell.

Rebeliunea fusese învinsă.

VIII. Carol fugise de temnicierii lui pentru a da peste un altul. Crezuse că la castelul Carisbrooke va găsi un refugiu şi dădu peste o închisoare. Mai ducea corespondenţă cu regele Franţei, cu scoţienii, dar nu cu Cromwell, care-şi pierduse încrederea în el. O scrisoare către regină, care a fost interceptată, revela că regele Carol încerca din nou să aducă o armată scoţiană în Anglia. În faţa pericolului unei insurecţii regaliste sprijinită de scoţieni, parlamentul şi armata se aliară. În acest al doilea război civil (1648), Cromwell repurtă o victorie rapidă şi completă; şi în acest triumf al său el văzu mâna Domnului. Dacă Dumnezeu s-a folosit de armata lui Cromwell pentru a lovi în trupele regelui, nu era oare un semn că El a ales armata şi pe Cromwell ca să doboare o putere odinioară sacră? Totuşi parlamentul, eliberat de orice teamă după victorie, negocia cu Carol, socotindu-l de aci înainte inofensiv. Regele acceptă cea mai mare parte din condiţiile presbiterienilor, ferm hotărât să nu le respecte.

IX. Situaţia independenţilor şi a armatei devenea periculoasă. Grosul naţiunii nu aştepta decât un semn de slăbiciune pentru a se întoarce împotriva lor; Londra, izvorul principal al veniturilor statului, şi parlamentul, singura putere legală, le erau ostile; nivelatorilor nu le trecuse furia. Mulţi ofiţeri puritani începeau să spună că nu era posibilă o pace veritabilă atâta timp cit Carol Stuart, "acest om crud", nu va fi înlăturat. Dar Fairfax rămânea loialist şi Cromwell însuşi şovăia, se ruga, plângea. Care era voia Domnului? Care era datoria lui? Ce să se facă cu regele? Să-l aducă la Londra ca învingător? Nu şi-ar fi cruţat adversarii. Să-l ţină prizonier în insula Wight? N-ar fi încetat să ţese intrigi.

Să-l execute? Ar fi să provoace, poate, o invazie a francezilor şi a scoţienilor. Orice ar fi fost, trebuia să acţioneze sau să piară. Armata porni împotriva parlamentului. La 6 decembrie 1648, colonelul Pride şi muşchetarii săi se postară la intrarea în parlament, cu o listă în mână, şi arestară pe suspecţi. ("Acesta e suspect, nu poate să intre"), trimiţând patruzeci dintre cei mai periculoşi într-o tavernă denumită "Infernul", şi nu lăsară la Westminster decât cincizeci de oameni de-ai lor. De aci înainte era sigur că această rămăşiţă de parlament va vota tot ce-i vor cere şefii armatei. Mai rămânea regele. Cromwell vedea limpede că, dacă-l sacrifică pe Carol Stuart, moartea lui va crea o prăpastie între armată şi naţiune. De altminteri prinţul de Wales, aflat în Franţa, era gata să se declare pretendent legitim la tron, astfel că moartea lui Carol I nici nu i-ar fi descurajat măcar pe regalişti. Totuşi, Cromwell era sigur că atâta timp cât va trăi acest provocator de zâzanii "nu va fi posibilă pacea în Israel"{221}.

X. Cromwell luă o hotărâre subită, pe care o atribui, ca întotdeauna, unei inspiraţii divine. La 20 ianuarie 1649 se deschise procesul regelui. Acuzarea spunea: "Carol Stuart, rege al Angliei, primind o putere limitată, aceea de a guverna în baza şi conform legilor regatului, şi nu altmintrelea, în mod mişelesc şi cu rea-voinţă, a declarat război parlamentului şi, ca provocator al acestui război, s-a făcut vinovat de toate trădările, omorurile şi jafurile comise în timpul zisului război". Era o inculpare fără valoare legală, "Aş vrea să ştiu – a întrebat Carol – de ce anume autoritate, vreau să spun legală, am fost adus aici? Există multe autorităţi ilegale, începând cu borfaşii şi terminând cu tâlharii de drumul mare. Când voi şti care este autoritatea voastră legală, atunci vă voi răspunde. Amintiţi-vă că sunt regele vostru, regele vostru legal. Gândiţi-vă la păcatele care s-au strâns asupra

capetelor voastre şi la judecata Domnului asupra țării acesteia. Gândiți-vă bine, vă spun. Gândiți-vă la ce vă spun înainte de a trece de la un păcat la un păcat şi mai mare". Nimic mai englezesc decât această manieră de a repeta în mod stăruitor cuvântul *legal*. Multă vreme după moartea lui Carol, tot ideea de legalitate îl va aduce pe fiul său pe tron. "N-am luat niciodată armele – mai adăugă el – împotriva poporului, ci pentru lege". Condamnat la moarte, i-a scris prințului de Wales o scrisoare plină de noblețe în care-l sfătuia să fie mai curând bun decât mare şi să se dovedească statornic şi credincios în materie de religie. "Căci am observat – spunea el într-o limbă excelentă – că demonul răzvrătirii se schimbă bucuros într-un înger al reformei". Până şi pe eşafod, cu câteva minute înainte de moarte, a repetat cu o admirabilă claritate ideile politice pentru care pierea: "Cât despre popor – spunea el –, doresc libertatea sa tot atât cât oricare altul, dar trebuie să vă declar că libertatea constă în a avea un guvernământ, legi, mulțumită cărora viața poporului şi bunurile sale să poată fi numite ale sale. Ea nu înseamnă ca poporul să exercite el însuşi guvernarea. Aceasta nu-i aparține întru nimic. Un supus şi un suveran sunt ființe în mod evident diferite". Acesta a fost, în fond, tot procesul. Sentința părea a-l contrazice pe rege. Dar, în secolul următor, Bolingbroke avea să reia teza lui Carol Stuart.

VIII
CROMWELL LA PUTERE

I. Cromwell, rămăşița de parlament şi armata rămaseră în fruntea unei Anglii ostile şi indignate, pe care trebuiau totuşi s-o guverneze. În această țară legalistă nu

mai exista nici o putere legală. Judecându-l pe Carol I, parlamentul afirmase: Comunele Angliei adunate în parlament, alese de popor şi reprezentându-l, constituie forța supremă şi tot ce hotărăsc ele are putere de lege chiar şi fără consimțământul lorzilor şi al regelui. Dar această ficțiune nu înşela pe nimeni. În ce măsură rămăşițele unui parlament vechi de nouă ani, alese nu de popor, ci de soldați, reprezentau națiunea? Oamenii aceştia se aflau la Westminster pentru că i-a menținut armata, poporul ura armata, iar armata disprețuia parlamentul. Nimic mai trist decât spectacolul unei țări care suportă de teamă un guvern detestat. Independenții şi Cromwell repetau fără încetare că fuseseră "aleşi de Domnul"; s-a spus că nici un alt mod de alegere nu le-ar fi permis să reprezinte Anglia.

II. În martie rămăşița de parlament aboli Camera Lorzilor şi funcția regelui, ca "inutile, apăsătoare şi periculoase pentru libertatea poporului". Anglia trebuia să fie în viitor un *Commonwealth,* o republică. Dar pentru ca acest cuvânt să aibă oarecare sens, ar fi trebuit să se facă alegeri, şi independenții nu le puteau face. Regaliştii şi presbiterienii s-ar fi unit ca să-i alunge. Condamnați să mențină o dictatură militară cu totul contrară principiilor lor, republicanii aceştia se justificau invocând Biblia. Fiica lui Faraon, găsind leagănul lui Moise, porunci să fie căutată mama, pentru a creşte copilul. Noua republică trebuia edificată, până va ajunge la vârsta adultă, de acei care au adus-o pe lume. Erau, de altfel, în stare să se facă, dacă nu iubiți, cel puțin ascultați. Cromwell alcătui un Consiliu de stat, în care intrară câțiva *squires,* avocați, oşteni şi care administra într-un mod eficace finanțele, armata şi marina. Ambasadorul lui Mazarin, deşi ostil acestor regicizi, recunoştea în scrisorile oficiale competența lor: "Sunt economi în afacerile lor particulare şi darnici în ce priveşte devotamentul lor față de afacerile

publice, pentru care fiecare munceşte pe brânci, parcă ar fi vorba de propriile sale interese". Iar în ființa lui Cromwell însuşi coexista (amestec foarte englez) un realism prudent împreună cu patimile cele mai violente.

III. O dictatură militară nu este posibilă decât dacă dictatorul are cel puțin sprijinul armatei. Or, armata, care crezuse că face o revoluție democratică, se supărase repede văzând că adusese la putere o oligarhie. Conducătorii săi alcătuiseră o constituție republicană *(The Agreement of the People):* alegeri la fiecare doi ani, sufragiu aproape universal, libertatea conştiinței. Rămăşița de parlament primise documentul cu toată curtoazia datorată unor cetățeni bine înarmați şi apoi nici nu-l luă în seamă. Curând ostilitatea față de guvern deveni aproape unanimă. Regaliştii se simțeau încă neputincioşi, dar sperau într-o grabnică revanşă. Presbiterienii considerau parlamentul eretic. În fruntea nivelatorilor, demagogul Lilburne, veşnicul nemulțumit, porni să se războiască cu noua cârmuire. Când John Lilburne muri, cineva îi compuse un epitaf în care se spunea că, dacă pe lumea cealaltă, John îl va întâlni pe Lilburne, cele două jumătăți se vor lua la ceartă. Dar acest pamfletar insuportabil plăcea maselor, care îl numeau: cinstitul, liberul John. Orice revoluție aduce la suprafață două tipuri de oameni, cei care sunt conducători din naştere şi cei care sunt rebeli din naştere. Cromwell aparținea primei categorii, Lilburne celei de-a doua. Or, guvernarea este o meserie care-şi are exigențele ei constante; noii stăpâni justifică aceste exigențe prin principii originale, dar li se supun ca şi cei dinaintea lor. Cromwell, întocmai ca odinioară Carol I, porunci să fie arestat John Lilburne. Acesta refuză să se descopere în fața Consiliului de stat, "care – spunea el – nu avea mai multă autoritate legală decât el însuşi". Nici un juriu nu voi să-l condamne. Londra era acum tot atât

de ostilă Rump-ului{222} ca odinioară regelui. Când guvernul Republicii porunci executarea unui răzvrătit în fața catedralei Sfântul Paul, toți orășenii din Londra arborară panglica verde a nivelatorilor.

IV. Cromwell nu putea fi decât foarte îngrijorat de această agitație egalitară. El credea în necesitatea unei aristocrații, pe care de altfel o definea mai mult prin credință decât prin origine. Avea groază de orice dezordine. "Trebuie să-i distrugeți pe oamenii aceştia sau vă vor distruge ei", repeta el în Consiliul de stat. Dar conştiința îl chinuia; pe vremea lui Pym şi a lui Hampden, el însuşi îşi pusese încrederea în lege şi în parlament; putea prea bine acum să impună domnia săbiei şi să-şi spună spre a se linişti, că era sabia Domnului. Cu toate acestea nu reuşea să se convingă. Pentru neliniştea sa sufletească singurul leac a fost întotdeauna acțiunea. În bătălie se trezeau bunul său simț şi virtuțile practice. Or, prilejurile de a acționa nu lipseau. De câțiva ani Irlanda era condusă de un partid catolic, protestanții englezi fuseseră masacrați. Cromwell porni într-acolo, în fruntea unei armate după modelul nou cu un alai aproape regesc. Nimici forțele locale şi răzbună masacrul printr-un alt masacru; oştean al lui Iehova, el aplică în toată rigoarea lor metodele de război descrise în Biblie. În Irlanda, pe pământurile din *est,* îi instală pe soldații săi protestanți şi, descoperind în el instinctul invadatorilor antici, îi împinse pe irlandezi în comitatul Connaught, în vest. Atunci începu lungul martiraj al Irlandei, încăpută pe mâna unor proprietari străini, care nici nu locuiau acolo. Yeomen-ii colonizați de Cromwell n-au prins niciodată rădăcini acolo. Unii au arendat fermele lor unor irlandezi şi s-au întors în Anglia; alții s-au căsătorit cu irlandeze şi au devenit irlandezi. O consecință gravă a acestui război a fost că, aristocrația irlandeză fiind nimicită, i-a fost substituită o teocrație. Protestantul Cromwell a predat

Irlanda clericalismului catolic (1650—1652).

V. Scoția părea mai periculoasă. Executarea lui Carol Stuart, rege scoțian, a dus la reîmpăcarea – în ura lor continuă față de regicizi – a bisericii (Kirk) presbiteriene şi a nobilimii scoțiene. Prințul de Wales a fost proclamat rege, la nouăsprezece ani, sub numele de Carol al II-lea, şi a semnat *Covenant*-ul. Devenise probabilă o invazie a Angliei de către o armată regalistă. Cromwell propuse un război preventiv. Loialul Fairfax refuză să se amestece. "Ar fi o violare a ligii solemne formată odinioară – a *spus* el. – Excelența voastră – răspunse Cromwell – va trebui în curând să aleagă între un război pe meleagurile altei țări şi un război în patria noastră". Fairfax se retrase; Cromwell deveni comandant-şef. Experiența celor zece ani de război făcuse din acest mărunt *squire* un mare general. Cunoştea puține teorii asupra artei războiului, dar era un organizator minunat, un şef admirabil şi, în bătălie, un tactician care ştia să-şi păstreze mintea limpede şi să ia în clipa favorabilă hotărârea de a risca totul. S-a folosit de un joc îndrăzneț împotriva scoțienilor. Lăsându-i să pătrundă pe teritoriul englez, se plasă între ei şi Scoția şi-i zdrobi la Worcester, în 1651. Tânărul rege Carol al II-lea, care se bătuse vitejeşte, trebui să fugă. E o dovadă de loialism din partea populației engleze faptul că acest adolescent care voia să se salveze prin fugă a găsit pretutindeni în țară credincioşi care să-l ocrotească, să-l ascundă şi, în sfârşit, să-l trimită teafăr şi sănătos pe continent. Ca şi Irlanda, Scoția părea supusă, dar fostul său parlament avea să renască în timpul Restaurației. Uniunea Marii Britanii era acum completă şi, timp de câteva săptămâni, datorită victoriei, Cromwell a devenit popular. Parlamentul îi dădu o dotație regească şi palatul Hampton Court. Când Londra, care cu două luni mai înainte îl huiduise, îl primi cu salve de muschete şi strigăte de bucurie şi când locotenenții săi îi arătară

imensa mulțime adunată, el răspunse că va veni şi mai multă lume să-l vadă spânzurat.

VI. Un răspuns sumbru, deoarece, cu toate victoriile sale, Cromwell rămâne posomorit. El vede, el ştie că această țară, pe care ar dori s-o vadă guvernată de sfinți, este exploatată de profitori, că această armată de cincizeci de mii de oameni, inutilă după înfrângerea duşmanilor din afară, duce țara de râpă, că închisorile sunt pline de datornici şi drumurile înțesate de cerşetori. Înțelege că a sosit momentul să se treacă de la legea militară la legea civilă, de la forță la justiție. Dar prin ce mijloace? Cu toată meditația şi rugăciunile sale, nu vede leacul. Ce-i de făcut? Alegeri? Dar ştie prea bine că dacă ar îngădui *tuturor* cetățenilor să voteze în mod liber, aceştia ar rechema dinastia Stuart. E adevărat că lui Edmond Calamy, care îi spusese că din zece englezi nouă îi sunt ostili, îi răspunse: "Dar dacă-i dezarmez pe cei nouă şi pun o sabie în mâna celui de-al zecelea?" Ar trebui să fie măcar de acord cu al zecelea; dar Cromwell s-a săturat de intoleranța partizanilor săi şi începe să viseze vag la o Anglie protestantă, unită şi imperială. Ce altă soluție există? Să dea drumul armatei? Armata s-ar revolta. Să restabilească monarhia? I se întâmplă să se gândească şi la asta. "Şi dacă un om ar lua asupră-şi sarcina de a deveni rege?" În orice caz e necesar să dizolve rămăşița de parlament, de care armata e dezgustată. La 20 aprilie 1653, lordul-general Cromwell intră în parlament şi se aşază pe una din bănci. Ascultă, îşi pierde răbdarea, apoi se ridică: "Haide, hai, ne-am săturat de toate astea. Am să pun capăt pălăvrăgelilor voastre... Spuneți că sunteți un parlament; nu sunteți... Unii din voi sunt beţivani, alții curvari... Cum puteți fi un parlament prin grația lui Dumnezeu? Plecați, vă spun..." Şi ridicând sceptrul, emblema sacră a puterii parlamentului, întrebă: "Ce să facem cu fleacul ăsta? Luați-l..." După ce-i dădu afară pe

toți, porunci să se încuie uşile. Un soldat luă cheile şi sceptrul. "Parlamentul cel lung dispăruse uşurel ca un vis", spune un martor.

VII. Sceptrul după coroană, parlamentul după suveran, nu mai rămânea în această țară nici o urmă a îndelungatului trecut de libertate{223}. Dar încă o dată, ce formă de guvernământ să adopte? Republica, spuneau unii; monarhia, răspundeau alții; Cromwell, fără a sta pe gânduri, se opri la sfinți. Neândrăznind să recurgă la alegeri, ceru bisericilor independente să găsească nişte oameni înțelepți şi constitui astfel un parlament de o sută cincizeci de membri, care fu denumit Parlamentul lui Barebones, nume aparținând unui oarecare Praisegod Barebones, negustor de piele din Fleet Street, care era unul dintre membrii săi. Sir Harry Vane refuzase să facă parte din această adunare, spunând că preferă să aştepte paradisul ca să fie împreună cu sfinții. Cromwell se dezgustă repede de oamenii aceia pe care el însuşi îi scosese din obscuritate şi fără îndoială că i-ar fi concediat şi pe ei dacă nu s-ar fi dizolvat singuri.

VIII. O nouă constituție fu pregătită de şefii armatei. Acest *Instrument de guvernare* este remarcabil prin îndrăzneala ideilor, atât de noi încât nici nu s-au putut aplica atunci. Mai curând decât Anglia modernă, documentul prefigura Statele-Unite de astăzi. Autoritatea supremă trebuia să aparțină unui lord-protector, unui consiliu şi unui parlament, completat curând cu o Cameră a Lorzilor. Orice măsură votată de parlament devenea legală, chiar după un veto al Protectorului, cu condiția să nu fie contrară legilor fundamentale ale republicii. În secolul al XX-lea parlamentul britanic va fi, cel puțin în teorie, atotputernic; la nevoie, va putea să modifice printr-un vot constituția regatului. Parlamentul

Protectorului era, dimpotrivă – aşa cum e Congresul american – supus constituției. Pentru prima oară Anglia, Scoția şi Irlanda erau guvernate de aceleaşi legi. Magistrați englezi judecau în Scoția; o armată engleză sub comanda lui Monk menținea acolo ordinea, parlamentul din Westminster legifera pentru Scoția. Irlanda era şi ea reprezentată în parlamentul comun şi colonişti anglo-saxoni expropriau populația indigenă de acolo. Dar această "unire" impusă prin forță rămânea precară şi, începând de la Restaurație, vechile parlamente aveau să reapară şi în Scoția şi în Irlanda. Cea mai mare parte a măsurilor votate atunci au fost efemere, fiind premature, dar multe dintre ele (învățământul gratuit, serviciul poştal public, libertatea presei, dreptul de vot al femeilor şi votul secret, banca națională) aveau să reapară şi să triumfe după o lungă eclipsă. O activitate reformatoare agita plăpândul parlament al Protectorului, aşa cum frigurile agită un corp bolnav.

IX. Intre Cromwell şi Camera Comunelor se iviră conflicte tot atât de grave ca între Carol şi parlamentul său, dar Protectorul avea ceea ce i-a lipsit totdeauna lui Carol: o armată puternică. Numai asupra unui singur punct parlamentul şi Protectorul erau de acord: şi unul şi celălalt voiau să fie ordine. Orice rebel inteligent care vine la putere devine om de guvernământ. Cromwell era om de guvernământ din instinct. Țara a suferit destul, spunea el; acum trebuie să i se panseze rănile şi să se refacă Anglia tradițională. Aceasta era şi părerea parlamentarilor. Dar ei susțineau că pentru o astfel de refacere trebuia mai întâi să nu i se impună parlamentului o constituție de către un şef militar. Cromwell nu era însă de acord să le îngăduie discutarea trăsăturilor esențiale ale *Instrumentului de guvernare* întocmit de armată. Parlamentarii cereau controlul asupra armatei; Cromwell era de părere că a pune armata

în slujba facțiunilor ar fi însemnat reînvierea războiului civil. În sfârşit, Cromwell voia oarecare toleranță religioasă (prin 1655 autoriza în mod tacit întoarcerea evreilor, expulzați pe vremea lui Eduard I); parlamentul combătea în acelaşi timp toleranța religioasă şi despotismul militar. Şi învinse sabia. Anglia fu împărțită în mai multe zone militare, pusă fiecare sub autoritatea unui general-maior. Disciplina austeră a puritanilor fu impusă progresiv întregii țări. Deoarece teatrele din Londra fuseseră închise, actorii ambulanți au fost trimişi la închisoare; se interziseră jocurile la țară, se închiseră cafenelele. Anglia lui Shakespeare deveni virtuoasă prin constrângere şi regreta pe judecătorul de pace cavaler, care, cel puțin, fusese jovial. Regimul acesta a inspirat țării pentru multă vreme groaza de armata permanentă.

X. Anglia nu iubea armata, dar armata de uscat şi flota impuseseră în afară respect față de Anglia. Vreme îndelungată duşmanul principal a fost Olanda. Cele două țări îşi disputau comerțul şi transportul naval. Prin *Actul de navigație* din 1651, Cromwell interzise altor vase decât celor engleze să importe mărfuri în Anglia. Olandezii refuzară să salute pavilionul englez în apele engleze. Urmă un conflict în care doi mari amirali, olandezul Tromp şi englezul Blake, se aflară față în față. Flotele combatante erau egale, dar comerțul Olandei era mai vulnerabil şi ea suferi mai mult decât rivala sa. După pacea cu Olanda, semnată în 1654, principalul duşman din afară al lui Cromwell fu Spania. Împotriva ei s-a aliat cu Franța, care, deşi putere catolică, făcea pe plan extern politică protestantă, din ură față de casa de Austria. Cromwell îi luă Spaniei Jamaica şi, "plantând" acolo coloni englezi, înființa o colonie prosperă. El, cel dintâi, a avut ideea de a trimite şi menține o flotă engleză în Mediterana şi, ca să-i asigure flotei libera trecere, de a fortifica Gibraltarul{224}. Puterea sa maritimă şi

mediteraneană i-a îngăduit lui Cromwell să intervină cu eficacitate în treburile continentale; el protegui pe protestanții valdenzi{225} împotriva ducelui de Savoia, bombardă Tunisul şi putu cere indemnizații de la Toscana şi de la papa. Mazarin căuta să se alieze cu el şi "coastele de fier" *(Ironsides)* ocupară Dunkerque. Dar războaiele acestea costau scump şi, cu toate succesele repurtate pe mare şi pe uscat, politica externă a lui Cromwell nu era populară.

XI. Stăpân a trei regate, temut în toată Europa, Protectorul nu mai avea ca duşmani – dar duşmani neîmpăcați – decât pe foştii săi prieteni. Ajuns la putere grație unei armate republicane, fanatice şi "nivelatoare", ar fi vrut să se servească de ea pentru a restabili vechea ierarhie engleză. Dar o găsi rebelă. Dacă parlamentul voia să-l facă rege al Angliei, soldații săi îl amenințau cu duşmănia lor. Dacă, fiind prinț de fapt, ținea o adevărată curte, puritanii murmurau că erau o curte "a păcatelor şi a vanității", cu atât mai oribilă cu cât se invoca mereu numele Domnului acolo. Când, în 1658, Cromwell muri, tânăr încă (avea cincizeci şi nouă de ani), de tristețe şi de friguri totodată, întreg edificiul, clădit în grabă, prin care încercase să înlocuiască Anglia tradițională, se clătină îndată. Aproape de a-şi da sfârşitul, fu auzit murmurând: "Opera mea e împlinită". Dar ea n-avea să-i supraviețuiască.

XII. Cromwell desemnase ca urmaş pe fiul său Richard, un om lipsit de răutate, dar şi de har, care se văzu în neputință de a rezolva conflictul latent dintre armată şi puterea civilă, incapabil să potolească resentimentele, mai grave încă, dintre şefii de armată rivali. Urmă un an şi jumătate de anarhie. Richard dispăru de pe scenă şi curând nu rămaseră în arenă

decât doi generali: Lambert, republican şi Monk, regalist în ascuns. Monk veni la Londra, şi poetul Milton, între alții, îi propuse ca, pentru salvarea republicii, să reînființeze Parlamentul cel lung. Dar era suficient să-ți arunci privirile prin oraş ca să-ți dai seama de sentimentele englezilor. În focurile de bucurie, orăşenii şi ucenicii aruncau "rămăşițe"{226} simbolice. Decât un război civil sau o dictatură militară, grosul populației dorea o restaurație. Monk, om energic şi rezonabil, acționa cu o încetineală plină de înțelepciune. Întoarcerea regelui, dorită totodată de cavaleri şi presbiterieni, adică de o mare parte a țării, era greu de pregătit legalmente deoarece numai parlamentul putea să-l recheme pe rege şi numai regele putea să convoace parlamentul. Monk grupă în jurul lui atâția lorzi câți putu reuni şi invită pe electori să aleagă o Cameră a Comunelor. Mai târziu regele confirmă această convocare şi juriştii menținură ficțiunea că monarhia nu şi-a încetat niciodată existența. De fapt, regele fusese repus pe tron de o adunare convocată în mod neregulat, dar, cum era vorba de un rege legitim, desemnat pe baza dreptului de succesiune, hotărârea era inatacabilă. Restaurația se făcu fără război civil, pentru că Monk avu prevederea să garanteze trupelor plata soldei. Soldații cunoşteau sentimentele populației, ei nu mai erau de acord cu ofițerii lor; erau fericiți să se termine odată. Nu trecuseră nici doi ani de la moartea lui Cromwell şi tot ceea ce crease se făcuse praf şi pulbere, ca şi el însuşi.

IX
EFECTELE DURABILE ALE PURITANISMULUI

I. Viața spirituală a Angliei pe vremea sfinților constituie unul din fenomenele cele mai surprinzătoare ale istoriei. Un întreg popor occidental a avut atunci drept unică lectură, drept constituție şi credință povestiri şi poeme orientale vechi de câteva mii de ani. În ochii acestui popor legalist trebuia totdeauna să fie respectată litera legii şi, pentru că Biblia era legea lui Dumnezeu, fiecare urma să ducă o viață în strictă conformitate cu litera Bibliei. Deoarece israeliții îi masacraseră pe amaleciți, Cromwell nu ezită să-i masacreze pe irlandezi. Deoarece ei lapidaseră câțiva culpabili, s-a auzit strigându-se în Camera Comunelor: "Să-l lapidăm!" Deoarece psalmii sunt poeme războinice, puritanii erau totdeauna gata să-i combată cu arma în mână pe duşmanii lui Iehova. Deoarece Biblia glorifica poporul lui Israel, socotindu-l mai presus decât toate celelalte, englezii, convinşi că erau noul popor al lui Israel, simțiră crescându-le orgoliul, pe care războiul de o sută de ani îl născuse în sufletul lor. Milton, de pildă, era de părere că dacă Dumnezeu ar avea de îndeplinit vreo misiune grea pe pământ, ar face apel la englezii săi. E un sentiment care se va regăsi în secolul al XlX-lea la Curzon şi la Cecil Rhodes{227}.

II. După Vechiul testament, puritanii citesc cel mai bucuros Epistolele sfântului Pavel şi cărțile lui Calvin. Dumnezeul lor nu este Dumnezeul evangheliei, mort pentru toți oamenii, ci Dumnezeul înspăimântător şi gelos, care nu-i mântuieşte decât pe aleşii săi. Puritanul, care urmăreşte cu spaimă ceea ce se întâmplă în sufletul său, încercând să recunoască semnele harului, nu poate fi decât ostil plăcerilor. "Cum să trăieşti în veselie, cum să te bucuri de farmecul primăverii, cum să suporți teatrele şi spectacolele, când simți ghiarele diavolului pe tine, când te-au şi atins flăcările iadului?" Cromwell a luptat toată viața sa împotriva demonului. Se apleacă în fața lui

Dumnezeu până în praful țărânii. Aşteaptă de la inspirația divină să afle tot ce-i este dat să facă în viață. A fost supranumit "un om îmbătat de Dumnezeu". Dar această doctrină care întunecă viața îi face foarte puternici pe cei care o profesează. Sacrificarea voluntară a tot ceea ce omul Renaşterii numise plăcere sau fericire făureşte ființe grave şi curajoase. Au o frică atât de mare de păcat încât se străduie să fie soldați disciplinați, comercianți cinstiți, muncitori sârguincioşi. Exigenți față de alții, sunt tot atât de exigenți şi față de ei înşişi. Când, mai târziu, veteranii lui Cromwell au fost demobilizați, "nici unul dintre ei nu s-a lăsat ademenit nici de vagabonzi, nici de bandiți". Regaliştii înşişi au mărturisit că "în toate ramurile profesiunilor cinstite aceştia prosperau mai mult decât alți oameni, că nici unul dintre ei n-a fost acuzat de vreo pungăşie sau hoție şi că dacă un brutar, un zidar sau un căruțaş se făcea remarcat prin cumpătarea sau munca sa, aproape sigur era unul din foştii soldați ai lui Oliver".

III. Unele secte mergeau, în interpretarea Bibliei, mai departe decât Cromwell şi oamenii lui. Partida celei de-a Cincea Monarhii credea în revenirea lui Hristos şi în apropierea Milenniumuiui{228}. Capitolul al şaptelea din Daniel, capitolul apocaliptic, era evanghelia lor şi pentru că unul din versetele sale anunța domnia sfinților, ei pretindeau ca Anglia să fie guvernată de un sanhedrin. Anabaptiştii rebotezau pe bărbați şi femei, la apusul soarelui, în apa râurilor. În vremea aceea George Fox înființa Societatea prietenilor, prieteni care căpătară curând porecla de *quakers* (tremurătorii), deoarece extazul credinței lor se manifesta, în anumite reuniuni, prin tremurături ale corpului. În ochii quakerilor, religia nu trebuia să fie decât o experiență spirituală interioară. Ei socoteau de prisos hirotonisirea preoților sau construirea de biserici. Contrar puritanilor, "prietenii"

erau de părere că fiecare om poate repurta în viața sa o victorie completă asupra păcatului. Ei dovedeau mai multă bunătate şi mai multă seninătate decât cea mai mare parte dintre celelalte secte. Dar refuzul de a presta jurământul, refuzul de a lua parte la războaie, chiar juste, şi refuzul de a recunoaşte autoritatea funcțiilor ecleziastice făceau din ei, fără voia lor, nişte rebeli.

IV. În timpul domniei puritanilor, viața, în măsura în care o puteau reglementa, fu destul de tristă. Interziceau plăcerile favorite ale englezilor: teatrul, cursele de cai, luptele de cocoşi. Tripourile şi bordelurile fură interzise. Duminica circulau patrule pe stradă pentru a supraveghea închiderea cârciumilor. Fiecare trebuia să-şi petreacă ziua de duminică în familie, citind scriptura şi cântând psalmi. În această zi, în oraşul Londra nu se auzea decât "murmurul rugăciunilor şi al cântărilor venind din biserici". În 1644 parlamentul interzise ca în ziua de sabat să se vândă merinde, să se călătorească, să se transporte poveri, să se admită tragerea clopotelor, tirul, târgurile, bufetele cu răcoritoare, dansurile, jocurile, sub pedeapsa unei amenzi de cinci şilingi pentru fiecare persoană mai mare de paisprezece ani. Pentru copiii care comiteau asemenea fapte infamante, plăteau părinții sau tutorii. Slujbele religioase erau lipsite de tot ce putea să reamintească pompa şi frumusețea ceremoniilor catolice sau chiar anglicane. Evelyn{229}, în jurnalul său, povesteşte că în 1657 a fost arestat în ziua de crăciun, într-o capelă, pentru că a respectat "superstiția privind naşterea Domnului". Credincioşii erau atât de înfricoşați să nu pară papişti, încât pierduseră orice moderație şi buna cuviință. "Citesc şi se roagă fără metodă – mai spune Evelyn –, fără respect şi fără evlavie. Am văzut o întreagă congregație stând cu pălăria pe cap în timpul citirii psalmilor. În unele temple nu se citesc de loc scripturile, ci se fac nişte rugăciuni serbede, după care

urmează o predică, neînțeleasă nici de cei ce ascultă nici de cei care o țin, dar care este extraordinar de lungă... Multe biserici sunt pline acum de bănci împrejmuite, pe care participanții stau izolați în grupe de trei sau patru inşi". Această bancă împrejmuită va rămâne unul din semnele individualismului puritan, unul dintre subiectele de dezbateri între Biserica de sus şi Biserica de jos.

V. Cu tot disprețul lui pentru frumos, puritanismul a produs doi mari scriitori, care de altfel au scris operele lor esențiale după căderea *Commonwealth-ului.* Primul este Milton (1608—1674), poet delicat în tinerețe, succesorul imediat al marilor elisabetani, care a renunțat la poezia păgână în timpul conflictelor politice şi s-a aruncat în "apele înghețate ale prozei", el a fost "secretarul latin al Consiliului de stat" şi unul dintre credincioşii partizani ai lui Cromwell; după Restaurație, orbind, a dictat două mari poeme epice: *Paradisul pierdut* şi *Paradisul regăsit,* apoi o dramă, *Samson Agonistes,* autobiografie spirituală în care eroul, învins şi orb, ca şi Milton, se tânguie printre filistinii triumfători. Milton este, într-o epocă devenită clasică, ultimul supraviețuitor al Renaşterii. El este singurul în care s-au îmbinat farmecul păgân cu sublima solemnitate a puritanismului. Al doilea este Bunyan (1628—1688), autorul acelei *Călătorii a pelerinului* publicată în 1678, tot atât de celebră la englezi ca *Iliada* la greci, povestire simbolică care scapă de ariditate datorită naivității sale. Acest căldărar ambulant, chinuit când de viziuni infernale, când de viziuni cereşti, a avut ideea simplă, dar genială, de a înlocui zugrăvirea abstractă a evoluției unui suflet de creştin pe calea mântuirii printr-o descriere a unei călătorii reale. *Creştinul,* personajul central al cărții şi care, fără îndoială, nu-i altcineva decât Bunyan însuşi, caută drumul spre cetatea eternă. În cele din urmă şi în pofida duşmanilor săi, ajunge la locul râvnit. Naturalețea

povestirii şi a dialogului, transpunerea evenimentelor spirituale în drame concrete îngăduie cititorilor simpli şi sinceri să înțeleagă mai bine decât din alte cărți pioase esența vieții religioase.

VI. S-a întâmplat cu tirania puritană ceea ce se întâmplă cu toate celelalte tiranii care au pretenția să schimbe moravurile. O minoritate se supune din convingere, majoritatea din teamă, supunerea acesteia din urmă fiind mai mult aparentă decât reală. E destul să se citească scrisorile lui Dorothy Osborne către sir William Temple{230} pentru a vedea cum bărbații şi femeile de pe numeroase domenii au încercat să ducă, discret, o viață omenească, liniştită şi înțeleaptă, în afara timpului lor. Regaliştii cei mai hotărâți, cu toată oroarea lor de rebeli, după ce-au rătăcit o vreme pe continent, s-au străduit să se întoarcă la ei acasă şi să se stabilească acolo. Chiar şi pretendentul îi încuraja. Era mai avantajos pentru el să aibă partizanii la fața locului. Evelyn povesteşte cum s-a hotărât să-şi redeschidă domeniul, "pentru că nu avea decât o slabă speranță într-o schimbare favorabilă, totul fiind acum în mâinile rebelilor". Cât timp a trăit Cromwell, Restaurația, deşi atât de aproape, n-a fost prevăzută nici chiar de mințile cele mai înțelepte.

VII. După Restaurație spiritul puritan avea să fie prigonit la rândul său. Dar era destinat să supraviețuiască. Disidentul, omul care nu-i de acord "să se conformeze", care pretinde pentru conştiința sa dreptul de a judeca toate cazurile, care s-a obişnuit să facă parte dintr-o minoritate, să se complacă în această situație şi care, după ce şi-a făcut alegerea, îi rămâne credincios chiar cu riscul fericirii sau al vieții sale, va rămâne unul dintre cele mai remarcabile şi statornice tipuri englezeşti.

Fie că se va consacra problemelor religioase, fie că se va consacra problemelor politice, oricare ar fi obiectul pasiunii sale, el va fi puternic, încăpățânat, incoruptibil. Va duce lupta împotriva sclaviei, împotriva prostituției, împotriva războiului şi va menține până în zilele noastre tristețea duminicii engleze. Caracterului englez îi va datora câteva din trăsăturile sale cele mai frumoase şi câteva din cele care vor stârni ura împotriva lui. Seriozitatea, fidelitatea, integritatea morală figurează între atributele sale, dar uneori şi duplicitatea, căci natura umană e mai complexă decât voiau calviniştii. Adevărul nu este că unii îl au în suflet pe Dumnezeu şi alții pe Satana, ci că în fiecare din noi se dă o luptă între Dumnezeu şi Satana. Neacceptând inevitabilele lor gânduri rele, puritanii se vor sforța să le interpreteze prin pioase discursuri. Ei vor impune o mască morală intereselor lor personale şi chiar naționale. În privința aceasta, ca şi în multe alte privințe, un mare număr de englezi erau sortiți să-şi păstreze felul de gândire puritan şi, trei secole mai târziu, Disraeli va trebui să recunoască că nimeni n-ar putea guverna Anglia împotriva conştiinței neconformiste.

X
RESTAURAȚIA

I. Acest nou suveran, pe care Anglia îl aştepta ca pe un salvator, după ce vreme îndelungată îl proscrisese, nu avea nimic din personajul serafic imaginat de zeloşii slujbaşi ai tatălui său, regele martir. Cu buzele groase şi senzuale, nasul viguros, ochii batjocoritori, el reamintea mai curând pe bunicul său, Henric al IV-lea, decât obrazul nobil şi sumbru al tatălui său. De la bearnez

moştenise veselia, spiritul, gustul pentru femei. Îndelungatul său exil nu-l acrise, ci îi dăduse experienţa sărăciei şi hotărârea fermă de a nu "se mai îmbarca pentru călătorii". De aceea, s-a ferit, în pofida insistenţei mamei şi a surorii sale Henrieta, amândouă catolice, să se convertească. Fusese atras de catolicism, poate şi convins; dar îşi amintise de pasiunea puritanilor şi nu voise să-şi compromită tronul. Pentru a-l feri de pericolele de la curtea papistă din Saint-Germain, credinciosul său sfetnic, Hyde, îl condusese în Olanda, la soră-sa Maria, soţia lui Wilhelm de Orania. Acolo iubise o tânără refugiată din Ţara Galilor, Lucy Walters, şi avusese de la ea un bastard, pe care-l făcu duce de Monmouth. Traiul unui prinţ, exilat e greu: Carol împrumutase bani de la curtea Franţei, de la curtea Spaniei. Viaţa lui precară făcuse din el un bărbat mai curând fermecător decât maiestos, mai curând abil decât scrupulos. Era ferm decis, dacă viaţa îi va surâde vreodată, să se bucure de ea din plin. Ceea ce s-a văzut destul de bine când a devenit rege şi când miniştrii săi, căutându-l ca să-i vorbească de treburile statului, îl găseau jucându-se cu câinii sau mângâindu-şi amantele. Când a debarcat, la 25 mai 1660, pe plaja de la Dover, primarul i-a oferit o Biblie. Carol a răspuns "că-i tocmai ceea ce-şi dorea mai mult pe lume". Succesorul lui Cromwell avea simţul umorului, dar spiritul ireverenţios.

II. Londra îi făcu o primire călduroasă. "Şoselele erau presărate cu flori, pe străzi atârnau pretutindeni tapiserii; clopotele sunau, vinul curgea în urcioare... Eram pe Calea Ştrandului{231} – scrie Evelyn –, priveam la toate acestea şi-l binecuvântam pe Dumnezeu. Şi totul s-a făcut fără a se vărsa o picătură de sânge şi de către aceeaşi armată a cărei rebeliune îl alungase..." Carol al II-lea, întorcându-se zâmbind către cineva din suita sa, îi spuse: "a fost desigur, propria lui greşeală că a lipsit atâta

vreme, căci nu întâlnea pe nimeni care să nu fi dorit întoarcerea sa". Nestatornicia poporului este surprinzătoare. Toată comportarea lui Carol ar fi trebui să-i scandalizeze pe supuşii săi. O dată cu bagajele aducea şi o frumoasă amantă, pe Barbara Villiers, care avea să devină lady Castlemaine, cu care şi-a petrecut, în mod cinic, prima sa noapte la Whitehall.

Curând fu înconjurat de un adevărat harem şi moravurile curtenilor imitară pe ale regelui. Dar după restricţiile puritane, puţină extravaganţă nu displăcea. "Desfrâul deveni loialism, seriozitatea deveni rebeliune". Regele se deprinsese în tinereţea sa rătăcitoare cu hoinăreala şi lipsa de răspundere. El lăsă toată puterea reală sfetnicului său din exil, Eduard Hyde, pe care-l făcuse lord Clarendon. Începuturile acestei guvernări n-au fost lipsite de abilitate. Un act de "indemnizaţie şi uitare" linişti pe cei care luaseră parte la rebeliune. Au fost executaţi numai regicizii, într-un măcel dezgustător. Trupurile lui Cromwell şi încă ale câtorva fură dezgropate, spânzurate, apoi îngropate la piciorul spânzurătorii. Ca la orice restauraţie, prietenii de zile grele se socotiră prost trataţi. Legea amnistiei îi decepţionase. "Indemnizaţii pentru duşmanii regelui, uitare pentru prietenii săi", spuneau ei cu amărăciune. Această politică moderată, care supără pe câţiva cavaleri extremişti, îi câştigă repede de partea monarhiei pe *squire*-ii din partida lui Cromwell. Restauraţia putea să-şi îngăduie căderea unor capete cu condiţia să respecte averile dobândite. Clarendon avu inteligenţa să plătească solda trupelor republicane până la ultimul penny. Fapt care i-a permis să lase la vatră această redutabilă armată fără să aibă loc nici un conflict. Cincizeci de mii de veterani ai lui Cromwell se împrăştiară pe tot întinsul Angliei; spre onoarea lor, s-a constatat că nici unul n-a fost văzut cerând de pomană şi nimeni dintre ei nu a făcut vreun rău. Puritanismul avea şi părţile sale bune.

III. Ca să nu mai fie silit "să se îmbarce pentru călătorii", Carol era decis să guverneze în mod legal. Mare admirator al lui Ludovic al XlV-lea, dorința lui secretă era să întărească "pe cât posibil" prerogativele sale şi să pregătească "pe cât posibil" emanciparea catolicilor, dar totul fără a ajunge la vreun conflict. În 1661 convocă parlamentul. În Convenția care-l rechemase, presbiterienii şi cavalerii îşi împărțiseră locurile. De astădată, țara a adus un parlament "mai regalist decât regele şi mai anglican decât episcopii", foarte devotat intereselor proprietății funciare şi bisericii statornicite. Aleşii erau în cea mai mare parte tineri. "Am să-i păstrez – spuse regele – până ce vor căpăta barbă" şi, într-adevăr, a păstrat parlamentul acesta timp de optsprezece ani, dar atât de puternică era acum la englezi nevoia instinctivă de libertate, încât chiar şi această Cameră fără pereche se arătă hotărâtă să nu dea regelui nici armată permanentă, nici resurse suficiente pentru ca să se poată lipsi de parlament, nici tribunale de prerogativă. Regele, pe de altă parte, îşi amintea de cele întâmplate tatălui său şi se feri să treacă peste aceste limite. Nici o frână constituțională nu-i fusese impusă, nici un cabinet responsabil nu se interpunea între monarh şi Cameră. Dar Carol a ştiut întotdeauna să-şi demită la timp miniştrii, când deveneau impopulari, aşa încât parlamentul era stăpân de fapt, dacă nu de drept. Ambasadorul Franței spunea că regimul acesta nu era monarhic şi se mira auzindu-i pe luntraşii de pe Tamisa discutând politică cu "milorzii". În secolul următor, Montesquieu îşi va arăta surpriza de a vedea un zidar citind un ziar pe acoperiş. Educația politică a acestui popor a început mult mai devreme decât educația națiunilor de pe continent.

IV. Dacă puritanii s-au aşteptat la toleranță religioasă din partea regelui, au fost decepționați. Parlamentul şi Clarendon se arătară foarte severi față de actele independente şi chiar față de presbiterieni. Patru legi alcătuiau Codul Clarendon şi impuneau un conformism riguros. Prima obliga pe toți primarii şi funcționarii municipali să renunțe la *Covenant-ul* presbiterian şi să primească sacramentele anglicane; a doua obliga pe toți pastorii protestanți să ceară hirotonisirea de către un episcop, să se servească de cartea de rugăciuni şi să accepte liturghia engleză; a treia interzicea orice slujbă religioasă neanglicană la care ar participa mai mult de patru credincioşi; a patra obliga preoții neconformişti să se retragă la cel puțin cinci mile de parohia unde au predicat. Aceste legi avură efecte profunde asupra vieții Angliei. Ele desăvârşiră aderarea *squire*-ilor la anglicanism, căci imposibilitatea pentru un disident de a ocupa un post politic sau civic îi constrângea la supunere pe toți care aveau ambiții sau interese. Alianța, în fiecare sat, dintre *squire* şi *parson,* dintre biserică şi domeniu, datează din vremea aceea. Dar mulți dintre aceşti aderenți îşi păstrară sufletele de disidenți şi ei vor fi aceia care mai târziu, împreună cu scepticii şi cu raționaliştii, vor susține în politică partidul *whig.* Codul Clarendon făcu aproape imposibil presbiterianismul în Anglia; sectele, mai puțin organizate, supraviețuiră. Izolând o categorie de oameni cărora le refuza drepturile politice, codul acesta sfârşi prin a modela tipul$_r$ atât de important în istoria Angliei, al disserater-ului, care a acceptat, pentru a rămâne fidel ideilor sale, de a intra în conflict cu puterea şi care nu se va teme în nici o împrejurare să înfrunte opinia publică. Vom regăsi pe acest disident, sub diverse înfățişări, în secolele următoare, şi influența sa va fi mare, deoarece curajul său intelectual va fi fără margini.

V. Clarendon se uză repede la putere. Între curteni tineri şi cinici, era un bătrân slujbaş pompos, gutos şi moralizator. Frumoasele prietene ale regelui îşi băteau joc de el; ducele de Buckingham{232} îl imita în cerc restrâns pe cancelar; Carol, ingrat, râdea şi el. Nu rnai trebuia pentru a se descotorosi de această rămăşiță din vechea generație decât un pretext. Evenimentele aduseră pretexte cu ghiotura: a) Fratele regelui, Iacob, moştenitorul tronului, se îndrăgostise în timpul exilului, de fata lui Clarendon, Anna Hyde. Se căsători cu ea, mai întâi în secret, apoi în mod public. Din această căsătorie aveau să se nască două suverane engleze: Maria (care se mărită cu Wilhelm al III-lea de Orania) şi regina Anna. Când avusese loc căsătoria, nu fusese pe placul opiniei publice şi stârnise spiritele împotriva lui Clarendon, care, totuşi, se făcea că se opune; b) Clarendon a fost răspunzător de căsătoria lui Carol al II-lea cu o prințesă de Braganza, o portugheză catolică şi care, în afară de aceasta, se dovedi curând sterilă. O căsătorie portugheză nu era o crimă tot aşa de gravă ca o căsătorie spaniolă, dar nu era greu să se spună, şi s-a spus chiar, împotriva oricărei aparențe de adevăr, că Clarendon alesese o regină sterilă pentru a asigura tronul nepoților săi; c) Clarendon a vândut Franței Dunkerque pentru cinci sute de mii de pistoli şi a fost acuzat că a primit un comision; d) în 1665, oraşul Londra, în care mişunau cinci până la şase sute de mii de locuitori pe străzile înguste şi murdare, a fost pustiit, într-o lună de iunie puțin mai călduroasă, de o epidemie de ciumă tot atât de îngrozitoare ca ciuma neagră. Şaptezeci de mii de cadavre trebuiră să fie aruncate în groapa comună; e) câteva luni mai târziu, un imens incendiu a distrus două treimi din Londra. Dintr-o dată, biserici, edificii publice, mii de case fură cuprinse de-a valma de flăcări. Nimeni neputând stăvili focul, Samuel Pepys{233} şi vecinii săi fură siliți să sape gropi în grădinile lor ca să bage în ele vinul şi brânza de parmezan. Incendiul nu fu oprit decât aruncându-se în

aer străzi întregi. Mulțimea, care vrea ca marile evenimente să aibă cauze mari şi misterioase pe deasupra, i-a acuzat pe papişti, pe francezi şi pe Clarendon; f) În sfârşit, în 1667 o flotă olandeză a urcat Tamisa şi a ajuns până la Chatham ca să dea foc navelor engleze. De când cu ciuma şi incendiul, panica, gata să izbucnească în orice moment, luă din nou proporții. Mulțimile capricioase ale Londrei încercau de-acum regrete după vremea viteazului Oliver, când coastele erau în siguranță şi exista o armată puternică. În zadar tratatul de la Breda, care puse capăt războiului olandez, îi dădu Angliei New York-ul şi toată coasta care unea Virginia cu Noua Anglie. Poporul englez se crezu trădat şi Clarendon fu exilat ca duşman public.

VI. N-a fost înlocuit de un singur ministru, ci de un grup de confidenți pe care adversarii l-au denumit Cabala; o curioasă coincidență făcea din inițialele membrilor grupului: Clifford, Arlington, Bu-ckingham, Ashley, Lauderdale, literele cuvântului *cabal.* Nu era un cabinet, în sensul modern al cuvântului; regele răspundea singur de puterea executivă; şi, de altfel, cei cinci bărbați nici nu făceau aceeaşi politică. Clifford şi Arlington erau catolici; ceilalți trei sceptici. Cel mai remarcabil, dar şi cel mai urât dintre toți era Ashley, care deveni curând conte de Shaftesbury şi pe care Dryden{234}, într-o celebră satiră, îl va descrie sub numele de Achitophel, sfetnicul regelui David. Cu sprijinul cabalei, regele nu numai că a domnit, dar a şi guvernat. În aparență continuă să zburde fără nici o grijă cu amantele şi câinii săi; în fapt urmărea cu o tainică tenacitate un plan mare: să-şi procure bani şi soldați, grație alianței cu Ludovic al XlV-lea, apoi, cu sprijinul acestei forțe străine, să restabilească catolicismul.

VII. Admirația lui Carol pentru Franța şi guvernarea ei era sinceră. Acolo se afla ceea ce ar fi vrut el să fie, dar nu îndrăznea: un monarh absolut; el înțelegea că numai acordul dintre suveran şi biserica romană făcuse posibilă această atotputernicie; dorea să realizeze un astfel de acord şi să-l imite pe vărul său. O nouă amantă franceză, Louise de Keroualle, care-şi ascundea şiretenia sub un zâmbet copilăresc, îl întărea în părerile sale. Cu toate că parlamentul dorea alianța cu Suedia şi Olanda, puteri protestante, împotriva Franței, care devenise de la căderea Spaniei statul cel mai puternic de pe continent, în 1670, prin intermediul surorii sale Henrieta, Carol semnă un tratat secret cu Ludovic al XlV-lea, denumit Tratatul Doamnei, şi, în 1672 încheie o alianță cu francezii împotriva Olandei. Parlamentul britanic refuză să voteze subsidii pentru acest război impopular şi olandezii se apărară cu succes. În 1674 Carol trebui, fără voia lui, să trateze cu olandezii, şi în 1677 nepoata sa Maria (fiica lui Iacob şi a Annei Hyde) se mărită cu Wilhelm al III-lea de Orania. Tratatul Doamnei, ultima inițiativă personală a lui Carol în domeniul politicii externe, fu un eşec.

VIII. El mai spera să-şi împlinească grandiosul său proiect pe plan religios. La începutul domniei încercase să impună parlamentului o *Declarație de indulgență;* credea că se va accepta emanciparea catolicilor profitând de aceea a disidenților. Dar chiar disidenții, protestanți înainte de toate, se opuseră măsurii şi parlamentul o respinse. Mai târziu, Carol încercă s-o impună, în pofida parlamentului, în virtutea prerogativelor sale; dar îşi alesese prost momentul; ciuma şi incendiul aţâţaseră ura împotriva papalității, care se îmbina cu teama față de Franța. Era iarăşi una din acele epoci în care politica externă era determinată de politica internă. Odinioară Spania reprezentase în ochii protestanților spiritul de

prigoană; acum Franța personifica absolutismul şi lipsa de libertăți pentru supuşi. Călătorii comparau o dată mai mult bogăția fermierilor englezi cu mizeria țăranilor francezi. "Papism şi saboți de lemn", amestecul acesta detestat obseda spiritele. Parlamentul se arătă ferm şi refuză să recunoască regelui dreptul de a reglementa asemenea chestiuni prin ordonanțe. Carol şovăi, îşi aminti de rebeliune, de peregrinările sale şi cedă. De altfel, o parte din *Cabală* luase atitudine împotriva lui şi-i impuse acel *Test Act*{235}, răspuns național şi protestant împotriva alianței cu Franța şi a *Declarației de indulgență.* Această lege excludea din orice funcție publică pe cei care nu jurau credință supremației regelui şi comuniunii anglicane. *Pair*-ii catolici trebuiră să părăsească Camera Lorzilor. Însuşi fratele regelui se văzu constrâns să-şi mărturisească crezul său catolic. Regele şi toleranța fuseseră învinşi.

IX. Deoarece Carol accepta înfrângerea sa cu cumpătare, s-a putut crede un timp că liniştea avea să fie restabilită. Dar chiar şi înțelepții sunt la cheremul evenimentelor. În urma unei minciuni şi a unei afaceri misterioase, în câteva zile totul se schimbă. Titus Oates era fost pastor protestant, convertit la catolicism mai mult din interes decât din convingere, caracter josnic, demn de dispreț şi care-şi atrăsese ură pretutindeni pe unde trecuse. După ce a trăit o vreme printre iezuiții englezi din Saint-Omer, a fost expulzat de ei fără nici un ban, s-a întors în Anglia şi, în 1678, scorni un denunț în care-i acuza pe iezuiți că au pus la cale un complot urmărind incendierea Londrei, asasinarea regelui, întronarea fratelui său Iacob, cucerirea Angliei cu ajutorul olandezilor şi al francezilor şi restabilirea catolicismului. El adresă un exemplar după acest raport regelui şi un al doilea exemplar unui celebru judecător de pace, sir Edmund Berry Godfrey. Pentru ca să-şi poată

imagina cineva extraordinara rumoare produsă atunci, ar trebui să-şi amintească starea de nervozitate a Londrei, "complotul prafului de puşcă", ciuma şi incendiul, teroarea înnebunitoare pe care o inspirau iezuiții şi papismul. Se făcu o percheziție la secretarul ducelui de York (viitorul Iacob al II-lea); ea scoase la iveală o corespondență foarte compromițătoare cu părintele La Chaise, confesorul lui Ludovic al XlV-lea. Denunțarea calomnioasă dădu la iveală o uneltire adevărată. În clipa aceea avu loc o a doua lovitură de teatru: Godfrey fu găsit asasinat pe un drum din împrejurimile Londrei. Cine l-a ucis? A rămas un mister, şi toată lumea nu mai vedea pretutindeni decât iezuiți înarmați. Chiar şi femeile nu mai ieşeau din casă decât înarmate cu un pumnal. Regele, care nu dădea crezare complotului ("Cine ar fi atât de nebun să mă asasineze – îi spuse el fratelui – când moartea mea te-ar aduce pe tine în locul meu?"), fu silit să simuleze că se teme şi să dubleze garda la Whitehall. În zadar câteva spirite rezonabile invocară josnicia personală a lui Titus Oates, absurditatea unei crime fără obiect, deoarece Godfrey nu avusese asupra lui decât o copie după un document care-şi produsese efectul său deplin; curând chiar şi aceştia, expuşi unui adevărat şantaj din partea opiniei publice, se văzură constrânşi să afirme încrederea lor în Oates, sub amenințarea de a fi considerați papişti. Se dezlănțui o teroare nemaipomenită.

X. După Restaurație se formară în țară câteva nuclee de partide. Ele s-au născut din patimile iscate în vremea războiului civil. Englezii căpătaseră obiceiul de a se interesa de treburile publice; nimic nu-i mai putea lecui. Unii erau, precum odinioară cavalerii, prieteni ai regelui; adversarii lor îi botezară tory, sau briganzi irlandezi, pentru a insinua că nu erau decât papişti deghizați; ei îşi însuşiră numele şi-l purtau cu mândrie. *Toryi,* la rândul

lor, îi botezară *whigi* pe duşmanii regelui, *whig* fiind o abreviere a cuvântului *whigamores,* grupuri de țărani puritani din vestul Scoției. *Whigii* erau rebeli; primul *whig* a fost diavolul, al doilea Shaftesbury; dar această rebeliune rămânea aristocratică. *Toryi* erau legați de proprietatea funciară şi de biserica anglicană; *Whigii* – de disidenți şi de negustorii din Londra. Când, în 1679, pentru prima oară după şaptesprezece ani, regele convocă pe alegători, noile partide dădură acestei alegeri aspectul pe care-l au astăzi asemenea consultări populare, cu mitinguri, cortegii, discursuri violente. Aceste metode erau zgomotoase, dar, prin faptul că dădeau vieții politice caracterul unui joc spectaculos de întrecere, asigurau fără îndoială un succes durabil guvernării parlamentare. "Ne-am jucat – spune Halifax – aruncându-ne unul altuia epitete de *whig* şi *tory,* aşa cum copiii îşi aruncă bulgări de zăpadă".

XI. La alegerile din 1679 biruiră whigii, luându-şi drept "platformă", cu o profundă rea-credință, minciunile lui Oates. După acest succes ei făcură prima experiență a unei guvernări constituționale. Un Consiliu privat, compus din treizeci de membri trebuia să servească de intermediar între rege şi parlament. Acest consiliu era condus de Shaftesbury, sir William Temple, lorzii Russel şi Halifax. Actul său cel mai cunoscut a fost celebra lege *Habeas corpus* (1679); de aci înainte, orice englez arestat, în afară de trădători, putea să se plângă unui judecător, care trebuia să dea ordin paznicilor prizonierului să-l aducă în fața tribunalului în cel mult douăzeci de zile. Paznicul care ar fi refuzat s-ar fi expus la o amendă enormă; judecătorul la fel. Această lege îngreuia mult arestările arbitrare. Nici o măsură nu subliniază mai limpede frontiera care separă o guvernare despotică de un regim de libertate.

XII. Succesul partidului whig s-a datorat fricii de catolicism. Or, cauza catolicismului era legată de aceea a ducelui de York. Whigii, partizani ai măsurilor radicale, socoteau că fratele regelui trebuia îndepărtat de la tron; toryi, legitimişti, erau de părere că era destul să i se îngrădească puterea. Dacă ar fi îndepărtat, cine avea să-l înlocuiască? În privința asta whigii erau ei înşişi împărțiți. Unii îl susțineau pe prințul de Orania, soțul prințesei Maria şi ginerele ducelui de York; alții erau de partea ducelui de Monmouth, fiul nelegitim al lui Carol al II-lea. Regele îl susținea pe fratele său, împotriva bastardului. Foarte curând, poporul, cu surprinzătoarea mobilitate a mulțimilor engleze, se plictisi de teroarea whig şi uită de Titus Oates. În 1681, Carol, care nu mai avea nevoie de Camera Comunelor pentru a obține subsidii, fiindcă le primea de la Ludovic al XlV-lea, putu să dizolve fără a provoca prea multă agitație publică ultimul parlament din perioada domniei sale, întrunit la Oxford pentru a-l îndepărta de mulțimea din Londra. Biruiseră toryi.

XIII. Englezii nu învățaseră încă jocul parlamentar, ale cărui reguli, acceptate de toți, îngăduie adversarilor politici să vină alternativ la putere fără ca primul efect al victoriei să fie masacrarea celor învinşi. Triumful partidului tory şi al regelui fu urmat de o prigoană împotriva partidului whig. Shaftesbury, urmărit pentru rebeliune, deşi achitat de juriu, trebui să fugă în Olanda, unde a şi murit. Ceilalți mari whigi: Essex, Russel, Sidney, pieiră în închisoare sau pe eşafod. Un adevărat delir de devotament mistic față de regalitate îi cuprinsese pe englezi. Toryi predicau doctrina non-rezistenței față de rege, care îi ocrotea în acelaşi timp împotriva unei întoarceri ofensive a whigilor şi împotriva independenței calviniştilor. Filmer publică *Patriarcha* sa, în care arăta că

regele, fiind succesorul patriarhilor şi părintele supuşilor săi, orice răscoală împotriva lui constituia un paricid. În această revărsare de servilism, toate ideile preconcepute faţă de Iacob fură date uitării. În ultimii săi ani, Carol a trăit nepedepsit şi fără ruşine din subsidiile lui Ludovic al XlV-lea şi a tolerat, în disprețul intereselor Angliei, ca Franța să se extindă în Flandra şi pe Rin. Astfel, regele acesta, care trădase cu atâta grație Anglia, două religii, pe soția şi toate amantele sale, putu să-şi mențină până la moarte voluptosul şi periculosul său echilibru. "După ce voi muri şi n-am să mai fiu printre voi – spunea el –, nu ştiu ce va face fratele meu. Mi-e tare teamă că după ce va ajunge rege, va fi obligat iarăşi să peregrineze... Şi totuşi, voi avea grijă să-i las regatele mele în ordine". Pe patul său de moarte, pentru prima oară, ceru să se cheme un preot catolic şi primi ultima miruire.

XI
IACOB AL II-LEA ŞI REVOLUȚIA DIN 1688

I. Carol al II-lea îi lăsa moştenire fratelui său o putere despotică şi aproape necontestată. Biserica statornicită propovăduia dreptul divin şi non-rezistența faţă de tiran. Un parlament tory era dispus să-i acorde regelui impozite pe viaţă. Carol începuse să recruteze pe tăcute o armată permanentă de zece mii de oameni, efectiv pe care Iacob avea să-l dubleze, lucru cu totul neobişnuit pentru un suveran englez. Ţara îl lăsa să facă ce voia şi, după cât se părea, ea nu mai dorea altceva decât linişte. Chiar şi catolicismul noului rege nu ridica vreo opoziție violentă. Anglicanii şi disidenții erau de acord ca el să-şi practice religia, numai să nu încerce convertirea națiunii. Dacă ar fi fost un om al compromisurilor, ca fratele său, ar fi putut domni în

pace. Dar Iacob al II-lea era un om încăpățânat, energic, loial şi nu prea inteligent. Comparându-i pe cei doi frați, se spunea: "Regele (Carol) ar putea înțelege lucrurile dacă ar vrea, ducele (Iacob) ar vrea să le înțeleagă dacă ar putea". Avu naivitatea să creadă că biserica Angliei, propovăduind non-rezistența, nu va opune rezistență chiar dacă s-ar apuca s-o distrugă şi pe ea. Dar în ziua în care doctrina încetă să mai coincidă cu interesele ei, biserica anglicană avea să-i descopere slăbiciunile. Regele crezu de asemenea că împotriva anglicanilor s-ar putea sprijini pe disidenți, pentru că le făgăduia toleranță atât lor cât şi catolicilor, dar era pe vremea revocării Edictului de la Nantes (1685), când hughenoții francezi se refugiau în Anglia. Relatările lor nu constituiau un exemplu încurajator pentru protestanții englezi.

II. S-a putut vedea îndată că represaliile vor fi crunte sub noul regim. Răscoalele, conduse în Scoția de ducele de Argyll, în Anglia de Monmouth, fură uşor reprimate şi şefii lor ucişi. Sute de țărani nevinovați care îl urmaseră pe Monmouth avură aceeaşi soartă. Jeffreys, şeful Justiției, făcu un turneu sângeros. Se spânzura în dreapta şi în stânga, se biciuia, se înțesau închisorile. Părea că se întorsese vremea Mariei Tudor. Din porunca regelui, se instală în apropierea Londrei o tabără militară, astfel că Iacob se credea la adăpost de orice răzmeriță şi viola legile fără nici un scrupul. Neputând obține din partea parlamentului abrogarea Test Act-ului, îi dispensă pe catolici de respectarea lui, numai în virtutea prerogativelor sale, şi putu împânzi astfel cu ofițeri şi funcționari catolici posturile civile şi militare, în biserica anglicană îi favoriza pe prelații cripto-catolici. Încerca să facă prozeliți în rândurile nobilimii. Ducelui de Norfolk, care, ducând în față spada statului, se opri la uşa capelei, regele îi spuse: "Tatăl dumneavoastră ar fi mers mai departe". Ducele îi răspunse: "Tatăl dumneavoastră, care

însemna mai mult decât al meu, nu ar fi mers atât de departe". Tânărul duce de Somerset, primind ordin să-l introducă pe nunțiul papal la rege, spuse: "Am fost încredințat că nu pot împlini porunca maiestății voastre fără a înfrânge legea. – Nu ştiți că eu sunt deasupra legii? – îl întrebă Iacob răstit. – Poate maiestatea voastră, dar eu nu", răspunse ducele. Spiritul de rezistență se manifesta mai curând printre *pairi* decât printre membrii Camerei Comunelor. Chiar şi marile familii catolice, cunoscând caracterul țării şi prevăzând primejdioasele reacții care aveau să urmeze, refuzau să accepte înaltele misiuni pe care i le oferea regele. Papa Innocențiu al XI-lea dădea sfaturi de moderație. Dar regele, entuziast şi orb, îşi continua drumul său îndrăzneț spre prăpastie.

III. Pentru a guverna era nevoie de sprijinul claselor mijlocii. Ele nu mai numărau în rândurile lor catolici. Iacob crezu că şi-i va ralia printr-o *Declarație de Indulgență* extinsă şi asupra disidenților. Era vechea, neclintita iluzie că s-ar putea obține triumful catolicismului, profitând de conflictele dintre protestanți. Porunci clerului anglican să citească la amvon din această declarație. Întreaga biserică refuză. Şapte episcopi, printre care şi arhiepiscopul de Canterbury, adresară regelui o petiție. El îi trimise la Turn. Pe corabia care-i transporta acolo, ostaşii îngenuncheau şi cereau episcopilor să le dea binecuvântarea. După ce juriul îi achită, întreaga Londră fu iluminată şi la fiecare fereastră se văzu un candelabru cu şapte brațe, dintre care unul mai lung pentru mylordul de Canterbury. La Oxford regele voi să impună ca preşedinte al colegiului Magdalen un catolic. Fiind refuzat de fellows{236}, dădu afară douăzeci şi cinci dintre ei. Conflictul dintre dinastia Stuart şi popor renăştea, dar într-o lume emancipată, în care rebeliunea împotriva regelui, cu toate tratatele dogmatice, nu mai apărea ca o acțiune nemaiauzită şi

monstruoasă. Totuşi, poporul englez îşi păstră răbdarea atâta timp cât regele nu avu un moştenitor de sex masculin. Moştenitoarea tronului era prinţesa Maria, o bună protestantă, măritată cu Wilhelm de Orania. Lumea era de părere că această pereche va restabili într-o zi ordinea în regat. Dar când, în 1688, a doua soţie a regelui, catolica Maria de Modena, născu un fecior, pe Iacob, englezii fură cuprinşi de desperare. Se răspândi zvonul că băiatul era numai prezumat, că la naştere n-au fost de faţă martori legali şi că totul nu era decât un nou complot al Iezuiţilor. Regele părea gata să trimită o armată irlandeză şi catolică împotriva Angliei. Pe toate străzile se cânta *Lilli-bullero*{237}, refren care avea să devină celebru şi să alunge un rege din regatul său. Mult mai mult decât în 1640, revoluţia fierbea în toate inimile.

IV. Angajat într-o luptă desperată cu Franţa lui Ludovic al XlV-lea, Wilhelm de Orania, ginerele regelui, se gândea că dacă Anglia nu va rămâne protestantă, s-a terminat cu libertăţile din Europa. Nici el, nici soţia lui nu-şi făceau scrupule din a se manifesta împotriva tatălui şi socrului lor; ţineau legătură directă cu partidele engleze şi nu aşteptau decât o invitaţie precisă ca să intre în acţiune. În ziua achitării celor şapte episcopi (30 iunie 1688), această invitaţie fu semnată, în oraşul iluminat al Londrei, de câţiva *pairi* (Danby, înţeleptul şi fermecătorul Halifax), care îşi riscară viaţa şi pe care îi susţineau numeroşi ofiţeri, printre care lordul Churchill. Ludovic al XIV-lea tocmai invadase Palatinatul, dând astfel Olandei câteva săptămâni de răgaz. Wilhelm, debarcând la Torbay (5 noiembrie 1688), porni în marş asupra Londrei. Iacob avea armată, dar nu era sigur de ea. Cuprins de panică, făcu concesii. Era prea târziu. În toate comitatele se adunau miliţiile. Cuvântul de ordine era: "Un parlament liber şi o religie protestantă". Marii seniori se declarară pentru Wilhelm. Puternice interese erau ostile lui Iacob:

biserica şi universitatea se puteau aştepta la orice din partea acestui rege catolic. Ana, cea de-a doua fiică a regelui, se alătură rebelilor. El se simți părăsit de toți. Dacă s-ar fi luptat, situația lui Wilhelm ar fi devenit poate dificilă, căci poporul englez n-avea de loc poftă să înceapă iar un război civil. Aşa încât, în loc să încerce capturarea lui Iacob al II-lea, adversarii săi se îngrijiră să-i creeze posibilitatea de a fugi. El o folosi şi plecă în Franța, aruncând în Tamisa marele sigiliu al Angliei în speranța că va împiedica astfel mersul afacerilor de stat. Dar un sigiliu nu-i greu de înlocuit, ba nici chiar un rege.

V. Nu era uşor să se asigure în mod legal transmiterea puterii. Partidul whig susținea că monarhia, fiind un contract între popor şi suveran, poporul sau aleşii săi aveau dreptul să-l îndepărteze pe Iacob al II-lea şi pe fiii săi, pentru că nu inspirau nici o încredere, şi să-l aducă la putere pe Wilhelm prin alegeri libere. Episcopii tory, credincioşi doctrinei dreptului divin, nu puteau fi de acord cu această metodă şi propuneau o regență. Un compromis legal, prezentat de Danby, considera că regele, prin fuga sa, a abdicat şi proclama pe Maria ca moştenitoare a tronului. Planul acesta se lovi de voința noii perechi regale: Maria nu voia să domnească fără soțul ei, nici acesta să devină prinț consort. În sfârşit, o convenție îi recunoscu pe amândoi şi urmă domnia "lui Wilhelm şi a Mariei" (februarie 1689). După acest compromis nu mai putea fi vorba de dreptul divin al regilor Angliei. Dar grație compromisului această revoluție conservatoare s-a făcut fără război civil, fără prescripții, fără execuții. Englezii învățau încet, încet arta dificilă de a trăi în societate.

XII
MORAVURI ŞI IDEI ALE RESTAURAŢIEI. CONCLUZII

I. Firea omenească e nevoită să oscileze în jurul unor sentimente destul de statornice. Constrângerea pe care puritanii o impuseseră pasiunilor trebuia să fie urmată de o destindere. Se înţelege de ce cavalerii, persecutaţi timp de douăzeci de ani, au resimţit o firească repulsie faţă de moravurile şi ideile din pricina cărora au avut atâta de suferit şi de ce, în reacţia lor, au depăşit măsura. La curtea lui Carol al II-lea, ura faţă de ipocrizie a mers până la disprețul decenței. Pentru că se terminase cu feţele acelea întunecate şi cu moda părului scurt care se înstăpâniseră la Westminster, Whitehall voia să-şi savureze revanşa. În palatul acesta, deschis pentru toată lumea, oricine putea fi martorul desfrâului regal. În fiece seară oştenii din gardă îl vedeau pe rege străbătând grădinile pentru a se duce la amanta lui, atotputernica şi impudica lady Castlemaine. Supuşii îşi imitau stăpânul. Femei îmbrăcate în haine bărbăteşti, grupuri care se adunau ca să danseze în pielea goală, comportarea cinică pe care şi-o îngăduiau unii faţă de cameriste, toate acestea vădeau trăsăturile obişnuite ale perioadelor de dezmăţ care urmează aproape întotdeauna după marile răsturnări sociale. Anglia Restaurației se asemăna cu Franţa Directoratului şi cu Europa din *Ouvert la Nuit*{238}. *Memoriile* cavalerului de Gramont oferă o imagine a acelor vremuri, dar cu siguranţă că realitatea a fost cu mult mai brutală decât a descris-o Hamilton{239}. Englezul Rochester{240} înfăţişează lumea de atunci şi epoca aceea mai bine decât francezul Gramont. Prieten intim cu regele, pe care-l amuzau vorbele lui obscene, mergând cu lipsa lui de respect până acolo încât îi fura câte un sărut favoritei suveranului, atât de destrăbălat încât închiria o tavernă împreună cu ducele de Buckingham pentru a

corupe femeile cele mai respectabile din împrejurimi, el este un fel de imagine degradată a marilor elisa-betani. Violența este aceeaşi, dar lucrurile asupra cărora se exercită sunt mult mai mediocre.

II. Tinerii cavaleri din 1660 nu au primit, ca părinții lor, serioasa educație pe care le-o putea da fiilor săi o familie de *squire-i,* bogată şi fericită. În timp ce părinții lor erau plecați la război, ei trăiau alături de grajduri; au cunoscut sărăcia şi. exilul; au rătăcit prin cartierele mărginaşe din Paris şi Amsterdam. Beția era la modă printre ei. Eochester se laudă că cinci ani de-a rândul a fost beat. Un funcționar excelent cum e Pepys povesteşte cu mulțumire de sine despre bețiile şi aventurile lui amoroase. La Londra se înmulțesc tavernele şi localurile rău famate. Cafeaua şi ceaiul, introduse de curând în Anglia, sunt pretexte pentru deschiderea unor *coffee houses,* unde se bea mai mult rachiu decât cafea. În aceste *coffee houses* şi în localurile concurente, *ale houses*{241}, se aud cuvinte instigatoare şi circulă anecdote scandaloase cu privire la "My Lady Castlemaine". Spectacolele brutale: luptele de cocoşi, ale taurilor cu câinii, nu reuşesc să sature de sânge pe spectatorii obişnuiți să se înghesuie la execuția regicizilor. Teatrul reflectă cinismul acelor vremuri. Lui Pepys îi mai place încă *Furtuna,* dar consideră *Visul unei nopți de vară*{242} cea mai ridicolă piesă pe care a văzut-o în viața lui. Autorii la modă sunt, în ceea ce priveşte drama, Beaumont şi Flechter, iar în privința comediei, Congreve, Wycherley, oare reiau subiectele lui Molière *{Mizantropul, Tartuffe),* dar într-o manieră destul de crudă şi brutală. Îndrăzneala comediilor dirs timpul Restaurației va stârni uimire în secolul al XlX-lea; Taine se va întreba cu dezgust cum le-a putut tolera vreodată publicul. Secolul al XX-lea, mai amoral, va remarca din nou vioiciunea,

nostimada lor, şi în 1935 Londra va aplauda *Femeia de la țară* a lui Wycherley, care în 1865 ar fi fost găsită intolerabil de scandaloasă. Acestea sunt oscilațiile pudorii, dar Taine are dreptate atunci când consideră comicul lui Wycherley mai puțin sănătos decât al lui Molière. În sufletul acestor englezi dezlănțuiți de pe vremea Restaurației supraviețuieşte pe undeva puritanul şi, cu o violență destul de sumbră, scriitorii de comedie se înverşunează să-l şocheze.

III. Dacă în secolul al XVI-lea o mare influență din afară a fost exercitată asupra Angliei de Italia, în secolul al XVII-lea ea va fi înlocuită de Franța. Mulți poeți din rândurile cavalerilor au trăit în Franța în timpul exilului lor; ei i-au cunoscut şi admirat pe Boileau, Molière, Bossuet. S-au tradus atunci în limba engleză poeme şi romane franceze. Chiar şi Carol al II-lea era francez, nu numai după mamă, dar şi prin obiceiurile, prin amintirile sale. De la Ludovic al XIV-lea primea "bani, o amantă şi pilde". Orice englez de pe vremea Restaurației vorbea o limbă împestrițată cu cuvinte franceze. S-ar părea că era încă un fel de a reacționa împotriva puritanilor. Atunci s-au introdus în limba engleză o serie de cuvinte care semnifică diferite nuanțe ale batjocurii: *to buflesque, to droll, to ridicule...* substantivele *travesty, badinage.* Poemului religios îi urmează satira. Unul dintre marile succese ale timpului a fost *Hudibras,* de Butler, din care s-a făcut un Don Quijote al puritanismului, dar care duce cu gândul mai curând la Scarron decât la Cervantes. Dryden, în strălucitele sale satire, amestecă aluziile biblice cu forma franceză şi zugrăveşte, sub numele de Absalon şi Achitophel, pe nefericitul Monmouth şi pe perfidul Shaftesbury. Alături de satiră înfloreşte şi madrigalul. Nenumărați poeți cavaleri compun cântece de dragoste, adesea fermecătoare. Literatura timpului este o literatură aristocratică. Misticismul unui Milton sau al

unui Bunyan nu este făcut pentru curtea de atunci; ea ştie prea bine ce moravuri i-ar impune misticismul. Anglia oficială din preajma anului 1670 se vrea grațioasă, sprintenă, ageră, iubitoare de subtile discuții.

IV. Descartes este filozoful la modă. Începe domnia Rațiunii, o divinitate atât de puțin britanică. În secolul al XVII-lea ştiința este – şi poate fi – carteziană, pentru că tratează despre matematici, astronomie, optică. Disciplinele acestea dau naştere în Anglia unui om de geniu: Newton, care, descoperind unele legi ale mecanicii, confirmă drepturile Rațiunii. Regele însuşi şi al doilea duce de Buckin-gham sunt oameni de ştiință. În 1662 se acordă *Societății Regale* o cartă pentru îmbunătățirea cunoaşterii Naturii. Acolo se adună toți cei interesați de cercetări ştiințifice, de la rege până la ultimul orăşean cultivat. Se fac expuneri ale unor remarcabile lucrări. Halley vorbeşte acolo de cometa care-i poartă numele, Newton despre lumină, Roy despre clasificarea botanică, Boyle despre propagarea sunetului. Principiile cercetării ştiințifice, formulate mai înainte de Bacon în *Novum Organum,* au dat asemenea rezultate încât oamenii au prins încredere în spiritul uman. Încredere care avea să stimuleze în secolul al XVIII-lea căutarea unor soluții raționale în politică, în morală, în economie. Totuşi, raționalismul englez, înainte de Locke, este foarte diferit de cel din Franța. Marele gânditor de pe vremea Restaurației din Anglia, Hobbes, concepe societatea umană ca un sistem pur mecanic, pus în mişcare de poftele şi dorințele noastre. Egoismul, în ochii lui, este singurul resort al legii morale, dar viața în societate duce la lupta dintre egoisme şi, prin această luptă, starea naturală, care este starea de război, se transformă într-un acord legal. Filozofia politică a lui Hobbes e filozofia căreia îi putea da naştere o perioadă de războaie civile ca aceea al cărei martor a fost filozoful. Deoarece oamenii se

urăsc şi sunt incapabili să trăiască în pace, singurul leac împotriva anarhiei este o mână forte. *Leviathan* al lui Hobbes (1651) nu este altceva decât statul totalitar al dictatorilor moderni, dar dictatorul lui este monarhul.

V. Până şi biserica devine atunci raționalistă. Credința pătimaşă, halucinantă a unui Cromwell răspundea la vremea ei nevoilor unor anumiți englezi, a căror seminție nu s-a stins, dar majoritatea lor doresc acum o religie mai puțin violentă. Marele gânditor creştin al Restaurației, Barrow, este profesor de matematici. Teologia lui este ştiințifică, morala lui utilitară. El demonstrează ce avantaje evidente au oamenii care-şi asigură, cu prețul unor sacrificii destul de modeste, o răsplată veşnică. Til-lotson, atât de admirat încât un editor îi dă văduvei sale două mii cinci sute de livre ca drepturi de autor pentru predicile sale inedite, predică despre *Înțelepciunea de a fi religios* şi dovedeşte această înțelepciune prin argumente practice dispuse ca o demonstrație geometrică. "Fără vervă, fără imaginație, fără nici una din calitățile de stil care dau valoare estetică unui Bossuet, unui Bourdaloue, unui Massillon, dar un edificiu bine construit, bine închegat".{243}

VI. Această religie blândă şi rezonabilă are o mare influență asupra englezilor. Nimic mai fals decât să ne imaginăm, dând crezare comediilor şi memoriilor de curte, că pe vremea Restaurației țara întreagă s-a dedat desfrâului şi cinismului. Asemenea moravuri sunt totdeauna ale unei minorități: ale unor trândavi care-şi folosesc puterile pentru iubiri artificiale, deoarece nu le pot folosi pentru necesități reale. Pe domeniile de la țară, în spatele dughenelor, la ferme, viața de familie a rămas ce-a fost întotdeauna. Corespondențele particulare scot la iveală căsnicii excelente bazate pe o tandreță gravă.

Pepys, în plimbările sale, întâlneşte la porţile Londrei un cioban bătrân, citind din Biblie băieţelului său. Bibliotecile sunt pline de cărţi de teologie şi, în timpul domniei lui Carol al II-lea, predicile se vând mai bine decât poemele.

VII. Revoluţia engleză din 1688 nu seamănă de loc cu revoluţia franceză din 1789. În revoluţia franceză se dă o luptă între clase. Burghezii şi ţăranii se revoltă împotriva regelui şi a nobilimii. Nimic din toate astea în Anglia. În aparenţă cele două mari conflicte din timpul revoluţiei engleze au constat dintr-un conflict religios şi unul politic. Cine va domina? Regele sau parlamentul? Cine va modela sufletele? Biserica romană, biserica anglicană sau biserica independentă? La aceste două conflicte trebuie adăugat un al treilea, mai puţin mărturisit, care este un conflict fiscal. Cine va plăti cheltuielile statului? Bogaţii, prin impozite directe, sau masele, prin impozite indirecte? Carol I a fost, va spune Disraeli, "omul impozitului direct". Revoluţia este, fără îndoială, o izbândă a parlamentului; de asemenea şi a claselor posedante. Timp de câţiva ani, pe vremea nivelatorilor, s-a putut crede că se va naşte o opoziţie egalitară şi puritană. Dar efectul acestor temeri a fost că marii seniori partizani ai parlamentului şi marii seniori prieteni ai regelui s-au apropiat unii de alţii. Deşi cei dintâi au intrat în partidul whig şi ceilalţi în partidul tory, a existat între ei un acord tacit pentru a îndepărta de la putere pe toţi cei cu concepţii primejdioase. Puritanismul, care nu recunoaşte altă autoritate decât aceea a conştiinţei, va fi ţinut departe de viaţa politică.

VIII. Aventura Stuarţilor a însemnat atât o victorie a parlamentului asupra coroanei, cât şi izbânda dreptului comun. După Stuarţi nu s-a mai ştiut de dreptul administrativ şi de curţile prerogativelor; legea devine

aceeaşi pentru toţi, la fel de aspră faţă de stat şi faţă de indivizi; *Habeas corpus* sfârşeşte prin a închide "raţiunii de stat" orice portiţă de intrare în domeniul justiţiei. În Franţa adunările revoluţionare de la finele secolului al XVIII-lea şi mai târziu Adunarea Naţională din 1871 se vor strădui, după ce vor fi răsturnat o monarhie şi un imperiu, să creeze din nou un stat puternic. Dimpotrivă, revoluţia engleză din 1688 n-are alt ţel decât să limiteze puterea statului în favoarea drepturilor supuşilor săi. Parlamentul, chemându-i pe Wilhelm şi Maria, le impune condiţii. Pentru că Anglia, fiind ferită de armatele străine datorită centurii sale lichide şi de dezordini interne datorită legalismului cetăţenilor, nu e preocupată nici de apărarea frontierelor împotriva unei invazii, nici de apărarea provinciilor împotriva anarhiei, "ci de apărarea libertăţii, a prosperităţii şi a religiei supuşilor săi împotriva atacurilor unei guvernări arbitrare".

IX. Burke{244} numeşte evenimentul din 1688 "o fericită şi glorioasă revoluţie" şi e într-adevăr o fericire pentru Anglia că a putut efectua cea mai mare schimbare din istoria sa şi pasul de la despotism la monarhie constituţională fără ca între englezii celor două tabere să se fi săpat un şanţ de netrecut. Dacă Cromwell ar fi rămas la putere şi ar fi întemeiat o dinastie, e probabil că pentru multă vreme Anglia ar fi fost divizată, aşa cum avea să fie Franţa după 1789; jefuiţi, descendenţii cavalerilor n-ar fi iertat lesne descendenţilor capetelor rotunde înfrângerea suferită. O restauraţie îngăduitoare pe vremea lui Carol al II-lea, apoi, în momentul când a fugit Iacob al Il-lea, acordul dintre cele două părţi pentru apărarea religiei protestante şi, în sfârşit, începând din 1807, ralierea ultimilor legitimişti prin stingerea regilor legitimi{245} explică relativa moderaţie a luptelor politice din secolul al XVIII-lea şi al XlX-lea. Pe când în Franţa, pe vremea Teroarei, între albaştri şi albi, sau, cum se va

spune mai târziu, între stânga şi dreapta, a izbucnit o *vendetta* care n-a fost uitată nici până azi, în Anglia de după 1688 pasiunile politice, deşi vii, n-au atins niciodată ardoarea sentimentelor religioase.

CARTEA A ŞASEA

MONARHIE ŞI OLIGARHIE

TABLOUL AL V-LEA

George I (George — Ludovic, elector de Hanovra) și descendenții săi

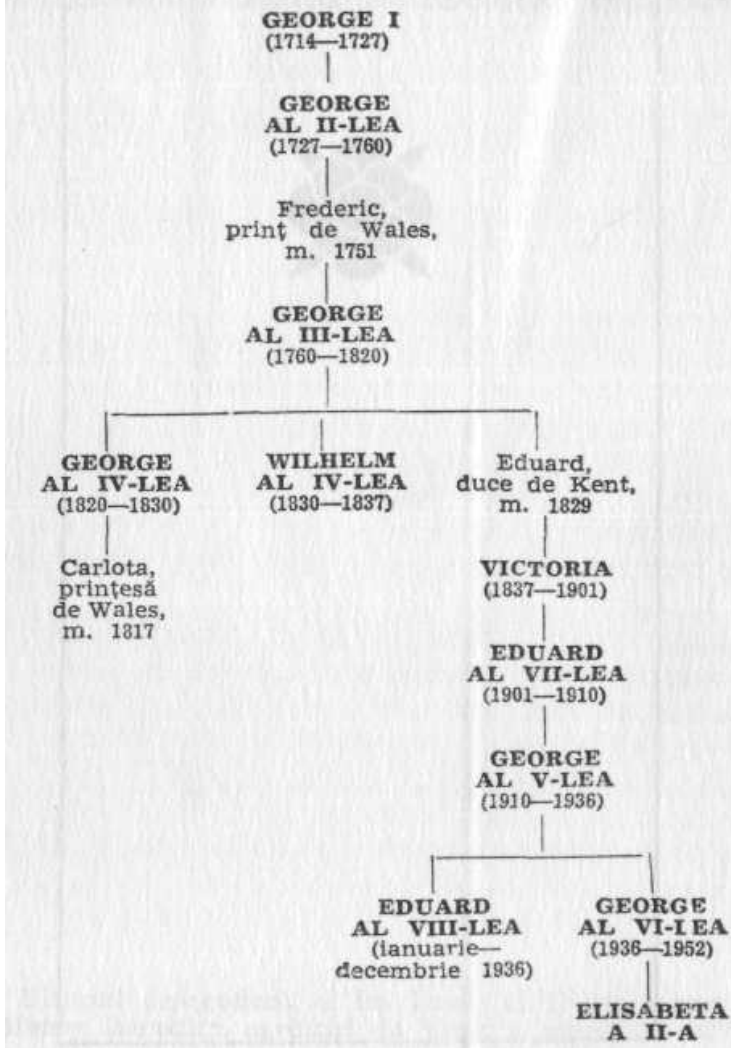

I
DOMNIA OLANDEZULUI

I. Olandezul plăpând, cu păr de culoare închisă, cu ochii cenuşii şi pătrunzători care deveni în 1683 regele Angliei nu era un străin, căci prin sânge era nepotul lui Carol I, iar prin căsătorie soţul fiicei lui Iacob al II-lea. Dar englezilor, fie că erau whig, fie că erau tory, le păru străin prin caracterul, prin gusturile şi prin ideile sale. Într-o vreme de veselie şi desfrâu îl găseau, dacă nu pur, cel puţin grav şi lipsit de voioşie; într-o vreme în care se aprecia locvacitatea elegantă, el a fost, ca şi cel mai mare dintre strămoşii săi, un taciturn{246}. În vechile certuri ale englezilor cu privire la supremaţia parlamentului sau a bisericii statornicite, el nu se amesteca decât cu o indulgenţă trufaşă, aproape disprețuitoare. Ameninţat în Ţările de Jos de către forţa mereu crescândă a lui Ludovic al XlV-lea, el va rămâne un om al continentului, al cărui obiectiv principal va fi menţinerea "balanţei puterii" în Europa. Prin aceasta se explică paradoxul că suveranul, care credea cel mai puţin în parlament şi care în ţara sa de origine ieşise biruitor faţă de democraţie, devine în Anglia unul dintre fondatorii monarhiei parlamentare. Preocupat să facă faţă unor primejdii mai grave, el accepta şi folosea instrumentul de guvernare ce i se oferea. A încercat să apere ceea ce mai rămânea din puterea personală, dar după moartea sa toate partidele

recunoscură că puterea reală aparţinea regelui numai împreună cu parlamentul său. Revoluţia din 1640 dovedise că Anglia se împotrivea să devină o monarhie absolută, iar aceea din 1660 că se împotrivea să devină republică. Ii rămânea să descopere mijloacele de a fi în acelaşi timp şi republică şi monarhie.

II. Urcându-se pe tron, Wilhelm şi Maria ratificară Declaraţia Drepturilor, care deveni acel *Bill of Rights* din 1689. Textul acesta, întocmit în spirit foarte englezesc, nu enunţa principii abstracte. Enumera actele arbitrare ale lui Iacob şi le declara ilegale; afirma că regele nu poate aduce sub nici un pretext vreo atingere legilor fundamentale ale regatului; în sfârşit, pentru a asigura respectul acestor legi, reamintea că nici un impozit nu putea fi votat decât anual şi că solda armatei nu va fi niciodată asigurată decât pentru un an. *Mutiny Act*{247}, întocmit după rebeliunea de la Ipswich, singurul document care îngăduia să se aplice soldaţilor un cod de justiţie militară, trebuia şi el să fie votat în fiecare an. În sfârşit, în 1694 se hotărî ca parlamentul să fie convocat cel puţin o dată la trei ani şi că nici un parlament nu va putea dura mai mult de trei ani. O îndelungată experienţă îi convinsese pe englezi că libertăţile lor esenţiale depindeau de aceste măsuri simple, şi mecanismul practic al libertăţii îi interesa mai mult decât elogiul ei teoretic. După ce regele acceptase Declaraţia Drepturilor, puţine motive de conflict mai subzistau între el şi parlament. Nu se găsise încă o metodă prin care să se asigure legătura dintre puterea executivă şi cea legislativă. Nimeni nu-şi imagina că unitatea guvernării ar putea fi realizată prin alcătuirea unui grup omogen de consilieri ai regelui (cabinetul), care, ocupând cele mai înalte posturi în stat şi aparţinând majorităţii din Camera Comunelor, ar urma soarta acestei majorităţi. De câte ori Wilhelm, sub influenţa "ingeniosului Sunderland"{248},

încercă să formeze un asemenea grup de miniştri, parlamentul, înspăimântat, vorbea de *junta,* de *cabală,* şi amenința cu vechea sa armă: *impeachment*-ul. Dar *impeachment*-ul nu asigura nici un control eficient asupra puterii executive. Îngăduia, doar, pedepsirea unor miniştri *după* un eşec, dar nu prevenirea unei imprudențe. De secole Anglia se învârtea în jurul responsabilității ministeriale fără să găsească o soluție la această dificilă problemă.

III. Dacă Wilhelm al III-lea păstrează, cel puțin în drept, puterea executivă, el e departe de a avea prestigiul personal pe care Carol I şi l-a menținut până la eşafod. Un partid iacobit, destul de numeros, îi rămâne credincios lui Iacob al II-lea. Orice mare senior căruia Wilhelm îi refuză vreo favoare intră imediat în corespondență secretă cu curtea refugiată la Saint-Germain. Câțiva episcopi şi patru sute de preoți, fideli doctrinei dreptului divin, refuză să presteze jurământ. Sunt acei *non-jurors* care trebuie să-şi părăsească posturile şi pe care Wilhelm îi înlocuieşte cu episcopi "toleranți", ca Burnet şi Tillotson. Dacă ar fi putut, Wilhelm le-ar fi impus englezilor neutralitatea religioasă. În fața opoziției pe care o stârneşte această idee prea nouă, trebuie să cadă la învoială. Un edict din 1689 cu privire la toleranță aduce o relativă libertate a cultelor, dar catolicii şi disidenții rămân excluşi din funcțiile oficiale. Câțiva nonconformişti, pentru a face parte din municipalități, acceptă să adere la biserica statornicită. E ceea ce se numeşte "conformismul ocazional", care stârneşte furia *tory*-lor împotriva acestei comedii nelegiuite.

IV. Granițele dintre partide devin mai precise. Partidul tory este al proprietarilor de pământ *(landed*

men), al *squire*-ilor iacobiți şi al adepților bisericii anglicane. Partidul whig se compune din trei elemente: familiile aristocratice de tradiție anti-iacobită (Cavendish, Russell, Pelham); negustori din Londra, nababi coloniali, noi financiari *(moneyed men),* care în vremea aceea se îmbogățeau repede şi îşi cumpărau locuri în parlament; şi, în sfârşit, disidenții, care n-au altă legătură cu primele două grupe decât teama comună de dinastia Stuart şi de intoleranța religioasă. În epoca lui Iacob al II-lea, partidul tory s-a văzut, la desperare, obligat să aleagă între biserica anglicană şi rege; pentru a scăpa de Roma a sprijinit Haga. Unii regretă şi visează la o restaurație imposibilă. Dimpotrivă, sub domnia lui Wilhelm, partidul whig, printr-o ciudată răsturnare a lucrurilor, a devenit cel mai credincios susținător al monarhului. El sprijină fără rezervă. pe Wilhelm de Orania în războaiele sale împotriva Franței: a) pentru că le întreprinde ca şef al prinților protestanți; b) pentru că lupta împotriva lui Ludovic al XlV-lea înseamnă şi lupta împotriva pretendentului Stuart, de la care partidul whig se poate aştepta la orice; c) pentru că prietenii lor din Londra cunosc în timpul acestui război şi din cauza lui o incredibilă prosperitate.

V. Din anul 1609 exista la Amsterdam o bancă renumită la care orice mare comerciant din Europa îşi avea contul lui, astfel că, la rigoare, şi dacă se supunea unei proceduri complicate, putea plăti prin "transfer", ca printr-o bancă modernă. Anglia rămăsese la băncile particulare şi la nenumărații săi zarafi din evul mediu. Aurarii *(goldsmiths)* făceau comerț cu aur, dădeau împrumuturi regelui, particularilor şi primeau în depozit metale prețioase în schimbul cărora eliberau recipise *(goldsmiths notes),* care constituită primele bilete de bancă. Vistieria însăşi se împrumuta de la aurari. Pe vremea războaielor împotriva lui Ludovic al XlV-lea,

impozitele şi împrumuturile deveniseră insuficiente pentru a face față cheltuielilor. Atunci partidul whig inventă datoria publică, Banca Angliei şi speculația asupra titlurilor. "Finanțe olandeze", spuneau cu dispreț cei din partidul tory, care detestau aceste noi metode, politiceşte pentru că ajutau partidul whig să se mențină la putere, economiceşte pentru că uşurința în contractarea împrumuturilor făcea să crească datoriile statului, moralmente pentru că măreau puterea oamenilor cu bani în dauna gentilomilor rurali, coloana vertebrală a țării.

VI. Banca Angliei nu a fost creată decât pentru a da posibilitate lui Wilhelm să-şi continue războaiele. Un anumit număr de capitalişti adunară o sumă de un milion două sute de mii de livre care a fost în întregime împrumutată statului, cu o dobândă de o sută de mii de livre pe an. Banca fondată pentru această operațiune organiză în acelaşi timp (ca şi Banca din Amsterdam) deschiderea unor credite pentru particulari. Banca nu avea rezerve, deoarece capitalul ei fusese împrumutat guvernului, dar i se acordă privilegiul de a emite bilete de hârtie pentru o sumă egală cu capitalul ei. Biletele acestea erau rambursabile în aur. Banca reuşi să onoreze rambursările grație beneficiilor şi dobânzii de o sută de mii de livre pe care o primea anual de la guvern.

La început biletele acestea stârniră o mare neîncredere. Apoi publicul fu fericit că nu mai trebuia să împrumute de la aurari, care pretindeau dobânzi foarte mari. Împrumutul acordat statului în 1694 a fost începutul datoriei publice *(National Debt)*. El a avut ca urmare consolidarea legăturilor lui Wilhelm al III-lea cu lumea de afaceri din City şi cu partidul whig. Dacă vreodată Ludovic al XlV-lea şi pretendentul ar fi ieşit biruitori, era sigur că împrumuturile nu aveau să mai fie rambursate. Astfel Banca Angliei a constituit pentru casa

de Orania ceea ce jefuirea mănăstirilor a fost pentru casa Tudor. Ea a îmbinat pasiunile politice cu interesele economice. Fondarea băncii, obişnuinţa marilor afaceri, legăturile strânse cu Amsterdamul au contribuit să facă din Londra centrul financiar şi comercial al lumii. Cu o populaţie de patru ori mai mică decât Franţa, Anglia avea să devină mai bogată decât aceasta. Finanţa olandeză află curând că-şi formase un rival primejdios.

VII. Wilhelm, care nu era general şi despre care Massillon spunea că "era mai fericit să aţâţe războaiele decât să lupte şi mai de temut în taina cabinetelor decât în fruntea armatelor", a purtat războaie toată viaţa lui. Ca rege al Angliei a trebuit să se apere împotriva regelui detronat Iacob al II-lea, care, susţinut de flota franceză, a încercat o debarcare în Irlanda şi a obţinut sprijinul catolicilor irlandezi. Cu o armată catolică, Iacob a încercat să ocupe comitatele protestante din Ulster şi i-a tratat în mod crud pe locuitori. În 1690, Wilhelm, în capul unei armate anglo-olandeze, a repurtat victoria de la Boyne şi l-a alungat pe Iacob din regat. După ce a cucerit Irlanda, Wilhelm ar fi vrut să-i acorde oarecare libertate, dar dorinţa sa de a fi tolerant s-a izbit de sentimente vechi şi aprige. Legi foarte aspre fură întocmite împotriva religiei şi chiar împotriva comerţului irlandez. Manufacturierii şi crescătorii de vite englezi se temeau de concurenţa irlandezilor. Faptul că cirezile irlandeze concurau cirezile engleze nu a fost un obstacol neglijabil în calea împăcării celor două insule. În Scoţia, Nordul, din credinţă faţă de familia scoţiană Stuart, se declarase partizan al regelui Iacob. Sudul, dimpotrivă, acceptase revoluţia în 1690. Abia sub domnia următoare, în 1707, s-a decretat actul care unea parlamentul englez şi parlamentul scoţian. Abia atunci Scoţia a căpătat dreptul să facă negoţ cu coloniile britanice. Şi a reuşit de minune: Glasgow a devenit rivalul Londrei, Clyde tot atât de activ ca Tamisa

şi scoţienii prinţi ai City-ului.

VIII. În ochii lui Wilhelm al III-lea, numai problemele continentului erau probleme importante. Elisabeta avusese de suferit în tot timpul domniei sale din pricina vecinătăţii spaniolilor, stăpâni peste Flandra. Ea îi susţinuse pe olandezi împotriva Spaniei şi aceştia, în secolul următor, slăbiseră portul Anvers în favoarea Amsterdamului şi a Rotterdamului. Dar Spania nu mai era la începutul secolului al XVIII-lea puternica monarhie care dominase odinioară Europa. Invincibila ei pedestrime se redusese atât de mult, încât mai rămăsese doar cu câteva mii de oameni. Marina ajunsese la a zecea parte din cât era pe vremea lui Filip al II-lea, arsenalele îi erau distruse, vistieria goală. Lupta sa îndelungată împotriva maurilor prelungise caracterul ei feudal, nici o clasă mijlocie nu s-a format pe teritoriul ei; în mijlocul unor state viguroase, ea rămânea un stat în faza adolescenţei politice. După ce puterea spaniolă fusese anihilată, se ivise o altă putere, aceea a Franţei, mult mai periculoasă pentru Olanda şi Anglia, pentru că, în cazul Franţei, între grosul forţelor naţionale şi Ţările de Jos nu mai exista, ca în cazul Spaniei, un mare stat-tampon. Or, Ludovic al XlV-lea dorea ca frontieră a Franţei linia Rinului, barieră naturală şi sigură. Negustorii olandezi şi englezi socoteau că dacă Anvers încăpea pe mina Franţei, deţinătoare de altfel a tuturor resurselor continentului, mergeau cu siguranţă spre ruină. Wilhelm era hotărât să se opună. El urmă, aşadar, politica tradiţională a Angliei: apărarea Flandrei, supremaţia pe mare şi formarea unei ligi împotriva celei mai mari puteri de pe continent. La început, excelenta flotă franceză, comandată de Tourville, birui flota engleză şi cea olandeză combinate. Dar era o sarcină grea pentru Franţa să ţină piept în aceiaşi timp în Mediterana şi pe ocean, pe mare şi pe continent. Nu mai era Colbert ca să echipeze marina franceză. Marinarii

francezi sfârşiră prin a fi înfrânți în rada portului La Hougue şi Ludovic al XlV-lea dori să negocieze. El arătă o moderație din cele mai înțelepte la Congresul de la Ryswick. Acceptă să renunțe la Țările de Jos şi să recunoască, în Anglia, casa de Orania. Socotea că-i mai bine aşa decât să îngăduie Spaniei reconstituirea imperiului lui Carol Quintul cu sprijinul Angliei. În ce-l priveşte, Wilhelm al III-lea reuşise să restabilească un echilibru continental între imperiu şi Franța. Se părea, după Ryswick, că pacea europeană fusese asigurată (1697).

IX. Destinul se însărcină s-o tulbure, şi înțelepciunea oamenilor fu biruită de jocul nefast al evenimentelor. Singura problemă primejdioasă care mai rămăsese era aceea a succesiunii la tronul Spaniei. Regele Spaniei, nevolnicul Carol al II-lea, avea să moară curând fără moştenitor (1700). Cine îi va urma la tron? Un fiu al împăratului, un prinț francez sau electorul de Bavaria? Casa imperială în Spania şi Italia însemna, o dată mai mult, încercuirea Franței. Ludovic al XlV-lea, doritor de pace, propuse să se lase Spania electorului de Bavaria, el mulțumindu-se, pentru delfin, cu Neapole, cele două Sicilii, Toscana şi Guipuzcoa, iar Austriei să i se cedeze Milanul. Soluție rezonabilă, dar "moartea nu iscălise şi ea tratatul". Electorul de Bavaria, un copil de cinci ani, muri; delfinul şi arhiducele rămâneau singurii în competiție; compromisul devenea caduc. Noi tratative începură între Ludovic al XlV-lea şi Wilhelm al III-lea. Cei doi suverani erau gata să dezmembreze Spania pentru a menține pacea. Miniştrii spanioli se împotriviră şi, considerând că Spaniei slăbite cel mai prețios sprijin îl putea da Franța, ca fiind cea mai apropiată, obținură din partea regelui, în ajunul morții sale, un testament care desemna ca succesori pe ducele de Anjou sau pe ducele de Berry. Dacă aceştia refuzau, urma să vină la rând

prințul austriac. Aceasta însemna forțarea mâinii lui Ludovic al XlV-lea. Nu mai putea refuza regatul Spaniei pentru nepoții săi fără a restaura el însuşi imperiul lui Carol Quintul. El acceptă primejdioasa onoare, trimise pe Filip al V-lea în Spania şi introduse în fortificațiile de la frontieră garnizoane franceze alături de garnizoanele olandeze (1701). Furia lui Wilhelm al III-lea fu mare. Se crezu păcălit şi intră în tratative cu împăratul; Ludovic al XlV-lea, ca represalii, şi contrar prevederilor păcii de la Ryswick, recunoscu pe exilatul Iacob al III-lea{249} ca rege al Angliei.

X. Moartea îl ajunse pe Wilhelm al III-lea tocmai în momentul când pregătea, împreună cu imperiul şi Prusia, un nou plan de campanie împotriva Franței (1702). Soția lui, Maria, murise în 1694; a doua fiică a lui Iacob al II-lea, Ana, devenise moştenitoarea tronului. Ana îşi pierduse toți copiii la o vârstă fragedă (ultimul supraviețuitor muri în 1700) şi era probabil că nu va mai avea alții. Astfel, în ultimul an al domniei lui Wilhelm, un act foarte important *(Act of Settlement)* reglementase ordinea succesiunii la tron. Toți moştenitorii masculini, de religie catolică, fuseseră excluşi şi se hotărâse că după Ana coroana va reveni electoarei Sofia de Hanovra, nepoata lui Iacob I, şi descendenților săi cu condiția să fie protestanți. Actul acesta mai reglementează şi astăzi ordinea succesiunii la tronul Angliei.

II
EPOCA REGINEI ANA (1702—1714)

I. Regina Ana nu a avut niciodată aceiaşi prieteni pe care i-a avut cumnatul ei Wilhelm al III-lea. Acesta îi

susținuse pe whigi pentru că erau străini de orice iacobitism, pentru că sprijineau politica sa europeană şi pentru că se dovedeau mai toleranți în chestiunile religioase decât adversarii lor. Ana a fost insulară, anglicană riguroasă şi fanatică tory. Trecea drept proastă; scrisorile ei o arată mai cu-rând încăpățânată. S-a scris despre ea că şi-a propus în viață trei obiective: să fie regină, să favorizeze aripa dreaptă a bisericii şi să dea soțului ei, prințul George de Danemarca (despre care Carol al II-lea spunea: "L-am încercat când a fost beat şi l-am încercat când a fost treaz, dar nu-i nimic de făcut cu el"), funcții pe care era incapabil să le îndeplinească. La aceste trei obiective trebuie adăugat un al patrulea: să placă favoritelor sale. În timpul vieții sale a avut pentru două femei o prietenie care semăna mai mult a dragoste. Obiectul primei dintre aceste pasiuni a fost Sarah Jennings, care prin căsătorie deveni lady Churchill, apoi ducesă de Marlborough. "Te implor nu-mi mai spune «Alteța Voastră»", îi scria ea Sarei şi, pentru a înlătura atitudinea respectuoasă, ea adoptă în această corespondență numele de Mrs. Morley, Sarah Churchill devenind Mrs. Freeman. "Nimic nu poate exprima, scumpă Mrs. Freeman, pasiunea pe care o am pentru dumneata". Dar Mrs. Freeman, deşi accepta ploaia de binefaceri pe care o răspândea asupra ei şi asupra bărbatului său morbida afecțiune a reginei, o judeca pe Ana cu severitate: "În discuțiile obişnuite – spunea ea – vorbele ei nu erau nici strălucite, nici spirituale; când se discutau chestiuni importante, vorbea totdeauna la repezeală şi se ținea într-un mod supărător de ceea ce a fost sfătuită să spună, fără a da nici cel mai mic semn de inteligență, nici de judecată". În timpul ultimei treimi a vieții{250} reginei, Sarah Marlborough a fost înlocuită cu Abigail Hill, care deveni Mrs. Masham, apoi lady Masham şi distruse situația soților Marlborough.

II. Cariera lui John Churchill (după 1702, duce de Marlborough) oferă un ciudat amestec de amoralitate, dibăcie şi geniu. Fiul unui *squire,* Winston Churchill, debuta ca paj al ducelui de York, mulțumită protecției surorii sale Arabella, care era amanta lui Iacob al II-lea. El însuşi deveni amantul doamnei Castlemame, ducesă de Cleveland, şi acceptă de la ea un dar de cinci mii de livre. Banii aceştia dobândiți în mod necinstit fură însă plasați în mod onorabil: tânărul Churchill îi cedă lordului Halifax în schimbul unei anuități de cinci sute de livre. Şi acesta fu începutul unei imense averi. S-a întâmplat ca acest bun amant, acest capitalist prudent să fie şi un mare oştean. Pe vremea lui Iacob al II-lea, Churchill s-a ridicat pe cele mai înalte trepte ale ierarhiei militare. În timpul revoluției din 1688, ca majoritatea bărbaților politici din acea epocă dificilă, a dus o politică duplicitară, susținându-l pe Wilhelm şi asigurându-şi, din precauție, şi pozițiile la Saint-Germain. Urcarea pe tron a reginei Ana (care, din dragoste pentru soție, îl proteja pe soț) făcu dintr-însul omul cel mai puternic al regatului, şi norocul acesta întemeiat pe favoare şi-l menținu prin merite. Marlborough era nu numai un excelent general, atent la detalii, plin de grijă pentru sănătatea oştenilor, dar şi bărbatul politic cel mai înțelept şi cel mai puțin subiectiv. Tory prin naştere şi obişnuință, acceptă să colaboreze cu whigii pentru că aceştia, deoarece îl sprijiniseră pe Wilhelm al III-lea, îl susțineau acum împotriva lui Ludovic al XIV-lea. Cei doi oameni mari de pe vremea domniei Anei, Marlborough şi Godolphin (sau, cum li se spunea, generalul şi vistiernicul) au fost tehnicieni care s-au plasat deasupra partidelor, tipul de oameni indispensabili în vremuri grele, dar pe care, după ce a trecut pericolul, patimile de partid sfârşesc prin a-i doborâ.

III. Primul parlament al Anei fu compus din tory extremişti. Apoi generalul şi vistiernicul se văzură împinşi

spre whigi din necesități de politică externă. Ei încercară să guverneze cu cabinete de concentrare; însemna "să se amestece untdelemnul cu oțetul". Controversele politice şi religioase deveniră pe cât de violente pe atât de strălucite. Libertatea presei, de dată foarte recentă, îngăduia să se publice pamflete, redactate de cei mai mari scriitori. În vremea aceea, Steele şi Addison, whigi, au creat *Tatler* şi *Spectator;* Swift, prieten al toryilor şi al Bisericii de sus, scrise *Povestea unui poloboc,* pe când Daniel Defoe exprima părerile moderaților. Aceste "obuze de hârtie", încărcate cu proză explozivă, duceau războiul dintre partide în medii în care nu ajunsese până atunci. Pasiunile se îndârjiră. Amestecul untdelemnului şi al oțetului, al whigismului şi al torysmului, pe care-l putuseră impune Carol al II-lea, Iacob al II-lea şi Wilhelm al III-lea, păru scandalos. Țara mergea de la sine spre acea alternare a partidelor care face din războiul civil o boală cronică şi deseori benignă.

IV. Războiul de succesiune la tronul Spaniei dură până în 1713. Obiectivul englezilor rămase acelaşi: a) să mențină balanța puterii în Europa; b) să împiedice pe Ludovic al XlV-lea să coalizeze forțele Spaniei şi ale Franței; c) să-l constrângă la evacuarea Mandrei şi a deltei Rinului. Franța avea avantajul că ocupase de la începutul războiului teritoriile în litigiu, dar era epuizată de cincizeci de ani de lupte şi, mai ales, nu era stăpâna mărilor. Generalii aliaților, Marlborough şi prințul Eugen{251}, profitând de faptul că armatele lui Ludovic al XlV-lea se aventuraseră dincolo de liniile fortificate ale lui Vauban, se străduiră, spre marea groază a militarilor ortodocşi, să substituie războiului de asediu războiul de mişcare. Puşca cu cremene şi baioneta (inventată de Vauban în 1687) înlocuiseră, pentru pedestrimea celor două armate, sulița şi muscheta. Pierderile, în ambele tabere, fură groaznice. Marlborough îi zdrobi pe bavarezi

şi pe francezi la Blenheim (1704), apoi recuceri Flandra la Ramillies (1706). Dar whigii, care au ştiut să câştige războiul, n-au ştiut să facă pace. Englezii ar fi putut obține în 1709 un tratat care i-ar fi scutit de orice temeri în Flandra. Ei voiră însă mai mult, având pretenția să impună lui Ludovic al XlV-lea ca el însuşi, să-l alunge pe nepotul său din Spania. Această insultă îi apropie pe francezi de regele lor. O frumoasă scrisoare a lui Ludovic al XlV-lea către poporul său redădu acestuia curajul. Bătălia de la Malplaquet fu departe de a fi tot atât de fericită pentru aliați ca cea precedentă; învingătorii pierdură acolo mai mult de o treime din efectivele lor şi mareşalul de Villars se retrase într-o ordine atât de perfectă încât orice urmărire deveni imposibilă.

V. Reacția torylor avu mai multe cauze; spiritele erau plictisite de război. Swift publică un pamflet: *Comportarea aliaților.* "După zece ani de război triumfal, pare surprinzător să ni se spună că-i imposibil de obținut o pace favorabilă". Îi critica pe cei care voiau să impună Franței condiții de pace prea aspre. "După bătălia de la Ramillies, francezii erau atât de descurajați de pierderile suferite şi atât de nerăbdători să facă pace, încât regele lor era hotărât să semneze orice fel de condiții rezonabile. Dar când supuşii săi fură informați de cererile noastre exorbitante, deveniră atât de zeloşi să apere onoarea regelui, încât căzură cu toții de acord să-i dea sprijinul necesar pentru a continua războiul cu orice preț, mai curând decât să se supună". Un eveniment neprevăzut întări dorința englezilor de a trata cu Franța. După moartea neaşteptată a împăratului Austriei, exista pericolul, în cazul când Filip al V-lea ar fi abdicat, ca arhiducele să poarte si coroana Spaniei şi pe aceea a Austriei. Ceea ce însemna ruperea "echilibrului puterii", trecerea Flandrei în stăpânirea Spaniei, adică tot ceea ce provoca spaima Angliei de un secol încoace. Aplicând

jocul de-a balanța, care urma să devină metoda favorită a politicii sale externe, ea îşi părăsi aliații, care fură bătuți de francezi la Denain (1712).

VI. Tratatul semnat la Utrecht în 1713 avea să fie aspru atacat de whigi, dar nu era un tratat rău. Împăratul pierdea orice speranță de reconstituire a imperiului lui Carol Quintul, Ludovic al XlV-lea aceea de a reuni cele două coroane. Anglia obținea în Mediterana două baze importante: Gibraltarul şi portul Mahon din insula Minorca. Îşi mărea imperiul cu Terra-Nova şi Golful Hudson, pe care i le ceda Franța. În sfârşit, neputând smulge Spaniei acel imens teritoriu colonial pe care de atâta vreme îl râvneau negustorii englezi, ea obținea acolo o serie de privilegii. De aici înainte Anglia va avea dreptul să introducă în America de Sud un anumit număr de sclavi. În afară de asta, ea va putea trimite acolo, în fiecare an, o navă încărcată cu produsele sale, ceea ce, prin abuz şi înşelătorie, se va transforma într-o flotă întreagă. În sfârşit, prin tratatul de la Utrecht, Franța se angaja să nu mai dea azil pretendenților englezi (Iacob al III-lea şi fiul său Carol-Eduard). De la acest tratat datează poziția preponderentă a Angliei în Europa. Îşi slăbise toți rivalii europeni. Dobândise, chiar şi împotriva Olandei, "şalupă pe urmele acestei nave", supremația pe mare, cel puțin temporară. Această țară mică devenea arbitrul lumii. Pacea de la Utrecht, pe care whigii o socoteau prea favorabilă Franței, era o pace tipic engleză, destul de suplă ca să nu ducă pe adversar la desperare, destul de aspră ca să îmbogățească Anglia şi să dezvolte comerțul ei. Ludovic al XlV-lea se dovedise în această întoarcere a norocului un politician modest şi prudent. Sacrificând la timp cuceririle pe care nu le putea apăra, lasă cel puțin frontierele Franței mai sigure decât le găsise.

VII. Pentru a obține votarea tratatului de la Utrecht de către Camera Lorzilor, alcătuită în majoritate din whigi, regina trebui să dea o adevărată lovitură de stat şi să creeze doisprezece pairi tory, precedent ilustru în istoria constituțională a Angliei. Atât de violente erau pasiunile politice, în-cât Marlborough, victoriosul general, a fost huiduit pe străzile Londrei. "Arestați-l pe hoț", se striga, căci era acuzat că ar fi încasat comisioane de la furnizorii armatei. Fu nevoit să se refugieze pe continent. Reacțiunea se manifesta pretutindeni. Membri liber-cugetători ai partidului tory se făceau campionii bisericii statornicite şi amenințau cu prigoana pe non-conformişti. Oxford, prea moderat după gustul partidului său, era dominat de Bolingbroke, Acesta pregătea o lege electorală care, după părerea lui, ar fi permis instalarea partidului tory la putere pentru veşnicie. Dar el lupta împotriva unui adversar mult mai puternic decât partidul whig, şi anume timpul. Regina Ana era bătrână şi se putea prevedea că nu va mai trăi mult. Prudența impunea să i se facă curte viitorului rege, George de Hanovra; nu era un lucru uşor pentru miniştrii reginei Ana. Rezultatul a fost că numai whigii i-au făcut curte. Curând deveni evident că, dacă moare regina, vor veni la putere whigii. Ce puteau face miniştrii? Să se înțeleagă cu pretendentul Iacob al III-lea? Niciodată *squire*-ii tory n-ar fi susținut un rege catolic. Era o situație foarte falsă aceea a unor miniştri legitimişti care ştiu că regele legitim este inacceptabil. Sfârşitul veni cu o repeziciune dramatică. Regina, după o discuție cu Oxford, în care ea îi ceruse să-i remită bastonul alb, insemnul puterii, avu un atac de apoplexie. În timp ce ea îşi dădea sufletul, avu loc o înfruntare între cele două partide. Marlborough, care se afla la Amiens, recruta soldați pentru apărarea cauzei protestante. Bolingbroke, care exercita puterea fără să fi fost învestit în mod oficial, pregătea un guvern legitimist, susținând că nu-i trebuiau decât şase săptămâni ca să fie gata. Să fie gata pentru

ce? Să-l proclame rege pe Iacob al III-lea? Nu s-a mai putut afla, căci Bolingbroke n-a intrat niciodată în Țara făgăduinței. "Harley{252} a fost alungat marți, regina a murit duminică – scria Swift; ce lume e lumea în care trăim, şi cum se joacă soarta cu noi!"

VIII. Din Hanovra sosi un suveran ciudat. Bolingbroke, pe care noul rege nici nu voi să-l primească, s-a exilat, din prudență, în Franța. De aci înainte va trăi retras, când la Chanteloup, aproape de Amboise, când în Anglia, unde curând succesorii sâi, considerându-l prea puțin periculos, îi vor îngădui să se întoarcă. Împiedicat să mai intre în Consilii, el îşi făcu cunoscută doctrina prin scrierile sale politice, dintre care una, *Regele patriot,* a rămas celebră, întrucât a inspirat acțiunile lui George al III-lea şi doctrina lui Disraeli. Bolingbroke apăra în scrierile sale un torysm reînnoit. Se străduia să elibereze partidul său de idei învechite: dreptul divin, nonrezistență, dar susținea că guvernarea unui rege puternic, care se sprijină pe masele populare, poate fi mai favorabilă acestora decât guvernarea unei oligarhii parlamentare. Ce au adus poporului englez marii whigi? "O guvernare venețiană, finanțe olandeze şi ostilitatea Franței", avea să răspundă mai târziu, în mod destul de nedrept, Disraeli. Era aproape şi teza lui Bolingbroke. Mai mult decât prin scrierile sale deconcertante, Bolingbroke s-a remarcat prin faptul că a jucat în secolul al XVIII-lea rolul de agent de legătură spirituală între Franța şi Anglia. La Bolingbroke l-a întâlnit Voltaire pe Pope, pe Swift; la dânsul a făcut cunoştință tânărul francez cu instituțiile cărora vic-toriile lui Marlborough le dăduseră un atât de mare prestigiu în Europa.

III

EPOCA LUI WALPOLE

I. Mediocritatea însăşi a primilor regi hanovrieni le conferă importanța lor istorică. Fiindcă ea desăvârşeşte transformarea monarhiei britanice într-o monarhie parlamentară. Pe capul acestor regi străini, coroana nu va mai stârni vreme de mai bine de un secol adânca pietate a supuşilor. A mai vorbi de aci înainte de dreptul divin ar fi fost ridicol. George I era desigur strănepotul lui Iacob I, dar în clipa urcării sale pe tron se aflau numeroşi alți prinți care ar fi avut mai multe drepturi decât el la tronul Angliei dacă Actul de Succesiune{253} n-ar fi dat parlamentului posibilitatea să aleagă dintre membrii familiei regale. Dacă domnea el, faptul se datora consimțământului liber al națiunii. Originea sa engleză nu lăsase nici o urmă în sufletul acestui german. Dacă ar fi trebuit să aleagă între Regatul Angliei şi Electoratul Hanovrei, ar fi preferat pe acesta din urmă. El îşi iubea mica sa capitală din Hano-vra, micul său Versailles (care se numea *Herren-hausen),* mica sa armată. Totuşi, o tragedie conjugală s-ar fi cuvenit să-i întunece amintirile din Hanovra. Îşi repudiase soția, pe Sofia-Doroteea, pentru adulterul comis cu suedezul Koenigsmark, care fusese sugrumat, după cât se spunea, şi îngropat sub o duşumea din castel. După această dramă, prințesa deveni prizonieră de stat. George I se consolase cu amante care completau spiritul lor greoi cu un farmec fizic robust. Orice femeie era bună, numai să se învoiască şi să fie grasă.

Astfel încât cele ce doreau să-i placă se umflau cât puteau mai bine. Populația din Hanovra le suportase pentru că nu atingeau prea mult vistieria. Când haremul noului rege sosi în Anglia, stârni mai mult haz decât indignare. Una din femei era slabă, alta enormă. Fură poreclite "prăjina şi elefantul". În ochii suitei germane a lui George I, Anglia nu era decât țara în care aveai să te

îmbogățeşti. De una din favoritele lui, Walpole spunea că pentru un şiling în plus ar fi vândut şi onoarea regelui. Nimeni din suita lui nu ştia engleza şi singura limbă cunoscută şi de curte şi de guvern era latina. *Mentiris impudentissime*{254}, se auzea strigându-se pe culoarele palatului. Ar putea surprinde că națiunea şi-a dat consimțământul la această farsă. Whigii au făcut posibil acest miracol pentru că aveau nevoie de hanovrian. Fără el, n-ar fi avut decât un regat fără rege; fără ei, el n-ar fi fost decât un rege fără regat. George I venise în baza unei convenții destul de absurde, dar de acceptarea acestei convenții depindea pacea internă.

II. În momentul urcării sale pe tron, regele George era trecut de cincizeci de ani. El nu-şi mai putea ieşi din obiceiuri, iar ideile sale erau rutinare. Pentru orice treburi în afară de cele germane se bizuia pe miniştrii englezi. Abia cunoştea constituția şi legile noului său regat. Cum, pe deasupra, nu cunoştea nici limba engleză, în scurtă vreme încetă să mai participe la şedințele Consiliului de cabinet. Din această împrejurare fortuită avea să se nască o formă de guvernământ destinată unei existențe îndelungate: un cabinet răspunzător în fața Camerei Comunelor. Înaintea lui George I, ideea responsabilității ministeriale nu putuse prinde viață deoarece, regele participând la dezbateri, deciziile Consiliului erau presupuse a fi totodată şi ale sale. De altminterea, deseori miniştrii erau aleşi de rege din ambele partide, ceea ce făcea imposibilă o responsabilitate colectivă. O dată cu hanovrienii începe o lungă perioadă de guvernare exercitată exclusiv de whigi. La înscăunarea casei de Hanovra whigii au redus la neputință partidul tory, exilându-l pe Bolingbroke pentru câteva luni şi trimițându-l pe Oxford la Turn, unde a stat doi ani. Apoi îşi consolidară poziția în Camera Comunelor manevrând cu târgurile putrede{255} şi corupând pe alegători. Siguri

de aici înainte de sprijinul Camerei Comunelor, prelungiră durata mandatului parlamentar de la trei la şapte ani (lege modificată în 1911, când durata mandatului a fost redusă la cinci ani).

III. Cât despre cabinet, grup de miniştri solidar responsabil în faţa Camerei Comunelor, va fi, ca toate instituţiile britanice, nu un concept *apriori,* ci opera timpului, a hazardului, a compromisului şi a bunului-simţ. Cabinetul nu-i decât un grup de consilieri particulari şi miniştrii nici nu au alt titlu oficial. Nimeni nu se gândeşte la crearea unui post de prim-ministru; parlamentului îi este groază şi. de cuvânt şi de idee, dar, regele necunoscând limbe şi nemaiputând prezida Consiliul, e foarte necesar ca unul dintre miniştri să-l înlocuiască. S-a întâmplat ca acest ministru, Walpole, să fie un maestru in arta guvernării. Colegii săi se obişnuiră să-i recunoască autoritatea. El însuşi admite că deţine această autoritate în baza acordului cu majoritatea Camerei Comunelor şi se retrage, contrar tuturor precedentelor, când pierde încrederea nu a regelui, ci a Camerei. Retragerea aceasta constituie în ochii regelui o încălcare a prerogativelor coroanei şi ceilalţi miniştri nu se retrag şi ei o dată cu Walpole. Multă vreme încă regele va putea menţine în Consiliu miniştri care nu fac parte din echipa primului ministru. Abia o dată cu Pitt-junior oficiul de prim-ministru va începe să semene cu ceea ce este astăzi şi va trebui să se aştepte până în secolul al XX-lea pentru ca titlul şi instituţia să fie oficial recunoscute.

IV. Începutul erei walpoliene nu coincide exact cu aceea a domniei. Un prim-ministru whig (Stan-hope-Townshend) reprimă cu succes o răscoală a partizanilor lui Iacob din 1715, dar guvernul acesta comite erori care

în scurtă vreme i-aduc pieirea: a) Pentru a asigura stabilitatea whigilor atât în Camera Lorzilor cât şi în Camera Comunelor, propune să se limiteze dreptul regelui de a numi noi pairi; măsura era primejdioasă, căci i-ar fi făcut pe lorzi complet independenți de coroană şi de țară, ar fi făcut posibil accesul la rangul de pair "numai prin intermediul unui coşciug" şi ar fi pregătit terenul pentru conflicte fără ieşire între cele două camere. Walpole combătu această măsură şi reuşi să obțină respingerea ei. b) În 1720 izbucni un mare scandal financiar: *South Sea Bubble* discreditã o întreagă generație de oameni de stat. O companie a mărilor de Sud primise în 1711 monopolul comerțului britanic cu America de Sud. Apoi conducătorii ei oferiseră să ia în sarcina lor întreaga datorie de stat în schimbul unor anumite concesii şi anuități. În ce putea consta beneficiul lor? Împrumutau cu dobânzi mai mici decât statul şi se gândeau să dea creditorilor acestuia, în schimbul titlurilor lor de creanță, acțiuni ale societății la cursul zilei. (Or, de la 121 1/2 la începutul anului, acțiunile se urcaseră în iulie până la 1000.) Această febră a speculației, analogă aceleia care pusese stăpânire pe Franța (sistemul lui Law) în aceeaşi epocă, se sfârşi tot atât de repede pe cât se propagase. În august acțiunile au scăzut la 135. Mii de englezi s-au ruinat. Ancheta a dovedit că unii miniştri, printre care şi cancelarul finanțelor, fuseseră cumpărați. Walpole însuşi speculase cu succes şi vânduse acțiunile sale la prețul maxim, dar, prin discursurile sale, vestise primejdia. Aşa cum s-a întâmplat mai târziu şi în Franța, în urma scandalului Panama, unii tineri se văzură deodată ajunşi la putere în urma falimentului şi imprudenței celor mai vârstnici. Acesta a fost şi cazul lui Walpole după *South Sea Bubble. A* fost lăudată înțelepciunea cuvântărilor sale şi invidiată comportarea sa. Şi astfel a devenit prim-lord al vistieriei şi cancelar al finanțelor. Va purta aceste titluri timp de douăzeci şi unu de ani, dar de fapt va exercita funcția de

prim-ministru.

V. Sir Robert Walpole a fost unul dintre cei mai mari miniştri englezi, deşi îi erau străine toate atributele măreției. Fiu al unui *squire* din Norfolk, avea gusturile şi manierele unui proprietar de la țară. Când primea scrisori, le deschidea mai întâi pe acelea venite de la pădurarul său şi apoi pe cele ale colegilor. Detesta muzica. Îi plăcea curtoazia, îi plăceau mesele însufleţite şi putea să susțină o conversație de patru ore cu regele George într-o latinească aproximativă. Cinic, nu se temea de nimic mai mult ca de discursurile înălțătoare şi râdea de adversari când se lăudau cu patriotismul lor. Detesta doctrinele, campaniile şi se ferea de toți acei care ar fi vrut să-i dicteze conduita după cărțile de istorie. Administra treburile de stat aşa cum un bun negustor şi le administrează zi de zi pe-ale sale. Lucra într-un mod atât de abil, că părea a nu face nimic, deşi, de fapt, el făcea totul. Marele său principiu era: *quieta non movere,* adică să fie lăsați în pace câinii care dorm. Nu credea în fidelitatea partizanilor: "Sfătuiesc pe tinerii mei colegi să nu spună niciodată *totdeauna".* I s-a reproşat că a spus odată: "Fiecare om are un preț", dar el spusese: "Fiecare din aceşti oameni are un preț", vorbind de nişte adversari despre care afirmația era adevărată. "Guverna prin corupție – spune Macaulay –, deoarece în epoca lui era imposibil să guvernezi altfel".

VI. Walpole nu a propus națiunii sale nici un plan, nici un program, dar "bunul său simț atingea genialitatea". În timpul celor douăzeci de ani cât a stat la putere, sistemul sau politic a fost simplu: era de părere că un stat slab trebuie să se ferească de aventuri şi că, pentru a consolida o dinastie fără prestigiu, datoria sa era să câştige timp. Căută deci să mențină pacea prin

înțelegere cu Franța, să reducă impozitele, să evite unirea bisericii Angliei cu partizanii lui Iacob şi, în sfârşit, să-i oprească pe tory de a ajunge la putere. Țelurile acestea erau poate lipsite de măreție, dar, realizându-le, el oferi țării sale câțiva ani de prosperitate fără seamăn. Grație lui, luptele dintre partide şi-au pierdut caracterul sălbatic pe care-l avuseseră atâta vreme. Când, în cele din urmă, va cădea de la putere, el se va lăsa învins "de oameni cărora i-ar fi fost uşor să le taie capetele". Deoarece privea politica cu scepticism şi spața umană cu respect, cât timp a avut puterea în mână a făcut cât mai puțin rău cu putință, dar lipsa lui de entuziasm n-a fost pe placul celor cu inima tânără şi plină de ardoare.

VII. Pacifismul lui Walpole în politica internațională a fost servit de împrejurări. Tratatul de la Utrecht nu provocase asemenea răni în amorul propriu care să ceară revanşe zadarnice şi crude. Epoca războaielor religioase trecuse şi epoca războaielor naționale nu venise încă. Vreme de douăzeci şi cinci de ani, de teama Spaniei, pe care ciudatul Alberoni{1} o reînviase, miniştrii francezi Dubois şi Fleury au căutat alianța cu Anglia. Coalizate, Franța şi Anglia au fost aproape totdeauna, în tot cursul istoriei, invincibile. Ele au menținut atunci o pace relativă. Principiul non-intervenției pe continent nu putea fi aplicat fără rezerve de Walpole, ai cărui suverani aveau interese hanovriene în Europa, iar alegătorii interese comerciale în coloniile spaniole. "Politica mea – va spune el ca un om prudent – este să nu mă las încătuşat de nici un angajament atâta timp cât ne vom putea permite".

VIII. În vara anului 1727, George I muri de o apoplexie. S-ar fi putut crede că Walpole va cădea în dizgrație. Prințul de Wales nu se înțelesese niciodată cu tatăl său; devenind George al II-lea, părea probabil că va

dori să-i schimbe pe miniştri. Dar în scurtă vreme curtenii avură surpriza de a-l vedea pe sir Robert bucurându-se la curte de o consideraţie mai mare ca oricând. Şi noul rege nu era totuşi uşor de atras. Avar, meschin, metodic până la manie, aştepta în fiece seară, cu ceasul în mână, clipa când să se ducă la amanta sa, pentru că voia să fie la dânsa la ora nouă precis. Dovedise în viaţă oarecare curaj fizic, "dar era – spunea Walpole – cel mai mare poltron politic care a purtat vreodată o coroană pe cap". Din fericire pentru ministru şi pentru ţară, George al II-lea se lăsa condus de regina Carolina, "femeie inteligentă, cultivată, stoică şi mai ales răbdătoare". Asculta, fără să obosească, şapte-opt ore pe zi torentul de cuvinte al bietului rege, care vorbea cu emfază despre război sau despre genealogie. Singura compensaţie pe care o avea regina în schimbul acestei nesfârşite plictiseli era că ea guverna ţara şi că putea să-l susţină pe scumpul ei sir Robert. Mulţumită acestui sprijin, Walpole se menţinu la putere. Singura mare furtună din timpul ministeriatului său a fost extraordinara revoltă a opiniei publice împotriva legii impozitului indirect. Era vorba pur şi simplu de un drept de vamă internă asupra comerţului de tutun şi vin. Ţara se supără atât de tare "de parcă Walpole ar fi vrut să abolească Marea Cartă". Londra urla: "Nu vrem sclavie, nu vrem impozite indirecte, nu vrem saboţi de lemn!" Saboţii aceştia de lemn îi obsedau pe englezi încă de pe vremea lui sir John Fortescue. Walpole, care avea de o mie de ori dreptate, socoti că treaba nu merită vărsare de sânge. "Hărmălaia asta nu va ţine prea mult", spuse el. S-a afirmat despre guvernarea whigilor că era o oligarhie temperată de răscoale. În realitate însă ajungea şi numai ameninţarea cu răscoala. În seara când Walpole a cedat, Londra a fost iluminată ca de sărbătoare. Dar ministrul a rămas la putere.

IX. După douăzeci de ani de destindere, marele pacifist sfârşi prin a fi constrâns la război. Şovinismul comercial creştea. Sub pavăza tratatului care-i dăduse Angliei dreptul de a introduce sclavi în coloniile spaniole şi de a trimite acolo o navă în fiecare an, fusese organizată o întreagă contrabandă. Unica navă era însoțită de o flotilă, care după fiecare escală sub pretextul aprovizionării cu alimente, se umplea de mărfuri noi. Serviciile spaniole de coastă, furioase, percheziționau toate navele engleze. Opoziția se servea de aceste "atrocități" pentru a ataca inerția lui Walpole şi ceea ce numea ea "furia negocierilor". Un oarecare căpitan Jenkins a venit la bara Camerei Comunelor să relateze cum bricul său, *Rebecca,* a fost controlat de spanioli, cum i-au tăiat o ureche şi cum "şi-a încredințat sufletul lui Dumnezeu şi cauza sa patriei". Pentru a pune capăt acestor tulburări, Walpole încheie cu spaniolii o convenție echitabilă. Ea fu înfierată de un tânăr parlamentar, William Pitt, ca dezonorantă. Adevărul era că adversarii ministrului doreau război cu Spania, nu fără gândul ascuns de a-i răpi acesteia coloniile. "Va fi războiul vostru – le-a spus Walpole în 1739, când a trebuit să-l accepte – şi, din partea mea, să vă fie de bine".

X. Acest "război pentru urechea lui Jenkins" a fost, aşa cum a prevăzut Walpole, un război greu. Opoziția, care-l ceruse, refuza guvernului mijloacele necesare pentru a-l câştiga. "Sir Robert vrea să aibă o armată, nu vrea război şi nu poate avea pace". Ministrul, bolnav de litiază, epuizat, învins în Camera Comunelor în urma sprijinului acordat adversarilor săi de către deputații scoțieni şi de cei din Cornwall, îşi dădu în sfârşit demisia şi trecu în Camera Lorzilor cu titlul de lord Orford. Plecarea sa dădu loc unei ciudate manifestații împotriva oficiului de prim-ministru. Treizeci şi unu de pairi formulară un protest în care arătau că acest titlu, nefiind

prevăzut de legile engleze, nu era compatibil cu constituția țării. Pitt avea să recunoască mai târziu că fusese nedrept față de Walpole şi avea să-l laude pe acest înțelept şi excelent ministru. Dar, "înțeleptul şi excelentul ministru" îşi terminase opera. Grație unei lungi perioade de calm, el a ajutat dinastia să prindă rădăcini şi a dus la îmbogățirea țării. Această bogăție însăşi cerea oameni noi. Anglia, avidă de cuceriri, râvnea la un imperiu. Ea nu mai dorea acum pacea, bunul-simț, nici măcar fericirea, ci ştiri despre victorii, lista oraşelor cucerite, succese şi aventuri. Vremea lui Walpole trecuse.

XI. O dată cu Walpole se eclipsară două din ideile sale favorite: cabinetul omogen şi alianța cu Franța. Miniştrii whig care au urmat lui Walpole (Carteret, cei doi Pelham) luară în cabinetul lor câțiva tory pentru a termina cu "aceste nefericite deosebiri de partid". Se redeschidea astfel o dezbatere (care nici peste două sute de ani nu va fi luat încă sfârşit) cu privire la statul totalitar şi statul parlamentar. Carteret, bărbat de o reală valoare şi străin de orice josnicie, nu se putu menține. Disprețuind corupția practicată de Walpole, el lăsă să se înțeleagă că-l interesa numai politica în stil mare şi nu voia să-şi piardă timpul ocupându-se de posturi şi de beneficii. Cei care voiau posturi şi beneficii "se adresară unor oameni care aveau mai mult timp". Contrar maximelor lui Walpole, Carteret se angajă în treburile continentale. Împăratul Carol al Vl-lea îi lăsase moştenire fiicei sale Maria-Tereza, prin *Pragmatica sancțiune,* toate statele sale (Europa centrală, Belgia, Italia). O asemenea succesiune avea să trezească invidii. La moartea lui Carol, Frederic al II-lea al Prusiei pretinse Silezia. Care erau drepturile lui? "Trupe mereu împrospătate, vistierie plină de aur şi un suflet avid". Anglia, legată fără voia ei, prin dinastia sa, de interesele Hanovrei, luă poziție împotriva Prusiei şi în favoarea Austriei; Franța, ostilă

Austriei prin tradiție, se aruncă şi ea în această încăierare. Curând, întocmai ca în duelurile de altădată, "secunzii" sfârşiră prin a se bate. În mai 1744 izbucni războiul între Franța şi Anglia; în iunie, tânărul pretendent Carol-Eduard, nepotul lui Iacob al II-lea, sosit din Franța, debarcă în Scoția.

XII. Regăsi acolo, o dată mai mult, uimitoarea fidelitate a *highlander*-ilor{2} față de familia sa; şi o dată mai mult se vădi că scoțienii sunt cei mai buni soldați ai insulei. Cu şase mii de oameni Carol-Eduard putu intra în Anglia şi înainta până la Derby. Dacă ar fi fost ajutat de o răscoală engleză, ar fi putut să readucă pe tron, în persoana sa, dinastia Stuart, ceea ce ar fi fost punctul de plecare al unor mari tulburări. Dar lucrurile dovediră uluitoarea indiferență a populației engleze față de acest diferend dinastic. Câteva mii de munteni fuseseră de ajuns pentru a invada Anglia; o mică armată rechemată de pe continent fu de ajuns să salveze Londra şi Carol-Eduard bătu în retragere. În Flandra războiul luă o întorsătură favorabilă pentru Franța. Scăpând de amenințarea austriacă în urma victoriei lui Frederic al Prusiei, mareşalul de Saxa obținu la Fontenoy o victorie strălucită asupra Angliei (1745), o victorie a artileriştilor. Dacă Anglia n-ar fi fost stăpâna mării, dacă corsarii ei n-ar fi ruinat comerțul francez şi dacă protestanții nu l-ar fi alungat pe Carol-Eduard, Ludovic al XV-lea ar fi putut nutri mari speranțe. Dar în aprilie 1746, Carol-Eduard, învins la Culloden, fugi în Franța şi muntenii fură aduşi în sfârşit la supunere, nu fără brutalitate. Curind regimentele recrutate în Highlands (Black Watch-Gordon Highlanders) aveau să fie printre cele mai viteze şi loiale din regat.

XIII. Din 1740 până în 1748, Anglia şi Franța fură în

stare de război nu numai în Europa, ci şi în Canada şi India. Stăpâni ai Canadei, francezii doreau să ocupe văile Ohio şi Mississippi, ceea ce ar fi despărțit de hinterlandul lor coloniile de pe coastă. În India cele două companii rivale întreținеau mici armate pe care le puneau în serviciul prinților indigeni ori de câte ori întrezăreau vreo şansă de a-şi mări teritoriul. Aici se ciocniră doi oameni mari, francezul Dupleix şi englezul Clive. Dupleix ieşi învingător la început şi luă în stăpânire oraşul englez Madras. Când s-a încheiat tratatul de la Aix-la-Chapelle (1748), trebui să-l restituie. Dar pacea n-a împiedicat companiile rivale să continue lupta, sub pretextul sprijinirii suveranilor locali. Clive, cu toată extrema sa tinerețe şi numărul mic al soldaților săi, obținu strălucite victorii asupra suveranilor indigeni. Prin apărarea sa la Arcot (1751) şi mai târziu prin bătălia de la Plassey (1757), el puse bazele unui imperiu englez în India. Averea sa personală şi teritoriul Companiei Indiilor orientale crescură în mod uluitor. Englezii descoperiră în India comori comparabile cu acelea pe care le-au adus odinioară spaniolii din America de Sud. Prinții indieni, ca să câştige bunăvoința cuceritorilor, îi umplură de aur şi pietre prețioase. Averile câştigate în India vor juca de aci înainte un rol capital în alegerile engleze.

XIV. Pacea de la Aix-la-Chapelle (1748) nu satisfăcu pe nimeni. Aşa cum se întâmpla de multă vreme, de fiecare dată când se termina un război între Franța şi Anglia, fiecare dintre cei doi adversari trebuia să restituie ce-a cucerit, pentru că celălalt deținea-gajuri prețioase. Pentru a obține retragerea trupelor franceze care puseseră stăpânire pe Flandra, guvernul englez trebui să evacueze insula Cap-Breton, care domina Canada. În India şi Canada conflictele franco-engleze nu s-au încheiat. Nici una dintre marile puteri europene nu accepta harta lumii aşa cum era. Toate vechile sisteme de

alianță erau pe ducă... Franța şi Austria se întrebau dacă duşmănia lor tradițională era într-adevăr justificată prin reale opoziții de interese sau dacă, dimpotrivă, progresele realizate de Prusia nu constituiau pentru amândouă un pericol comun şi de temut. Franța şi Anglia începeau să înțeleagă că nu vor cunoaşte o pace durabilă atâta timp cât nu va fi reglementată între ele problema supremației pe mare şi a coloniilor.

IV
STAREA MORAVURILOR
(1700—1750)

I. Niciodată Anglia nu avusese în Europa un prestigiu mai vast. Succesul armatelor sale, prudența revoluției sale inspirau celorlalte popoare o dorință respectuoasă de a-i studia ideile şi instituțiile. Filozoful whigilor, John Locke, avea să devină maestrul tuturor filozofilor europeni. Scopul său era să opună dreptului divin al dinastiei Stuart ceea ce el numea dreptul natural. Pe când Hobbes socoteşte omul în starea lui naturală drept o brută periculoasă şi deduce din caracterul rău al speciei necesitatea unui stat puternic, sau Leviathan, Locke arată că şi în starea lui naturală omul, ființă rațională, respectă nişte legi, care sunt legile moralei. Pentru Hobbes, contractul dintre suveran şi supuşii săi le este impus acestora de însăşi slăbiciunea lor; în ochii lui Locke, e un contract făcut în mod liber de nişte oameni liberi care au dreptul să-şi impună condițiile. Un teolog ar putea spune că Hobbes crede în păcatul originar şi că Locke neagă această doctrină. Din optimismul oficial al lui Locke avea să ia naştere *Contractul social* al lui Rousseau, Declarația drepturilor omului şi cetățeanului şi Declarația de independență americană. Spiritul

raționalist, anti-istoric al secolului al XVIII-lea e datorat în mare parte eseurilor şi tratatelor lui John Locke.

II. S-ar putea isca întrebarea cum se face că orăşeni şi țărani englezi, pe care filozofia la modă îi învăța că s-au născut liberi, au acceptat atât de uşor autoritatea unei aristocrații agrare care nu poseda, ca odinioară cavalerii feudali, o forță militară. Mai întâi, englezul dă mai multă importanță realităților concrete decât drepturilor abstracte; Locke a avut o influență mai profundă în Franța decât în Anglia pentru că ideile se bucură de mai multă considerație şi au mai multă putere în Franța. Apoi englezii de pe vremea lui Locke nu aveau motive grave de nemulțumire. Ei vedeau că instituțiile locale, cu toate nedreptățile inevitabile, erau eficiente şi suportabile. Judecătorul de pace, mai totdeauna *squire*-ul domeniului local, dădea mai multă mlădiere legilor votate de parlament; era şi silit să facă asta: cum ar fi putut să le aplice fără consimțământul parohiilor atunci când singura sa poliție era exercitată de acei *constables* din sat? Slăbiciunea sa părea o garanție a relativei sale echități. Nu încape îndoială că legile penale erau de o asprime arhaică, fără rost şi crudă. Braconierii şi vagabonzii erau tratați ca nişte criminali primejdioşi. Dar proprietarii locuiau pe pământurile lor şi respectau pe fermierul cinstit. Competent în agricultură, squire-ul englez muncea pe domeniul său printre văcarii şi păstorii săi. Sportul trezea un interes tot atât de viu la omul din popor ca şi printre lorzi. "Ducele juca cricket cu grădinarul său". Legăturile personale înlocuiau legăturile administrative. Anglia secolului al XVIII-lea nu-i numai "o aristocrație temperată de răscoale", ea e şi o oligarhie temperată de familiaritate.

III. Negustorii şi burghezii, atât de des umiliți pe

continent, îşi păstrează în Anglia toată mândria lor. Nobilii şi oamenii de rând se ocupă de aceleaşi afaceri; se încheie căsătorii între familiile lor. Am mai semnalat această revoluție, cea mai dificilă din toate şi care în Anglia datează de câteva secole. Rămâne un martor al ei, care este limbajul. "De câteva secole – scrie Tocqueville{3} – cuvântul *gentilom* şi-a schimbat în întregime sensul în Anglia şi cuvântul *om de rând* nici nu mai există. Ar fi fost imposibil să se traducă literalmente în engleză versul acesta din *Tartulfe,* pe care Molière l-a scris în 1664: «Şi aşa cum îl vezi e un bun gentilom». Cine vrea să facă şi o altă aplicare a ştiinței lingvistice la ştiința istoriei să urmărească de-a lungul timpului şi al spațiului destinul acestui cuvânt: *gentlemen,* al cărui părinte este cuvântul francez *gentilhomme.* Se va vedea cum în Anglia semnificația lui se lărgeşte pe măsură ce distanța dintre categoriile sociale se micşorează. În fiecare secol cuvântul se aplică unor oameni aflați din ce în ce mai jos pe scara socială. În Franța, *gentilhomme* a rămas tot timpul strâns legat de sensul său primitiv. A fost păstrat intact cuvântul care era folosit pentru a desemna pe membrii castei, pentru că a fost păstrată casta însăşi, separată de restul societății, cum fusese din totdeauna".

IV. Persoana *squire*-ului, îmbrăcat în haine cu nasturi de argint, cu perucă, cu echipajul său de vânătoare, cu banca rezervată în biserică, în care dormitează, toate acestea, chiar în ochii țăranilor, fac parte necesară din decorul vieții. Abia după revoluția industrială, masele, transplantate în alt mediu, vor înceta să admită un parlament compus din *squire*-i ca un fenomen natural. La începutul secolului se vor mulțumi să găsească o anumită identitate de moravuri între cel ce locuieşte pe un domeniu şi cel ce locuieşte într-o cocioabă. *Squire*-ul acesta e un țăran; înjură ca țăranii, la nevoie bea împreună cu ei; în ziua alegerilor, aceştia îi

insultă fiul, aruncă în el cu noroi, apoi îl aclamă. "Luptele electorale sunt un sport național, tot aşa de popular, ba încă şi mai popular decât cursele de cai". Omul de la țară de pe vremea aceea nu-i prea nenorocit. E bine hrănit, duce aceeaşi viață ca strămoşii săi şi, de fapt, nici nu cunoaşte alta; satul rămâne universul său. Chiar şi în oraşe, ucenicul e considerat de numeroşi negustori şi meşteşugari ca un membru al familiei. "Poporul de jos – scrie un călător elvețian – nu are nevoie în Anglia de o descriere deosebită; în cea mai mare parte a cazurilor mi se pare că se confundă cu întreaga națiune. Are aproape aceleaşi bucurii ca şi nobilii, negustorii şi clerul, aceleaşi virtuți şi chiar aceleaşi vicii". În a doua jumătate a secolului, echilibrul acesta e distrus prin dezvoltarea maşinismului şi prin emigrarea spre oraşe.

V. Stabilității formelor sociale îi corespunde în secolul al XVIII-lea stabilitatea formelor literare. Clasicismul este în vremea aceea o biserică ai cărei sfinți părinți sunt Horațiu şi Boileau. Marele poet al timpului, Pope, compune un poem în genul poemului *Strana*{4} (pe care-l intitulează *Dunciada),* epistole şi satire, într-o formă tradițională şi, de altfel, admirabilă. Se simte că e obsedat de Boileau. Mai originali, prin urmare mai englezi, Swift şi Daniel Defoe dau două din cele mai desăvârşite povestiri în proză pe care le-a produs literatura tuturor timpurilor: *Călătoriile lui Guliver* şi *Robinson Crusoe.*

În paginile revistelor *Tatler* şi Spectator{5}, Steele şi Addison impun eseului englez forma pe care o va păstra multă vreme. Arta nu este mai puțin clasică decât literatura. Grația, simplitatea liniei sunt caracterele esențiale ale ceramicei lui Wedgwood, ale mobilelor Chippendale şi Sheraton, ale caselor în stilul Adam{6}. Mari pictori englezi: Gainsborough, Romney, Reynolds, continuă în familiile aristocratice (ca la familia Spencer)

galeriile de portrete începute de Holbein şi Van Dyck. Haendel, venind în 1710 din Hanovra, unde era *Kapellmeister,* devine în Anglia compozitor de oratorii biblice pentru că acesta era tipul de opere la modă atunci şi, în 1742, i se cântă la Dublin oratoriul *Messia.* În anul precedent (1741), Garrick debutase în *Richard al III-lea* al lui Shakespeare, afişul descriindu-l, fără a-l numi, "un gentlemen care n-a apărut încă pe scenă". Acest mare actor era şi un ora mare, "primul din lume — va spune Johnson{7} – prin strălucita lui conversaţie". În acest nou secol al lui Augustus, pictori, muzicieni, actori, scriitori, oameni politici formează o adevărată "societate" care, în fiecare zi, se întâlneşte în *Coffee Houses, î*n localuri în care se bea cacao, şi în cluburi. Atunci iau naştere cele mai celebre cluburi: Kit-Kat, Beafsteack Club, October Club. Addison le descrie, cu o fermecătoare gravitate, în Scrisoarea numărul IX din *Spectator.*

VI. Spiritul de conversaţie se formează în cafenele şi cluburi, care joacă în Anglia rolul pe care l-au avut în Franţa saloanele, dar gustul lor este mai primitiv. Dacă epoca are o latură Gainsborough-Reynolds, are însă şi o latură Hogarth. "Plăcerile cele mai obişnuite ale englezilor – spune călătorul nostru elveţian – sau cel puţin ale locuitorilor din Londra, constau din vin, femei, jocuri de noroc, într-un cuvânt: desfrâul. Ei nu caută fineţea, în orice caz nu în ce priveşte vinul şi femeile, pe care le place să le consume împreună, dar nu cu prea mare rafinament şi fără să se distreze prea mult; s-ar spune că nu beau decât ca să bea. Ei vor ca şi curtezanele lor să bea şi se îndârjesc dacă vreuna se opune". De la tratatul Methuen{8}, clasele avute abuzează de vinul de Porto. Bolingbroke, Carteret, Walpole sunt mari băutori, de o sticlă, de două, de trei, căci astfel se clasificau atunci oamenii de stat. Un ministru nu se ruşinează să se prezinte beat în faţa reginei, un *squire* să se îmbete în faţa

fiicei sale. Poporul bea gin; în 1714 se distilează două milioane de galloni[9], iar în 1735 cinci milioane.

VII. O dată cu beția se răspândeşte şi violența, cu atât mai primejdioasă cu cât nu există poliție, iar armata a fost redusă în urma tratatului de la Utrecht la opt mii de oameni pentru întreaga Mare Britanie. Pe străzile Londrei, o bandă de tineri scandalagii de soi, Mohocks-ii, molestează pe trecători. Pe drumuri, care sunt adevărate mlaştini, hoți călări devalizează pe călători. Cam prin 1725 nu se vorbea la Londra decât de Jack Sheppard, un fel de Al Capone al secolului al XVIII-lea. Acest tâlhar de drumul mare era popular; nu-i ataca decât pe cei bogați, le lua banii cu maniere de gentilom, apoi îi cheltuia cu generozitate. Când banditul a traversat pentru ultima oară străzile Londrei, făcând drumul de la închisoarea Newgate la spânzurătoarea din cartierul Tybum, s-a format un fel de cortegiu triumfal. Viața acestui hoț i-a inspirat poetului John Gay o pastorală comică, parodie a operei italiene, a cărei acțiune s-ar fi petrecut în închisoarea Newgate, descrisă, spre uimirea publicului, drept un loc unde puşcăriaşii erau tratați de temniceri ca nişte mari seniori, cu condiția să aibă bani. Piesa lui Gay, *Beggar's Opera*[10] stârni furori. Vioaie, sprintenă, cinică, brutală, *Opera de trei parale* este, ca şi *Nunta lui Figaro,* una din acele lucrări care-şi datorează celebritatea atât reuşitei sale estetice cât şi importanței sale istorice. Ea zugrăveşte o societate imorală, care nu-i poate stăpâni pe bandiți şi care, din cauza unei rămăşițe de sălbăticie, îi admiră.

VIII. Un alt mare viciu al timpului îl constituie jocurile de noroc. În toate cluburile, ca şi în cercurile de femei se juca. Într-o singură noapte o femeie îşi pierde bijuteriile şi proprietățile. Whist-ul, care până atunci

fusese mai ales un joc al pastorilor protestanți, ajunge la modă. Erau şi profesori care-l predau, o guinee{11} pentru o lecție. Cei care nu jucau cărți făceau speculă. Pofta de câştig era atât de mare, încât escrocii nu duceau lipsă de victime. Financiari veroşi înființau societăți cu scopuri din cele mai absurde. Unul dintre aceştia merse până acolo încât pretinse două guinee de cap pentru o operație al cărei secret nu-l putea divulga decât după sub-scripție. Într-o singură zi strânse două sute de guinee, sumă cu care fugi. Era un climat prielnic pentru extravagantele afacerii *South Sea Bubble.*

IX. Băutura, jocul, intrigile amoroase erau pricina unor certuri care adesea se terminau prin dueluri. Oamenii se băteau pretutindeni, în sălile de bal, în *Coffee Houses,* până şi pe culoarele teatrelor. Obiceiul de a ucide un om pentru un cuvânt a dispărut abia pe la sfârşitul secolului. În 1775 "ticălosul lord" Byron{12} avea să-l mai ucidă, într-o luptă din cele mai nebuneşti, pe unchiul Mariei Chaworth. Totuşi, din 1730 duelul tindea să dispară grație unui bărbat care a exercitat asupra moravurilor engleze cea mai ciudată influență: Richard Nash, cunoscut mai mult sub numele de "Frumosul Nash". În 1705 Nash fusese numit maestru de ceremonii la Bath; încă de pe vremea romanilor oraşul acesta balnear avea o mare reputație, dar cei veniți la băi se plictiseau amarnic. Nash îşi puse în gând să trezească oraşul la viață. Învestit (de el însuți) cu o autoritate nelimitată, el impuse cele mai stricte, dar şi cele mai înțelepte reguli. El a fost primul care i-a obişnuit pe englezii din diferite paturi sociale să se amestece unii cu alții în timpul sezonului de băi, de asemenea el a interzis portul spadei la Bath. Obiceiul acesta, mai întâi propriu localității Bath, se generaliză apoi, suprimându-se cel puțin duelurile incidentale. Nash impuse bărbaților să poarte ciorapi de mătase şi pantofi decoltați. "A fost cel

dintâi – spune Oliver Goldsmith{13} – care a dat o anumită dezinvoltură în purtări, şi asta unui popor pe care străinii aveau obiceiul să-l blameze pentru rezerva şi timiditatea sa... Cei din *gentry* duseră până la Londra dezinvoltura dobândită la Bath, astfel că puţin câte puţin întregul regat deveni mai rafinat, graţie lecţiilor «Frumosului Nash»". Ar putea fi luat în derâdere maestrul de ceremonii cu pălărie albă şi caleaşcă luxoasă cu şase cai; dar "deşi ceremonia se deosebeşte mult de politeţe, nici o naţiune nu a devenit politicoasă fără să fi fost mai întâi ceremonioasă". În acele piscine din Bath în care bărbaţii şi femeile – lăsându-şi batista, buchetul sau tabachera să plutească în faţa lor pe o tăviţă de lemn – îşi alungau, flirtând, plictiseala unui sezon de băi, tonul grosier al comediilor lui Wycherley sa transformă în tonul spiritual şi frivol al personajelor lui Sheridan.

X. Oamenii din întreaga Europă, în acea primă jumătate a secolului al XVIII-lea, au multe trăsături comune. Frivolitatea, senzualitatea, scepticismul, toate caracterele societăţilor prea fericite se întâlnesc la Londra, ca şi la Paris. Montesquieu notează în 1729: "Nu există religie în Anglia. Cineva spunând în Camera Comunelor: «Cred acest lucru cum cred în Dumnezeu», toată lumea a început să râdă". David Hume, filozof la modă în cele două capitale, este un spirit tipic al secolului său "prin ura faţă de entuziasm, cea mai mare repulsie producându-i entuziasmul religios. El nu putea înţelege de ce convingerile religioase pot fi pricina unui antagonism, după cum n-ar fi putut înţelege pe nişte oameni care ar fi refuzat să se încrucişeze cu alţii pe drumul mare".

Contemporanul său Voltaire avea să recunoască, la sfârşitul vieţii, că omul nu poate trăi fără entuziasm şi că trebuie să treacă mereu "de la convulsiile neliniştii la letargia plictiselii". În Anglia, ca şi în Franţa, plictiseala şi

nevoia de entuziasm aveau să aducă, după o jumătate de secol de scepticism şi egoism, o revoluție sentimentală. La drept vorbind, scepticismul însuşi fusese deseori masca unui nou misticism. "E o himeră – scrie Bernard Fay{14} – să ne imaginăm secolul al XVIII-lea dominat de o logică implacabilă, stăpână pe inimi şi imaginație; ca toate celelalte epoci, şi aceasta a fost mânată de visuri şi de pasiuni care au modelat forma inteligenței şi i-au impus reguli". Aşa cum doctrina lui Locke, în aparență foarte logică şi rațională, le-a îngăduit whigilor să țină în frâul rațiunii înfocatele lor patimi politice, tot astfel, după înființarea Marii Loji din Londra (1715), francmasoneria, dezvoltându-se cu repeziciune în toată Anglia, oferă un adăpost spiritual deiştilor, care şi-au păstrat nevoia unui ritual şi a unui misticism. Dar francmasoneria engleză rămâne aristocratică şi burgheză; nevoile sentimentale ale poporului vor fi mai bine satisfăcute de misiunile lui Wesley, după cum se va vedea la timpul său.

V
EPOCA LUI PITT

I. "Prost ca pacea", se spunea în Franța după încheierea tratatului de la Aix-la-Chapelle, şi într-adevăr această pace nu a reglementat nimic. În colonii, războiul continua. Cum s-ar fi putut opune guvernele? Pe vreme rea era nevoie de două luni pentru a ajunge la New York, de şase luni pentru a ajunge la Calcutta. Ordinele din Londra sau Paris ajungeau după ce bătăliile fuseseră câştigate sau pierdute, în India, Pondichéry rivaliza cu Madras, Chandernagor cu Calcutta. În America, guvernatorii francezi să străduiau să lege Louisiana de Canada, Mississippi de Sfântul Laurențiu, trecând prin spatele coloniilor britanice, care s-ar fi trezit astfel fără

hinterland şi încercuite între Alegani şi ocean. În plină pace s-a angajat o luptă în valea Ohio, şi francezii, alungându-i pe colonişti, şi-au construit acolo fortul Duquesne.

II. În pofida acestor victorii, poziția francezilor în Canada era departe de a fi sigură. Coloniile engleze – după venirea lui Carol al Il-lea, care dobândise Carolinele şi statul New York (ultimul fiind cedat de Olanda prin tratatul de la Breda) – formau de-a lungul coastei un bloc omogen şi bine populat. Ele aveau circa 1 200 000 de locuitori, pe când numărul coloniştilor francezi în Canada nu depăşea cifra de 60 000. Anglia, țară în care negustorii erau puternici, ținea pătimaş la coloniile sale şi era gata, ca să le păstreze, să facă sacrificii la care Franța n-ar fi consimțit. În schimb anglo-saxonii din America erau mai divizați decât francezii. Aceste state, populate de disidenți, caractere dificile şi supuşi prea puțin loiali, erau invidioase unele pe altele şi nu păreau în stare să se unească pentru o acțiune comună, în timp ce coloniile franceze, bine administrate de credincioşii soldați ai regelui, puteau să-şi alcătuiască planuri mari şi să le execute.

III. Nu numai că, în disprețul tratatelor, coloniştii celor două țări se băteau în orice colț al globului, dar escadrele engleze controlau şi atacau pe mare navele franceze. Deoarece doi buni miniştri ai marinei, Rouhier şi Machault, refăcuseră flota Franței, amiralitatea neliniştită porni, fără prealabilă declarație de război, să vâneze bastimentele franceze. Ludovic al XV-lea, om paşnic, se mulțumea să trimită note, metodă care, de şapte mii de ani încoace de când există oameni care râvnesc la bunul altuia, a încântat şi i-a încurajat pe agresori. În realitate, de la urcarea pe tron a lui Wilhelm

al III-lea reîncepuse un război de o sută de ani. Miza nu mai era imperiul angevin, imperiul anglo-francez, ci imperiul mondial. El avea să aparţină aceluia dintre adversari care va deveni stăpânul mărilor. Or, pentru a-şi consacra toate forţele în vederea reconstrucţiei marinei, Franţa ar fi avut nevoie de pace pe continent; dimpotrivă, Angliei îi ajungea să găsească, după tradiţia sa, un soldat pe continent. Zece experienţe dovediseră că victoriile navale şi coloniale erau zadarnice dacă Franţa putea ocupa Flandra, căci atunci trebuiau, în momentul negocierilor, restituite coloniile pentru a se obţine evacuarea Anvers-ului. Rămânea să fie căutat soldatul. Până în 1748 Anglia copleşise Austria cu subsidiile ei. Frederic al II-lea cerea mai puţini bani decât Maria-Tereza şi era un strateg mai bun. Anglia şi-a permutat alianţele. În acelaşi timp, şi în parte din pricina acestei schimbări, Franţa şi le răsturnă pe ale sale. Tradiţionala rivalitate dintre Bourboni şi Habsburgi, spre marea nelinişte a maselor franceze, se transformă în alianţă. "De la alianţa cu Austria datează în Franţa divorţul dintre monarhie şi naţiune". Această regrupare nu schimbă, de altfel, nimic din principiile politicii britanice: formarea unei coaliţii continentale, înzestrarea ei cu bani şi trupe şi purtarea războiului pentru colonii. Dar, în cursul acestei lupte cu Franţa, avea să se ivească un om de stat englez care nu va vedea în războiul european decât o diversiune şi va consacra forţele principale ale ţării războiului colonial.

IV. William Pitt s-a născut în 1708. Bunicul său fusese guvernator la Madras, şi cu averea dobândită în India cumpărase "târguri", printre care faimosul Old Sarum, circumscripţie fără alegători. Nepotul, stegar de cavalerie, a intrat în Camera Comunelor ca deputat de Old Sarum, în 1735, şi în scurtă vreme îi uimi pe membrii parlamentului prin elocvenţa lui teatrală, ironică şi pasionată. Strălucirea din ochii acestui tânăr, nasul său

mare şi amenințător îi îngrozeau pe opozanți. Puteau să-i deteste grandilocvența, trebuiau să-i recunoască autoritatea. "Ar trebui îmblânzit stegarul acesta înfiorător", spusese Walpole. Dar metodele obişnuite ale lui Walpole nu aveau nici un efect asupra lui William Pitt, care era incoruptibil. O problemă domina în mintea acestuia toate celelalte: formarea unui imperiu englez dincolo de oceane. Hanovra, Prusia, Austria, jocurile acestea continentale aveau prea puțină importanță intrinsecă în ochii lui Pitt. Pioni utili pentru a salva piesele importante: India şi America. Nimic mai mult. Îndeosebi un fapt i se părea inacceptabil: că Spania a pus mâna pe comerțul Americii de Sud. Atâta timp cât Spania tolerase contrabanda engleză, răul mai părea suportabil. Dar când voiră să aplice în mod riguros tratatele, negustorii englezi se indignară şi moliciunea lui Walpole atrase căderea lui de la putere. Pitt luă poziție împotriva lui. "Când e vorba de comerț – le-a spus el compatrioților săi –, aceasta-i ultima voastră linie de apărare, ultima voastră tranşee, pe care trebuie ori s-o apărați, ori să pieriți". Limbajul acesta plăcea Londrei. Walpole, răsturnat de Pitt, îi sfătui imediat pe succesorii săi: Henry Pelham şi ducele de Newcastle (fratele acestuia), să facă loc şi acestui tânăr în combinațiile lor. "Toată lumea – le spuse el – îşi închipuie că Pitt e capabil, că-i grozav. Încercați-l şi dovediți câte parale face". Pitt obținu atunci primul său post important, acela de casier general al armatei. Cinstea lui fu surprinzătoare. Până atunci, casierii, mânuind tot anul sume importante, încasau dobânzile în profitul lor personal. Pitt vărsă aceste dobânzi la stat. El refuză comisioanele pe care le primiseră predecesorii săi asupra împrumuturilor. Timp de câțiva ani s-a putut crede că va rămâne în acest post subaltern. Regele George al II-lea îl detesta pentru că tânărul ministru, ostil față de angajamentele continentale, se opunea oricărei politici hanovriene; de altfel, accese de gută acută îl rețineau la Bath şi durerile

îl împiedicau să umble. Chemarea la putere a lui Pitt deveni posibilă şi necesară abia după ce Anglia cunoscu o serie de mari eşecuri.

V. Pelham, ca şi Walpole, dorea pacea. Fratele său şi ministru al afacerilor externe, Newcastle, prinţul corupătorilor parlamentari şi cel mai nepriceput geograf (a fost atât de surprins când a descoperit că în realitate Cap-Breton este o insulă, încât s-a repezit să-l informeze şi pe rege), trimitea butoaie cu bere şi complimentele sale doamnei de Pompadour. Dar pirateriile marinarilor englezi dezminţeau atenţiile ministrului. Un acord cu Franţa ar fi făcut necesare reparaţii, scuze; naţiunea n-ar fi îngăduit-o niciodată. Pitt descria grozăviile unei invazii franceze la Londra şi critica lipsa de energie a guvernului: "Ăsta nu-i guvern – afirma el. – Unul aruncă povara în spatele celuilalt. Unul spune: «Nu sunt general». Vistiernicul murmură: «Nu sunt amiral». Amiralitatea răspunde: «Nu sunt ministru». Unul, doi, trei, patru, cinci lorzi se adună laolaltă; nu se pot pune de acord. «Ah! spun ei, ne vom revedea sâmbătă. – Nu, răspunde unul, nu voi fi în oraş în ziua aceea». Din îmbinarea acestor forţe deosebite, fără o doctrină comună, rezultatul este nul".

VI. În felul acesta îşi bătea joc Pitt şi, într-adevăr, în mai 1756, când a izbucnit războiul, acesta a început sub auspicii proaste pentru Anglia. Minorca, baza navală din Mediterana, a fost cucerită de mareşalul Richelieu. Amiralul Byng, ţap ispăşitor, urma să fie mai târziu împuşcat pe nedrept pentru că n-a făcut tot ce-a fost omeneşte posibil ca să salveze insula. În India, a căzut Calcutta. În Europa, Franţa, Austria, Rusia şi Suedia s-au aliat împotriva Prusiei şi au silit pe anglo-hanovrieni să capituleze la Closterseven. În America, indigenii indieni

s-au aliat cu francezii. De toate aceste dezastre, Pitt îi acuza pe whigi. Newcastle cu siguranță că știa să cumpere "târguri", dar nu prin corupție puteau fi învinși francezii. Poporul îl voia pe Pitt, și acesta era gata să preia puterea. "Știu că pot salva țara aceasta și că nimeni altul n-ar putea s-o facă", spunea el. Și mai spunea: "Când vezi un copil conducând spre prăpastie o cabrioletă în care se află un rege bătrân și familia acestuia, ești dator să pui mâna pe hățuri". Timp de câteva săptămâni, copilul contestă dreptul salvatorului de a lua hățurile. Dar, în cele din urmă, Pitt avu mână liberă.

VII. Într-o perioadă critică, orice națiune evocă un mit național și imaginea tradițională a unui salvator. Clemenceau, în 1918, îi liniști pe francezi pentru că acționa și vorbea ca marii iacobini. William Pitt a rămas modelul omului de stat de care Anglia dorește să fie guvernată în timp de război. A ridica moralul națiunii, a folosi fără precupețire oameni și bani pentru a atinge ținta, a pune capăt pe toată durata războiului extern oricărei rivalități între partide, aceasta a fost metoda lui. Iar ținta era menținerea și mărirea imperiului prin supremația pe mare. Timp de patru ani, având opinia publică de partea sa, Pitt putu să conducă războiul ca un despot, dar "nimeni n-a plecat vreodată de la el fără să se simtă mai viteaz". Ordinele sale erau limpezi, alegerea oamenilor excelentă, voința sa de neînfrânt. El nu șovăi să risipească toate bogățiile Angliei, numai să învingă. "Trebuie să strângem grămezi peste grămezi de milioane". În 1758 obținu prin vot zece milioane de livre; în 1759 – douăsprezece milioane, în 1760 – cincisprezece milioane. El însufleția în același timp Camera Comunelor, pe "soldații care cărau tunurile în vârful colinelor de la Québec, pe marinarii care-și riscau navele lingă stâncile din Bretania. Părea că le transmite tuturor propria sa impetuozitate și voința sa de a învinge".

VIII. Pitt iniție în același timp blocarea porturilor franceze, distrugerea imperiului colonial al Franței și salvarea Prusiei. Cu tot eroismul lui Montcalm, Wolfe luă Québecul și, cu toată frumoasa rezistență a lui Lally-Tollendal, Clive repurtă o victorie în India. Fortul Duquesne, luat de regimentele high-lander-ilor și ale coloniștilor americani, primi denumirea de Pitt și deveni leagănul Pittsburgului. Pe continent, Pitt susținu Prusia, și Frederic repară prin victoria de la Rossbach înfrângerea anglo-hanovrienilor. În 1759, Horace Walpole{15} putea scrie că trebuia în fiecare dimineață, la breakfast, să întrebe care au fost victoriile din ajun. Ministrul francez Choiseul avu înțelepciunea de a recunoaște că în războiul acesta principalul adversar nu era pe continent. Încheind cu Spania un Pact de familie{16}, pregăti o debarcare în Anglia; dar, pentru a reuși în această operație, îi trebuia, ca și odinioară ducelui de Parma{17}, să fie stăpân pe Canalul Mânecii cel puțin câteva ore; or, flota franceză fu învinsă și, după "ziua domnului de Conflans"{18}, insulele bretone înseși fură ocupate de englezi. Choiseul înțelese că nu mai era altceva de făcut decât să negocieze.

IX. Dacă Pitt ar fi rămas la putere, ar fi impus Franței o pace foarte aspră. "Nici un alt tratat de la Utrecht nu va mai păta istoria noastră", spunea el. Dar George al II-lea muri în 1760 și fu înlocuit (prințul de Wales, Frederic, murise în 1751) de nepotul său George al III-lea, un tânăr de douăzeci și doi de ani. George al III-lea, ostil aventurilor externe pentru că voia să instaureze o nouă politică internă și să restabilească puterea personală a regelui, dori de cum se urcă pe tron să se termine războiul; el suporta greu omnipotența lui Pitt. Acesta era gata în 1761 să declare război Spaniei, care tocmai încheiase cu Franța un tratat de asistență

mutuală; susținea că trebuie să se termine o dată cu casa de Bourbon şi că Spania era un adversar inofensiv, deoarece resursele îi veneau din colonii, de care va fi separată cu ajutorul flotei engleze. "Această atitudine îndrăzneață, dar necesară, va învăța minte nu numai Spania, ci întreaga Europă, demonstrând ce înfumurare primejdioasă este să pretinzi a dicta condiții Marii Britanii". Cu o sută cincizeci de vase de linie, când în toată lumea nu exista nici o altă mare flotă, Pitt se simțea în stare să reclame monopolul coloniilor. Dar Consiliul tremura, regele nu-l susținea pe Pitt şi țara începu să reflecteze la faptul că, acaparând prea multe teritorii, Anglia ar stârni curând împotriva ei o coaliție a continentului. Colegii lui Pitt refuzară să sprijine noile sale planuri războinice. Când amenință cu demisia, unul dintre ei răspunse "că nu va fi nici o supărare dacă gentlemanul i-ar părăsi, căci altmintrelea ar trebui să-l părăsească ei".

X. În octombrie, Pitt îşi dădu demisia. Regele îl înlocui cu lordul Bute, unul din favoriții săi şi, după cât se zvonea, fostul amant al prințesei de Wales. Pacea de la Paris, semnată în 1763, dădea Angliei Canada, Saint-Vincent, Dominica, Tobago şi Senegal; Franța se obliga să evacueze Hanovra, Prusia şi, condiție penibilă, să demilitarizeze Dunkerque. Anglia îi restituia Belle-Isle, Guadelupa, Martinica, Maria-Galanta, Santa-Lucia, comptuarele comerciale franceze din India, Saint-Pierre şi Miquelon, şi-i reda dreptul la pescuit în Terra Nova. Spaniei, care ceda englezilor Florida, Franța îi dădea în compensație Louisiana. Regele Prusiei, nemaifiind util, se văzu abandonat. Pace grea pentru Franța, mai bună totuşi decât ar fi dorit-o Pitt, care ar fi vrut să păstreze toate coloniile franceze şi spaniole. El veni în parlament să protesteze împotriva termenilor tratatului semnat de succesorul său. Susținut de servitori, sprijinit în cârje, cu

picioarele învelite în flanelă şi cu mănuşi groase pe mâini, vorbi trei ore în şir, cu toate că suferea cumplit, cerând pentru țara sa monopolul comerțului mondial, predicând ura împotriva casei de Bourbon, prevestind măreția apropiată a casei de Brandenburg. A fost o scenă tragică şi grandioasă, dar discursul fu zadarnic, căci tratatul fu ratificat. "Acum – a exclamat prințesa de Wales – fiul meu este regele Angliei".

XI. Cazul lui Pitt pare a fi unul din acelea în care fermitatea unui singur om a schimbat mersul istoriei. Ce s-ar fi întâmplat fără el? Un istoric englez şi-l imaginează pe Dupleix consolidând în India imperiul Franței, pe Montcalm extinzând controlul acesteia până în valea Mississippi, Franța devenind patria-mamă a Statelor Unite. În 1755 evenimentele acestea păreau posibile, în 1761 deveniseră de neconceput: Pitt traversase între timp scena istoriei. Dar opera oamenilor mari nu este durabilă decât în măsura în care ei au ținut seama de marile curente. Or, Pitt avusese dreptate socotind că Anglia avea, în secolul al XVIII-lea, mai multe şanse decât oricare altă țară să obțină supremația pe mare: a) pentru că, putere insulară şi scutită prin barierele sale lichide de a întreține armate, ea putea să cheltuiască pentru marina sa mai mult decât puterile continentale; b) pentru că forma de guvernământ pe care şi-a dat-o îi îngăduia să perceapă de ia clasele bogate şi influente impozitele cele mai grele. Pe când parlamentul englez vota fără să murmure subsidiile cerute de Pitt, parlamentele franceze{19} (parlamente nealese) refuzau să ridice imunitatea fiscală a claselor privilegiate; c) în sfârşit, negustorii din Londra, care ştiau ce valoare mare au pentru ei India şi coloniile, susțineau cu banii lor, cu voturile lor, cu admirația lor pasionată pe Wolfe şi Clive, pe când interesele comerciale aveau prea puțin preț în ochii nobilimii continentale. Aceste cauze generale, care

ar fi produs mai devreme sau mai târziu efectele lor, asigurară victoriile lui Pitt. Europa cunoscuse o perioadă de dominație spaniolă, apoi o perioadă de dominație franceză. Cu războiul de şapte ani începe o perioadă de dominație engleză. Dar îmbătați de victoriile lor, englezii deveniră atunci mai orgolioşi decât oricând. Nu se temeau să-şi înstrăineze în acelaşi timp şi Franța, şi Spania, şi Austria. Franța, jefuită, rămânea totuşi o mare putere. Poate că într-o zi va voi să-şi ia revanşa față de acei pe care Choiseul îi numea "tiranii mărilor".

VI
GUVERNAREA PERSONALĂ A LUI GEORGE AL III-LEA.
PIERDEREA COLONIILOR AMERICANE

I. *Born and educated in this country, I glory in the name of Britain...*{20} De la aceste cuvinte şi de la această împrejurare, pe George al III-lea îl aştepta o popularitate pe care n-au cunoscut-o niciodată strămoşii săi. Preferase să scrie *Britain* în loc de *England* pentru a nu supăra pe prietenii săi scoțieni, dar de fapt era englez ca înfățişare, ca maniere, ca limbaj şi caracter. Hanovra nu mai era pentru el decât o amintire de familie. Se povesteşte că nu reuşea să găsească Electoratul pe hartă. Totuşi, deşi primii doi George, regi străini şi groteşti, au avut domnii uşoare, al treilea, infinit mai demn de stimă, avea să intre de mai multe ori în conflict cu poporul său. Educat de părintele său, Frederic, apoi de mama sa, prințesa de Wales, în disprețul față de nevolnicul său bunic, fusese hrănit cu doctrinele expuse de Bolingbroke: "Regele patriot trebuie să domnească şi să guverneze. De ce ar asculta el de ordinele unui cabinet, de câteva mari familii,

de un parlament, care nu reprezintă țara? Din contră, el trebuie să devină campionul supuşilor săi împotriva oligarhiilor. Ochii unui întreg popor sunt îndreptați spre el, plini de admirație şi de dragoste".

II. Această doctrină, incitându-l pe rege să instaureze o putere personală, îl expunea la grave conflicte cu parlamentul său. Dar George al III-lea se gândea că, dacă whigii dominaseră Camera Comunelor cumpărând circumscripții şi voturi, ar putea şi el să facă jocul acesta tot aşa de bine ca şi dânşii. Se străduí, aşadar, să înființeze în țară un partid – "Prietenii regelui" – şi spera să fie ajutat de noua stare de spirit a torylor. *Squire*-ii provinciali şi *clergymen*-ii anglicani renunțaseră, în cele din urmă – după răsunătorul eşec al lui Carol-Eduard – la iacobitismul lor. Decât să mai cedeze locul – aşa cum făceau de la 1688 încoace, din fidelitate față de o doctrină perimată – unui pumn de mari seniori whigi, sprijiniți pe oameni ai banului, toryi doreau să devină de aici înainte un partid de guvernământ. Împotriva whigilor, dezbinați în urma unui prea lung monopol al puterii, regele s-ar fi putut sprijini în mod util pe această nouă formă a torysmului. Dar caracterul său excludea orice sorți de izbândă. Om cinstit, soț bun, auster, cast, "fermierul George" era vanitos, răzbunător. "Ceea ce nu uit nu iert", spunea el şi avea o memorie prea bună. Din momentul urcării sale pe tron, războiul, care mărea prestigiul lui Pitt, îi displăcu. Anglia *avea* un rege patriot, dar "care se numea William, şi nu George". Atât de tare îl ura George pe William, încât ar fi acceptat înfrângerea externă dacă i-ar fi dat prilejul unei victorii interne. Chiar în primul său discurs ar fi vrut să vorbească despre "acest război sângeros şi costisitor" şi a fost nevoie de toată autoritatea lui Pitt pentru a-l face să accepte formula "just şi costisitor".

III. Hotărât să-şi aleagă singur miniştrii, George al III-lea avu pretenția să impună acestei țări nebune după Pitt pe lordul Bute, om integru, cinstit, dar prea puțin făcut pentru a guverna, despre care se zvonea că ar fi fost amantul prințesei văduve de Wales. Huiduit de mulțimile din Londra, de două ori indignate de a vedea idolul lor pus sub autoritatea altuia, acest altul fiind scoțian, Bute se dezgustă repede. În focuri aprinse în semn de bucurie, cetățenii Londrei aruncau tartane, bonete, în sfârşit toate simbolurile Scoției. Ministrul, înspăimântat, îşi dădu demisia. Grenville, care-l înlocui, nu fu mai bine tratat de public. Când se plânse de necesitatea împrumuturilor impuse de război şi întrebă Camera unde ar putea găsi bani, teribilul Pitt, imitând glasul plângăcios al lui Grenville, murmură refrenul unui cântec la modă: "Drăguțule păstor, spune-mi unde..." Grenville purtă toată viața porecla de "Drăguțul păstor". Un membru al Camerei Comunelor, Wilkes, strălucit şi spiritual pamfletar, criticând, în numărul 45 din *North Britain,* discursul tronului din 1763, fu arestat, la cererea regelui, în virtutea unui mandat în alb lansat "împotriva oricărei persoane răspunzătoare de această publicație". Arestarea se făcuse în disprețul privilegiilor parlamentare. Curțile de justiție îi dădură câştig de cauză lui Wilkes (care fu totuşi expulzat în anul următor de Camera Comunelor şi se refugie în Franța) şi condamnă pe secretarul de stat, pentru arestare arbitrară, la opt sute de livre daune-interese. Londra fu iluminată sărbătoreşte, pe toate casele strălucea cifra 45. După dinastia Stuart, George al III-lea îşi dădu şi el seama de necesitatea, fie şi pentru cel mai patriot dintre regi, de a respecta libertățile tradiționale ale englezilor.

IV. Evenimente mult mai grave aveau să izbucnească în colonii din pricina apărării libertăților. În America cele

treisprezece "plantații" formau acum un popor de trei milioane de locuitori, un popor prosper, dornic de independență şi care, puțin câte puțin, i-a constrâns pe guvernatorii regali să lase puterea reală adunărilor locale. În această luptă peripețiile au fost cam aceleaşi ca în Anglia. Adunările au învins fiindcă ele țineau băierile pungii. Dar coloniile fură silite să se apere, în timpul războiului de şapte ani, împotriva Canadei franceze. Trupele necesare în războiul acesta au fost furnizate de metropolă şi tot ea a suportat cheltuielile de campanie. După război a fost nevoie să se mențină în America o forță permanentă de zece mii de oameni, care să facă față unei posibile revolte a canadienilor francezi. Grenville propuse ca o treime din suma necesară pentru întreținerea acestei armate să fie percepută în colonii sub forma taxelor de timbru. Măsura nu era monstruos de nedreaptă, dar americanii, ca toți contribuabilii, detestau impozitele şi găsiră sprijin în această chestiune până şi în metropolă. "Nici o taxă fără reprezentare" fusese, începând din evul mediu, una din maximele politice permanente ale Angliei. Or, în parlamentul din Westminster, coloniile nu erau reprezentate. E adevărat că cea mai mare parte din marile oraşe engleze nu aveau nici ele deputați; dar cel puțin toate "interesele" engleze găseau acolo un purtător de cuvânt, ceea ce nu era cazul pentru interesele coloniale decât pe o cale mult prea ocolită.

V. De altminteri, în favoarea punctului de vedere colonial existau şi alte argumente. Coloniile contribuiseră la prosperitatea comerțului englez; ele fuseseră exploatate după principiile mercantilismului, adică în interesul națiunii-mame. Doctrina mercantilistă cerea de la fiecare colonie: 1. să primească şi să expedieze mărfurile pe vasele construite în Anglia sau în colonii (Actul de Navigație); 2. comerțul colonial să treacă prin porturile

engleze, chiar dacă mărfurile coloniştilor s-ar fi putut plasa la preţuri mai bune în Franţa şi în Olanda; 3. să fie interzisă construirea în colonii a unor uzine care ar putea concura cele din Anglia. Pitt însuşi declarase că "dacă America ar fabrica un singur fir de lână, o singură potcoavă, ar înţesa-o cu soldaţi". La taxele directe votate de Adunări, trebuia să se adauge, aşadar, pentru a calcula contribuţia reală a coloniilor la veniturile regatului, profiturile industriaşilor şi comercianţilor englezi, impozabili şi ei.

VI. Sistemul mercantilist putea, la rigoare, să fie suportat de coloniile din sud; acestea cultivau tutun şi alte produse pe care Anglia trebuia să le cumpere; ele obţineau astfel aur, care le îngăduia să dobândească la rândul lor produsele manufacturate pe care le trimitea metropola. Regimul acesta era, dimpotrivă, insuportabil pentru coloniile din nord, ale căror produse nu erau complimentare, ci rivalizau cu cele din Anglia. Aici e cauza imediată a războiului de independenţă americană. Englezii socotiseră până atunci coloniile ca un plasament imediat remuneratoriu. Nici unul dintre ei nu concepuse ideea unui imperiu. Or, cucerirea Canadei nu putea "să renteze". Pitt dobândise teritoriul acesta cu toată împotrivirea unor spirite meschine care "în virtutea ideii de comerţ vând tot ce pot, până şi onoarea, adevărul şi conştiinţa". Mercantiliştii, incapabili să accepte, ba nici măcar să-şi imagineze o colonie care, departe de a fi o sursă de venituri, să devină pentru Anglia pricina unor cheltuieli, găsiră cu cale să silească vechile colonii să susţină cheltuielile noului imperiu. Nu mai puţin egoiste decât metropola, acestea voiau să participe la avantajele imperiului, dar nu la cheltuielile sale. Un impozit asupra melasei îi îndârji pe distilatorii americani, care vindeau romul lor indienilor. Apoi *Starnp Act,* statornicind un drept de timbru, îndreptă spre casieriile fiscului puţinul

aur pe care-l posedau coloniile şi făcu imposibil comerțul lor.

VII. La începutul lui 1766, interveni Pitt. După retragerea sa, se instalase la Bath, fiind atât de chinuit de gută încât nu mai era bun de nimic. Deşi nu mai putea merge fără cârje, nici să țină furculița la masă, nici să scrie citeț, veni în momentul discursului tronului să recomande "suprimarea taxei". După părerea sa, Anglia nu avea nici un drept să pretindă taxe coloniilor. "Ni se spune că ceea ce face America e o rebeliune – declară el –; vă răspund că mă bucură împotrivirea Americii... Într-o asemenea luptă mă tem mai curând de victorie decât de înfrângere. America, dacă ar cădea în luptă, ar cădea ca Samson: s-ar apuca de coloanele templului şi ar dărâma o dată cu ele şi constituția... Americanii nu au acționat totdeauna cu prudență, dar nedreptatea ce li s-a făcut i-a împins la nebunie. Îi veți pedepsi oare pentru nebunia ai cărei autori sunteți *voi?"* Actul fu anulat şi George al III-lea trebui, împotriva voinței sale, să ofere guvernul lui Pitt. Când infirmul acesta se prezentă regelui, era din nou omul cel mai puternic şi idolul regatului. Dar o greşeală, un gest, un cuvânt sunt de ajuns pentru a pierde favoarea poporului. Pitt, pe jumătate nebun din cauza durerilor fizice, părăsi Camera Comunelor şi luă titlul de conte de Chatham. Când se aflase că acceptă ministeriatul, mulțimea se pregătise să ilumineze sărbătoreşte Londra; când se răspândi vestea că trece în Camera Lorzilor, se renunță la iluminație. Era absurd să se spună că Pitt a trădat. A trece din Camera Comunelor în Camera superioară nu era o crimă; dar pentru marele *Commoner* era o greşeală. Poate că Chatham ar fi putut învinge opoziția şi să-şi recucerească popularitatea, dacă n-ar fi fost sleit de puteri, dar boala îl aduse într-o asemenea stare nervoasă încât deveni inaccesibil. În zadar îi trimise regele emisari: ei dădură peste un nebun

care nu făcea altceva decât să amenințe cu cârja. Un rege încăpățânat, un cabinet decapitat, un premier paralizat, iată ce a fost timp de câteva luni guvernarea Angliei.

VIII. Lordul North, care a acceptat în 1770, în calitate de prim-ministru, să acopere guvernarea personală a lui George al III-lea, avea cinismul lui Walpole fără să aibă nici înțelepciunea şi nici vigoarea sa. În afacerea coloniilor, regele cedă de fapt şi suprimă legea timbrului, dar menținu, pentru a salva principiul, câteva drepturi foarte reduse asupra unor articole secundare ca sticla şi ceaiul. Aceasta însemna să nu-i cunoşti pe colonişti. Mulți dintre ei păstraseră spiritul violent de disidență al strămoşilor lor; tocmai "principiul" nu-l puteau admite. În sfârşit, cu majoritate de un vot, cabinetul North hotărî să nu mențină decât o singură taxă, aceea asupra ceaiului. Pentru o biată sumă de şaisprezece mii de lire, Anglia pierdu un imperiu. Întrucât americanii refuzaseră să cumpere ceai, dacă trebuia taxat, Compania Indiilor Orientale, care avea stocuri imense, primi ordin să trimită o navă încărcată cu ceai la Boston. Afacerea s-ar mai fi putut aranja dacă vânzarea ceaiului ar fi fost încredințată negustorilor obişnuiți, dar compania voi să-l vândă direct consumatorilor. Ea îi jigni astfel pe comercianți, după cum îi stârni pe oamenii liberi. Preveniți de prietenii lor din Londra, protestanții americani, deghizați în indieni, dădură năvală pe navă şi aruncară în mare lăzile de ceai. Actul acesta de rebeliune atrase după sine represalii, şi teama de a le vedea extinzându-se împinse coloniile să se unească în vederea rezistenței. Un astfel de conflict nu putea duce decât la război, şi peste un an şi jumătate de la afacerea din Boston începură ostilitățile. Un *Covenant* solemn îi coaliză pe colonişti, aşa cum se uniseră odinioară presbiterienii scoțieni. De altfel, erau departe de a fi unanimi. Din şapte sute de mii de bărbați de vârstă militară, numai a opta

parte se înrolă în armată. În nici o bătălie Washington nu a avut sub comanda sa mai mult de douăzeci de mii de oameni. Aristocrația din Virginia, oamenii de rând şi clasele mijlocii se declarară pentru rezistență, dar fermierii bogați şi cei mai ponderați liberi-profesionişti rămaseră loialişti.

IX. Toți experții erau de părere că în scurt timp coloniştii vor fi învinşi. "N-aveau nici un oraş fortificat, nici un regiment disciplinat, nici un vas de război, n-aveau credite. Nici din punct de vedere financiar, nici din punct de vedere militar nu erau pregătiți ca să susțină un război împotriva Angliei şi, în afară de aceasta, dacă ea înceta să-i mai ocrotească, aveau să fie expuşi unor atacuri din partea tuturor puterilor maritime din lume... Americanii – spuneau experții – sunt un popor slab care trebuie să fie ocrotit timp de încă vreo câteva secole de o putere navală". Poate că, în pofida geniului lui Washington, ar fi fost într-adevăr bătuți dacă Franța, fericită de prilejul care i se oferea de a se răzbuna împotriva tratatului din 1763 şi stimulată de entuziasmul public, nu i-ar fi susținut. Pentru monarhia franceză intervenția aceasta a fost un act nesăbuit; a desăvârşit ruina ei financiară; le-a oferit tuturor francezilor imaginea unei republici victorioase şi i-a învățat limbajul democratic. În Anglia intervenția Franței a transformat natura conflictului. Pitt, pe moarte, simți trezindu-se în el ura împotriva casei de Bourbon şi veni în parlament să pronunțe cel mai dramatic discurs din istorie. Totul a fost zadarnic. Flota franceză, refăcută de Choiseul, domina marea. Bailivul de Suffren, amiralii de Grasse, de La Motte-Picquet, d'Estaing au repurtat victorie după victorie. Succesul militar al americanilor a fost determinat de o luptă navală, lupta de la Chesapeake.

X. Când lordul North a aflat de capitularea de la Yorktown a generalului englez Cornwallis şi a întregii sale armate, s-a clătinat ca un om lovit de un glonte: "O, Dumnezeule – rosti el –, totul s-a sfârşit". Opinia publică engleză, dezamăgită, dorea să se recunoască independența coloniilor. Parlamentul însuşi, deşi alcătuit din protejații regelui, îl părăsi. În 1780, John Dunning{21} a obținut majoritatea în Camera Comunelor în favoarea unei moțiuni în care se declara că "influența coroanei a crescut, mai creşte încă, şi ar trebui micşorată". Tentativa puterii personale a lui George al IlI-lea se termina cu un dezastru. Irlanda, gata şi ea să se revolte, a trebuit calmată, acordându-se parlamentului din Dublin o completă independență legislativă. Parlament de altfel ciudat alcătuit, din care catolicii fuseseră excluşi şi şaizeci de locuri erau ocupate de trei familii. În Anglia, chiar şi marile oraşe protestau împotriva sistemului arhaic de arondare a "burgurilor"{22} care le lipsea de reprezentanți. Eşecul din America slăbi guvernul. La începutul lui noiembrie 1782, lordul North nu mai avea decât o majoritate de un vot. În 1783 trebui să-şi dea demisia, cu toate că regele era departe de a dori să renunțe la el. Regele se văzu silit să apeleze la duşmanii săi, whigii, ai căror şefi erau Rockingham, Burke, Shelburne şi tânărul fiu al lordului Holland, Charles-James Fox. Admirabil înzestrat, mare orator şi mare om de litere, prieten fermecător şi generos, Fox adăuga la aceste calități unele defecte şi vicii care l-au împiedicat să guverneze vreodată în Anglia. Tatăl său, un cinic, făcuse din el cu bună ştiință un jucător şi un libertin, ceea ce l-a determinat pe virtuosul George al IlI-lea să-l țină la distanță. Violența zelului său în favoarea insurgenților americani sau irlandezi mergea până la a dori înfrângerea patriei sale. Totdeauna plin de datorii, totdeauna bogat în prieteni, trecând de la masa de joc de la Brooks la Teocrit sau la Virgiliu, era un bărbat adorat, dar nu stimat. El şi Shelburne au negociat pacea prin care s-a pus capăt

acestui război nenorocit.

XI. Țările europene Spania, Olanda şi chiar Rusia s-au declarat împotriva Angliei, dar aceasta a găsit în Rodney un mare amiral şi, cu tot asediul franco-spaniol, a putut să salveze Gibraltarul. Pacea de la Versailles (1783) a constituit cu toate acestea o frumoasă revanşă pentru Franța asupra tratatului de la Paris, iar pentru Anglia a fost o pace umilitoare. Ea recunoştea independența coloniilor americane, restituia Spaniei Minorca, Franței Saint-Pierre şi Miquelon, Santa-Lucia, Tobago, Goreea şi Senegalul. "Soarele gloriei engleze a apus", spunea tânărul fiu al lui Chatham, William Pitt, şi mulți oameni de seamă de atunci erau de părere că s-a terminat cu Anglia. În interior Anglia părea în descompunere; sistemul parlamentar devenise tiranic, corupt, neputincios; guvernarea personală dusese la dezastru. Nimeni nu-şi putea închipui atunci că Anglia va ieşi victorioasă în 1815.

XII. Consecințele imediate ale războiului cu America au fost grave: a) Anglia prinse o ură profundă împotriva monarhiei franceze şi-i dorea pieirea; banii englezilor vor juca un mare rol în pregătirea revoluției franceze, b) Cele două mari democrații anglo-saxone se văzură despărțite şi, pentru o vreme, ostile. Mulți istorici sunt de părere că a fost o întâmplare fericită, deoarece nici o minte omenească n-ar fi fost capabilă să conducă o asemenea populație şi la o astfel de distanță. E adevărat, dar se poate concepe şi ca Statele Unite să facă parte dintr-un *Commonwealth* britanic şi să exercite acolo o influență preponderentă. O atare soluție ar fi fost poate mai favorabilă pentru pacea vechiului continent? c) Deoarece comerțul Angliei cu Statele Unite, departe de a se micşora, se mări a doua zi după Tratatul de la Versailles,

numeroşi comercianţi englezi începură să se întrebe dacă posesiunea unui imperiu colonial era într-adevăr de dorit, d) În sfârşit, pierderea Americii făcu din India (care fusese apărată cu curaj, în timpul războiului, de către Warren Hastings) centrul vital al comerţului englez şi unul dintre cele mai importante elemente ale politicii externe a ţării.

XIII. E probabil că înfrângerile suferite de englezi în America au salvat monarhia constituţională din Anglia. Dacă regele şi Camera sa incomparabilă ar fi repurtat o victorie, s-ar fi menţinut guvernarea personală, şi aceasta ar fi dus, ca în Franţa, la un conflict revoluţionar. Dar eşecul militar a grăbit căderea lordului North, iar după el Anglia nu va mai avea guverne care să răspundă numai în faţa regelui. Cabinetele se vor naşte şi vor cădea din voinţa majorităţii Camerei Comunelor. O combinaţie Fox-North, alianţă imorală, a durat scurtă vreme. Tânărul Pitt, al doilea fiu al lui Chatham, care se arătase la douăzeci şi unu de ani "nu numai ca o aşchie care nu sare departe de trunchi, ci trunchiul însuşi", avea să redea guvernării parlamentare prestigiul pierdut. Educat din copilărie de tatăl său, el îşi făcu intrarea în Camera Comunelor într-un mod atât de strălucit că a şi început să se vorbească în legătură cu el de cele mai înalte funcţii. În contrast cu Fox, el apărea, cu toată tinereţea sa, de o demnitate şi o prudenţă minunate. De la marele Chatham, Pitt moştenise o cinste ireproşabilă şi o autoritate irezistibilă. Deşi i se ofereau tot felul de sinecure, el ştiu să rămână sărac. Când, cu toată împotrivirea whigilor, regele îl făcu pe Pitt (atunci în vârstă de douăzeci şi patru de ani) prim-ministru, prestigiul şefului de guvern întunecă în scurtă vreme prestigiul suveranului. Pitt avea să guverneze Anglia fără întrerupere mai bine de douăzeci de ani şi să aducă în viaţa politică o nouă şi preţioasă calitate: puritatea.

XIV. De n-ar fi stăruit amintirea lui Chatham, ar fi fost poate de neconceput această preluare a puterii de către un adolescent. Dar virtuțile personale ale lui Pitt ar fi fost de ajuns s-o justifice. La douăzeci şi patru de ani avea înțelepciunea unui om matur. El a făcut din tory un adevărat partid, independent de coroană, având fondurile sale electorale, târgurile şi programul său: "Pace, economii, reforme". El a redat funcției de prim-ministru forța şi prestigiul cu care o înzestrase Walpole. S-a străduit să taie whigilor sprijinul acordat de *moneyed men.* A combătut corupția, a adjudecat împrumuturile celor mai puternici licitanți şi a stăvilit creşterea datoriei publice prin înființarea unei case de amortizare. Bugetele lui sunt şi astăzi citate ca modele de ingeniozitate. Reforma sistemului electoral i-a reuşit mai puțin. Camera Comunelor, era evident, nu mai reprezenta țara. Pitt a propus o reformă moderată. El a voit să repartizeze şaptezeci şi două de locuri Londrei şi comitatelor celor mai mari, aceste locuri fiind obținute prin desființarea târgurilor fără alegători. Dar un astfel de proiect leza prea multe interese; a fost respins. Pitt guvernase până atunci fără majoritate. La alegerile din 1784 îi învinse (în parte mulțumită aurului magnaților anglo-indieni) pe Fox şi prietenii săi, care au căzut cu zecile şi au fost supranumiți, în amintirea *Cărții Martirilor* lui Fox: martirii lui Fox. Adversarii lui Pitt au crezut că-i pierdut atunci când regele George al III-lea a început să dea semne evidente de nebunie. Când suveranul a ajuns să ia copacii din parc drept regele Prusiei, a trebuit să se numească un regent. Prințul de Wales îl prefera pe Fox lui Pitt. Din fericire pentru acesta din urmă, nebunia regelui era ciclică, şi suveranul începuse să-şi revină când s-a produs evenimentul despre care s-a spus că a fost cel mai important din istoria Angliei secolului al XVIII-lea: căderea Bastiliei.

VII
REVOLUȚIA SI IMPERIUL

I. Oricât de înțelepți ar fi, oamenii de stat sunt mai curind târâți de evenimente decât le conduc ei. Pitt, care avea să devină, ca şi părintele său, un mare ministru de război, nu dorea nimic mai mult decât pacea. Excelent financiar, se preocupa mai mult de bugete decât de armată. În toată perioada de început a ministeriatului său, Anglia a cunoscut o epocă de prosperitate comercială. Din 1784 până în 1793, exportul englez s-a ridicat de la zece milioane la optsprezece milioane de lire. În 1783 obligațiile publice cu dobândă de 3% erau la cota 74, în 1792 la peste 96. În aceeaşi perioadă, Pitt încerca să impună prietenilor săi tory o politică generoasă. Dacă n-ar fi depins decât de el, catolicii şi non-conformiştii ar fi fost scutiți de clauzele învechite din *Test Act*. El a obținut câteva măsuri parțiale în favoarea lor, dar s-a lovit, când a vrut să meargă mai departe, de opoziția episcopilor anglicani. Când, în 1801, a făcut unirea Irlandei şi a Marii Britanii, făurind Regatul Unit al Marii Britanii, şi al Irlandei, ar fi vrut să proclame şi acolo emanciparea catolicilor şi să-i autorize să fie reprezentați în parlamentul din Westminster; din nefericire nu a putut convinge nici pe suveran, nici partidul său şi o minoritate protestantă a continuat, în disprețul oricărei justiții şi al oricărei prudențe, să reprezinte Irlanda. Dar o reacție antiiacobină a creat atunci în parlamentul englez o stare de spirit ostilă tuturor reformelor.

II. Revoluția franceză, la începuturile ei, a fost greu de înțeles pentru englezi. Ei nu s-au aşteptat la asemenea

violență, deoarece nici natura, nici cauzele revoluției nu le erau cunoscute. În Anglia, între aristocrația funciară şi arendaşi, pe de o parte, între curte şi negustorii din City, pe de alta, nu se născuse acea ură puternică pe care o provoacă existența castelor închise. Inegalitatea era mare, dar talentele aveau calea deschisă în fața lor şi legile erau aplicabile tuturor. Din 1789 până în 1792, englezii îşi închipuiră, de bună credință, că francezii vor adopta, fără grave tulburări, instituțiile analoge celor din Marea Britanie. Când află de căderea Bastiliei, Fox declară: "Iată evenimentul cel mai important din istoria lumii şi cel mai fericit". Şi ca dânsul gândeau mulți filozofi, savanți şi scriitori. Chiar şi Pitt a refuzat la început să ia poziție împotriva revoluției, aşa cum făceau suveranii de pe continent. Din contra, e posibil că a şi favorizat-o. În 1789, părerea lui, ca şi a întregii Anglii tory, a fost că o putere rivală avea să fie slăbită din cauza disensiunilor interne şi că va ieşi regenerată din această furtună. Burke gândea şi scria că pentru multă vreme forțele războinice ale Franței vor fi anihilate. Mai erau câteva luni până la Valmy{23}, câțiva ani până la Bonaparte. În 1792, Pitt reducea flota engleză la două mii de marinari şi spunea: "Cu siguranță că niciodată în istoria acestei țări n-a existat o epocă în care situația Europei să îngăduie mai mult speranța într-o pace de cincisprezece ani ca în clipa de față". Profețiile sunt primejdioase pentru profeți.

III. Executarea lui Ludovic al XVI-lea şi ocuparea Belgiei au transformat această bunăvoință optimistă într-o ostilitate declarată. O dată cu teroarea, toate simpatiile claselor guvernante din Anglia se îndreptară spre monarhia răsturnată şi puterile europene care atacau revoluția. Nu rămân favorabili Franței revoluționare decât republicanii radicali ca Paine şi un mic nucleu de whigi reformişti, grupați în jurul lui Fox, Sheridan şi Grey. Însuşi Burke a resimțit atunci față de revoluție un

sentiment de ură, care părea uneori a se transforma într-o idee fixă. Atitudinea claselor diriguitoare s-ar mai putea explica prin groază şi teamă. Dar atitudinea poporului e de-a dreptul surprinzătoare. De ce oare muncitorii şi țăranii englezi s-au lăsat atât de greu contaminați de ideile revoluționare?

IV. Nu în fericirea poporului englez, fericire care, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, fusese compromisă printr-o revoluție agricolă şi industrială, trebuie căutată explicația acestui fenomen, ci printre următoarele cauze: a) Cum s-a mai arătat, în Anglia o anumită identitate de moravuri apropia pe seniori de țărani. Seniorul francez îşi păstrase privilegiile atunci când îşi pierduse funcțiile. "El nu mai conducea – spune Tocqueville –, dar prezența sa în parohie împiedica să se stabilească în locul administrației sale o bună administrare parohială". Țăranul englez era poate tot aşa de sărac ca şi țăranul francez; dar, cu siguranță, se credea mai liber, b) Franța fiind duşmanul ereditar, orice idee care pornea de la ea părea suspectă, orice invectivă împotriva ei găsea o rezonanță în inimile englezilor, c) Natura principiilor de la 1789 era contrară spiritului englez. În adunările franceze oameni ai legii şi oameni de litere redactaseră declarații abstracte, enumeraseră drepturile omului, parafrazaseră *Contractul social.* "Nu intru în aceste distincții metafizice – spunea Burke. – Urăsc până şi cuvintele care le desemnează". Şi altă dată: "Nici o problemă morală nu poate fi o problemă abstractă". d) Revoluția franceză distrugea edificiul construit în cursul secolelor de către monarhie şi voia să ridice un alt edificiu, folosind numai materialele furnizate de rațiune. Or, gândirea englezului a fost (şi rămâne) esențialmente istorică. Burke repeta sub mii de forme că omul nu poate trăi din micul capital al rațiunii sale şi că individul trebuie să ceară oarecare credit de înțelepciune băncii fondate, în cursul

vremurilor, de nenumăratele generații de oameni, e) În sfârşit, o revoluție religioasă (revoluția metodistă) venea să dea o nouă hrană spiritelor în Anglia. Revoluția franceză era deistă, anticreştină; această trăsătură o condamna în ochii claselor mijlocii şi populare, "cărora le era frică să-şi piardă religia", aşa cum violența ei o condamna în ochii aristocraților, cărora le era frică să-şi piardă viața.

V. Începând din 1793, partidul whig, despărțit în două, încetă să mai conteze şi se formă o coaliție națională în jurul lui Pitt pentru a lupta împotriva contagiunii ideilor revoluționare şi împotriva spiritului cuceritor al revoluției franceze. La Londra, agentul francez Chauvelin complota împreună cu cei nemulțumiți, îi ațâța pe irlandezi, încerca să dezorganizeze armata şi se străduia să pregătească o revoluție engleză. Reacția a fost puternică. S-au restrâns prin lege drepturile străinilor; *Habeas corpus* a fost suspendat; publicarea pamfletelor aspru pedepsită. În fiecare sat se formau asociații loialiste. Totuşi, englezii n-ar fi declarat, cum au făcut monarhii continentali, un război de principiu revoluției franceze dacă aceasta n-ar fi fost agresivă. Atâta timp cât lucrul a părut posibil, Pitt îşi afirmă dorința de a rămâne spectator şi "de a se bucura de neutralitate". A dat dovadă de o mare răbdare nefăcând un caz de război din căderea Anvers-ului. Când Convenția i-a asigurat pe delegații revoluționari englezi că se apropie ziua când Franța va putea da ajutor unei Adunări naționale a Angliei, Pitt a tolerat şi această provocare. Dar când Franța a hotărât să deschidă navigația pe Schelde, râul Anvers-ului, şi să ruineze astfel porturile olandeze. a trebuit să acționeze. Un tratat solemn dădea asigurări Olandei împotriva unei asemenea amenințări. Pitt însuşi îl confirmase în mod solemn în 1781{24}, iar guvernul francez în 1785. Convenția națională franceză nu nega existența

tratatului, dar susținea că necesitățile fireşti sunt mai tari decât contractele. Războiul cu Franța devenea inevitabil. Pitt se mângâia cu ideea că, din motive financiare, o astfel de campanie va fi de scurtă durată. Dar războiul avea să țină douăzeci de ani.

VI. Natura acestui război este destul de simplă. La început, Anglia, urmându-şi politica tradițională, ia apărarea aliaților olandezi. Se opune ca Anvers-ul şi Belgia să rămână în mâinile unei mari puteri europene. Cucereşte colonii noi şi le apără pe cele vechi. Îndeosebi susține o campanie grea în Antile, unde pierde patruzeci de mii de oameni, mai mult din pricina bolilor decât în luptele propriu-zise, campanie care se justifică numai prin importanța acordată atunci plantațiilor de trestie de zahăr, puternică sursă de bogăție. Apoi, începând din momentul în care Napoleon domină scena, obiectivul Angliei nu mai este victoria asupra cutărei sau cutărei țări, ci înfrângerea cuceritorului care amenință să distrugă în Europa "echilibrul puterii". Pentru a treia oară în istorie, ea combate cea mai mare putere de pe continent; lupta împotriva lui Napoleon devine urmarea firească a luptelor împotriva lui Filip al II-lea şi a lui Ludovic al XlV-lea.

VII. Metodele de război ale Angliei nu se schimbă mai mult decât obiectivele sale. Înainte de toate ea urmăreşte supremația pe mare. Şi o obține pentru că are o marină puternică şi un corp de excelenți amirali: Hood, Jarvis, Nelson, care au dobândit cu toții, în războiul cu America, experiența luptelor navale. Contrar celor ce se întâmplă în armata britanică, în marină competența, şi nu originea socială, dă dreptul la comanda supremă. Collingwood este fiul unui negustor din Newcastle, Nelson al unui pastor de țară. Flota engleză avea o superioritate capitală asupra

celorlalte marine ale continentului: Kemperfeldt o dotase recent cu acea "carte de semnale", grație căreia devenea, în sfârşit, posibil ca un amiral să conducă vasele sale chiar în timpul luptelor. Supremația asupra mărilor avea să îngăduie Angliei să respingă orice invazie; să-şi transporte trupele oriunde găseşte că-i util; şi, în sfârşit, să împiedice orice navă de aprovizionare să ajungă în porturile inamice.

VIII. În acelaşi timp în care recurge la flotă, Anglia recurge şi la o altă armă favorită: subvențiile acordate unor coaliții continentale. Metoda pare penibilă şi Bonaparte a vorbit cu dispreț de "aurul lui Pitt". Dar Anglia nu avea decât zece milioane de locuitori, pe când Franța avea douăzeci şi şapte de milioane. Mai puțin bogată în oameni, avea nevoie de marinari chiar mai mult decât de soldați; era destul de firesc ca pentru războiul pe continent să încerce a găsi mercenari. Ea ajută statele coalizate în două feluri: prin daruri directe şi împrumuturi autorizate. În realitate, cele două metode erau identice, căci niciodată n-au fost achitate nici dobânzile, nici capitalul datoriilor de război. În total, subvențiile acordate de Pitt Europei s-au urcat din 1792 până în 1805 la zece milioane de lire. Datoria publică a Angliei a crescut din 1793 până în 1802 cu trei sute treizeci şi patru de milioane, din care vistieria nu a încasat decât două sute de milioane, căci obligațiile publice cu dobândă de 3% nu mai cotau în 1797 decât 47% din valoarea lor. Pitt a triplat toate impozitele, a făcut apel la o contribuție voluntară şi, în sfârşit, a fixat un impozit asupra veniturilor, pe o bază extrem de largă, al cărui cuantum se ridica la circa 10%. În vederea acestui război, țara a trebuit din nou să se încordeze din răsputeri şi numai imensele sale bogății i-au îngăduit să mențină un efort care a pus-o, în unele momente, față în față cu întregul continent.

IX. Începutul războiului a fost nefericit pentru Anglia. Revoluția crease un nou şi puternic tip de armată. "Sistemul francez de recrutare aduna specimenele mijlocii din toate clasele, pe când armata noastră era compusă din drojdia societății", a spus mai târziu Wellington. Pe mare, spaniolii şi apoi olandezii s-au alăturat francezilor; Anglia se vedea exclusă din Mediterana, ceea ce o priva de o mare parte din mijloacele sale de presiune asupra puterilor continentale. Aţâţaţi de ideile de egalitate predicate în Europa, marinarii din flota engleză s-au răsculat. Fuseseră totdeauna prost plătiți, prost hrăniți, prost tratați. În 1797 câteva echipaje i-au alungat pe ofițeri şi au arborat drapelul roşu. Era momentul în care, după patru ani de război, continentul făcea pace cu Franța. Anglia era izolată, Irlanda în plină revoltă, flota răzvrătită. Dacă această insurecție ar fi fost cunoscută de duşmani, Anglia ar fi fost pierdută. Pitt, insultat pe străzile Londrei, a trebuit să-şi asigure o pază. Dar situația a fost restabilită grație unui amestec, destul de englezesc, de asprime şi indulgență. Răzvrătiții se transformară în învingători. Bătălia de la Capul São Vicente (1797) ii scăpă pe Pitt de flota spaniolă, cea de la Camperdown de flota olandeză. Va putea el oare să recucerească Mediterana? De când pierduse Minorca, Anglia nu mai avea nici o bază în marea aceasta, de unde importanța pe care o avea pentru ea portul Toulon, pe care-l captură, dar care fu reluat de francezi. Bonaparte, în drum spre Egipt, cuceri insula Malta, cea mai bună dintre bazele navale ale acelor timpuri, şi se crezu asigurat că va putea reface, în Orient, imperiul lui Alexandru. Dar nici o cucerire dincolo de mări nu poate fi păstrată de o putere care şi-a pierdut supremația navală. Flota lui Bonaparte fiind distrusă de Nelson în rada portului Abukir, Anglia a căpătat în urma acestei bătălii Malta şi Orientul. Sprijinindu-se pe Malta şi pe aliații săi

din Neapole, Nelson a putut exercita o presiune asupra Austriei, ale cărei posesiuni italiene le amenința. O dată mai mult stăpânirea Mediteranei avea să-i îngăduie Angliei să formeze o coaliție continentală.

X. Dacă Anglia era învingătoare pe mare, Bonaparte rămânea invincibil pe uscat. Încă din 1801 se gândea să interzică "perfidului Albion" accesul la piețele continentale. Se înjghebă o ligă de neutralitate armată între puterile scandinave, Prusia şi Rusia, pentru a protesta împotriva dreptului de percheziție pe care-l pretindeau englezii. Pentru a dezagrega această ligă, care putea lipsi Marea Britanie de materii prime indispensabile flotei sale (cherestea, pânză, frânghii), Nelson a atacat flota daneză. Liga nordului s-a prăbuşit, proiectul blocadei a devenit himeric. Primul Consul şi primul ministru îşi cunoşteau acum limitele forțelor lor respective. Pacea se impunea. Ea era îngreuiată de poziția critică şi doctrinară a Angliei față de sistemul francez. Numai Fox îşi dădea seama de măreția lui Bonaparte. În ochii torylor el nu era decât un bandit corsican, despre care circulau cele mai absurde legende. Grenviile îi scria pe un ton insolent lui Talleyrand că guvernul maiestății sale nu putea avea încredere în asigurările de pace ale primului consul. Politică puțin rezonabilă: dacă Bonaparte nu era sincer în dorința sa de pace, singurul mijloc de a dovedi nesinceritatea sa era acceptarea păcii. În 1801, Pitt, neputând obține acordul regelui pentru admiterea catolicilor irlandezi în parlament, a părăsit puterea. Addington, care i-a urmat ("Pitt e față de Addington cum e Londra față de Paddington" se cânta pe atunci), a dus tratative şi a semnat pacea de la Amiens (1802). Era o gravă înfrângere diplomatică a Angliei. Ea păstră câteva cuceriri mai îndepărtate, ca Ceylonul, dar Franța rămânea în posesia malului stâng al Rinului şi a Belgiei, situație pe care Anglia o suporta cu atât mai

puțin cu cât Bonaparte începu să caute imediat mijloacele de a transforma portul Anvers într-o bază navală şi militară. În Mediterana, Anglia renunța la Minorca şi făgăduia să restituie Cavalerilor{25} Malta, ceea ce ar fi lipsit-o din nou de orice bază navală. Ea a trebuit să ducă tratative cu orice preț, "căci avea nevoie de un răgaz, oricât de scurt". Dar, pe când în ochii lui Bonaparte pacea de la Amiens era "o pace finală", în ochii lui Pitt ea nu era decât un armistițiu. Dobândirea de către Franța a Louisianei, expediția din San-Domingo, alianța cu Olanda au sfârşit prin a-i supăra pe englezi.

XI. De fapt, nimeni n-a respectat tratatul de la Amiens. Anglia a păstrat Malta; Bonaparte, deşi promisese că va respecta statu quo-ul european, devenit şeful Republicii Italia, anexă Piemontul, impuse protectoratul său Elveției şi prezidă la transformarea Germaniei. *Monitorul* a publicat un raport amenințător cu privire la o "misiune comercială" a colonelului Sébastiani în Orient. Englezii au aflat astfel că primul-consul nu renunța nici la Egipt, nici la India; hotărârea lor de a păstra Malta, în disprețul tratatelor, a devenit şi mai fermă. După un ultimatum al lui Addington, în 1803, ostilitățile fură reluate. De astă dată, Bonaparte, visând să lovească direct în Anglia, a adunat la Boulogne o armată de debarcare de două sute de mii de oameni şi a echipat o flotilă de nave cu fundul plat pentru a-şi transporta armata dincolo de Canalul Mânecii. Pentru a reuşi i-ar fi trebuit – ca odinioară ducelui de Parma şi, mai recent, lui Choiseul – o escadră care să ocrotească timp de cel puțin câteva ore transbordarea trupelor. Or, flotele franceză şi spaniolă erau blocate în porturile Toulon, Rochefort, Brest, Cadix de către Nelson, Cornwallis şi Collingwood. Până în vara anului 1805 ele rămaseră acolo neputincioase, incapabile să asculte de ordinele de concentrare pe care le dădea împăratul.

(Devenise împărat în martie 1805[26].) În octombrie, după ce Napoleon renunțase la proiectele sale de invadare a Angliei şi îl forța pe austriacul Mack să capituleze la Ulm, înfrângerea navală franco-spaniolă de la Trafalgar, ultima mare bătălie a corăbiilor cu pânze, în cursul căreia a pierit Nelson, a dat Angliei pentru un secol stăpânirea necontestată asupra mărilor. (Flota daneză a fost capturată în 1807, la Copenhaga, în timp de pace, de către englezi, care au nimicit astfel ultimele forțe maritime din Europa.)

XII. După Trafalgar şi în tot decursul secolului al XlX-lea, ideea de a ataca flota engleză va apărea absurdă tuturor şefilor de stat şi chiar şi lui Napoleon. Dar dacă supremația navală a metropolei este o condiție necesară de stabilitate a imperiilor coloniale, această superioritate nu ajunge pentru a rezolva problemele continentale. La Trafalgar, Napoleon şi-a pierdut coloniile şi orice speranță de a pune mâna pe drumul spre India; el va rămâne totuşi stăpânul Europei. În zadar, Pitt, care revenise la putere, va pune pe picioare o coaliție după alta. A doua zi după Austerlitz a trebuit să-şi recunoască neputința. Atunci a spus el, arătând o hartă a Europei: "Strângeți harta asta, nu va mai fi bună timp de zece ani de azi înainte!" În 1806 muri de surmenaj şi amărăciune, murmurând: "O țara mea! în ce stare îmi las țara!"

XIII. În duelul dintre Pitt şi Napoleon, Pitt învinsese pe mare, împăratul pe uscat. Stăpân pe Austria şi Prusia, aliat cu Rusia, Napoleon avea să încerce acum să atingă în mod indirect puterea navală şi comercială a Angliei, interzicând vaselor engleze accesul în porturile continentale. Decretului din Berlin, care proclama blocada continentală, Anglia i-a replicat prin Ordinele în Consiliu şi a oprit orice comerț maritim care nu trecea

prin propriile sale porturi, chiar şi comerţul Statelor Unite. Măsurile acestea au fost, de o parte şi de alta, pricina unor mari suferinţe. Ele au dus la un război între Anglia şi Statele Unite (1812). Europa nu se putea lipsi de produsele englezeşti şi coloniale, contrabanda se desfăşura pe scară universală şi profiturile erau atât de mari încât cele mai aspre pedepse n-au putut s-o stăvilească. Împăratul însuşi a trebuit să importe prin fraudă mantale militare destinate Marii Armate. Industriile continentale, ca de pildă cea de bumbac, care aveau nevoie de materii prime aduse din alte ţări s-au văzut ruinate în folosul concurenţei engleze. În schimb Anglia suferea de o criză industrială şi comercială. Europa, lipsită de produse cu care se obişnuise (tutun, zahăr), încearcă să le cultive ea însăşi. Zahărul din sfeclă a înlocuit pe cel din plantaţiile Antilelor, aducând imense pagube coloniilor britanice. În 1810-1811 Anglia a fost bântuită de un şomaj de proporţii grave şi au avut loc răscoale care ameninţau să ia proporţii. Dacă ţarul n-ar fi rupt în 1811 sistemul continental, poate că Angliei i-ar fi ajuns cuţitul la os.

XIV. Dar blocada continentală a adus după ea căderea lui Napoleon, pentru că l-a constrâns pe împărat, care voia pace, să continue războiul. Încercând să atragă Spania la realizarea planurilor sale, a găsit o ţară de luptători de guerilă "În care o mare armată murea de foame, şi o mică armată se lăsa bătută". În Portugalia, ţară utilă Angliei ca punct de debarcare în Europa, sosiră trupe engleze sub comanda lui Wellesley (după 1805 lord Wellington)[27], silindu-i pe francezi să se concentreze, ceea ce, într-o asemenea ţară, trebuia să ducă la pieirea oricărui cuceritor. De fiecare dată când Soult şi Suchet[28] se vedeau obligaţi, pentru a rezista lui Wellington, să părăsească o provincie spaniolă, aceasta se răscula. Mareşalii împăratului au reuşit să-l împingă pe

Wellington dincolo de linia de apărare de la Torres Vedras. Dar el a ştiut să folosească împrejurările şi, printr-o remarcabilă utilizare a armelor de foc, prin crearea unui vast câmp de tragere, rezistă victorios pe acea linie. Tactica lui Wellington consta într-o defensivă activă. Grosul trupelor ocupa o poziție acoperită; numai trăgătorii, în avanposturi, stăteau în aşteptarea coloanelor inamice. Sir John Moore instruise pe câmpul de la Shorncliffe unele regimente engleze în tactica luptelor "de linie"; aceste trupe au învins la Dusaco, la Salamanca şi mai târziu la Waterloo. În 1814 Spania era pierdută pentru Napoleon. În acelaşi timp fusese nevoit să atace Rusia, care refuza şi ea să mențină blocada. Şi au pierit acolo cei mai buni soldați ai săi. Cu ajutorul subvențiilor engleze, Rusia, Prusia şi Austria, după bătălia de la Leipzig (octombrie 1813), îl respinseră până în Franța, unde împăratul, în pofida uimitoarelor succese ale campaniei de pe solul francez, s-a văzut până la sfârşit constrâns să abdice (1814). În timp ce aliații discutau la Congresul de la Viena soarta Franței, Napoleon, care fusese doar exilat pe insula Elba, se întoarse, îi alungă fără luptă pe Bourboni şi porni un marş asupra Bruxelles-ului. Wellington, cu o mică armată anglo-germană, îl învinse la Waterloo (1815).

XV. Bătălia de la Waterloo reprezenta înfrângerea revoluției înarmate. Deşi Napoleon se căsătorise cu o arhiducesă, nu fusese niciodată considerat de "bunii săi frați, împărații şi regii", decât un periculos aventurier. Scopul suveranilor Rusiei, Austriei şi Prusiei la Congresul de la Viena a fost să înconjoare cu o barieră de state-tampon națiunea care le produsese atâtea temeri. Ei fondară un regat al Țărilor de Jos (Olanda-Belgia), care dură până în 1830; încredințară Prusiei paza malului stâng al Rinului; paza frontierei Alpilor reveni regatului Piemontului şi al Sardiniei, iar a Italiei de nord Austriei.

Talleyrand, care se străduia să limiteze sacrificiile Franței, a găsit un sprijin destul de neaşteptat în persoana plenipotențiarului englez: Castlereagh. Anglia, o dată mai mult, pentru a menține echilibrul puterii, lua parte învinsului, după victoria unei coaliții pe care ea o animase. Ea nu voia ca Franța să fie prea slabă, nici Rusia prea puternică; ea nu era, ca puterile centrale, într-o panică provocată de spiritul de conservare; obținuse ce voia: Malta, Capul Bunei Speranțe, Ceylonul şi, mai ales, îl doborâse pe omul care i-a rezistat şi care a încercat să obțină hegemonia asupra Europei; era satisfăcută. Totuşi, nu l-a tratat cu generozitate pe Napoleon, care, după a doua abdicare, venise "să se aşeze la vatra celui mai nobil dintre inamicii săi", şi l-a lăsat până la moarte pe insula Sfânta Elena, într-o stare de sărăcie demnă de milă. Această comportare lipsită de noblețe a provocat protestele a numeroşi englezi, printre care şi Byron.

XVI. Liberat de temerile sale, guvernul englez s-ar fi dezinteresat bucuros de continent. Dar n-a putut. Se formase o asociație a națiunilor victorioase pentru menținerea păcii de la Viena şi a principiului legitimității. Anglia se văzu silită, împotriva dorinței sale, să facă parte din această Sfântă Alianță. Dar nu după multă vreme intră în conflict cu partenerii săi. În ce priveşte opera Congresului de la Viena, deşi a durat mai mult decât obişnuiesc să dureze asemenea edificii diplomatice, era destinată să se destrame în cursul secolului al XlX-lea. Negociatorii de la Viena au ținut seama de două idei care le păreau esențiale: legitimitatea şi echilibrul european. Neglijaseră sentimentele naționale, a căror forță crescândă avea, după patruzeci de ani, să arunce în aer întreg eşafodajul clădit de ei.

VIII
REVOLUȚIA AGRICOLĂ ŞI INDUSTRIALĂ

I. În secolul al XlV-lea, ciuma neagră, reducând în mod brusc populația Angliei cu o treime, favorizase, se pare, emanciparea țăranilor şi divizarea exploatărilor agricole; în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, o subită creştere a populației a adus cu sine, dimpotrivă, o recrudescență a proprietăților "împrejmuite". Prin 1700 numărul locuitorilor Angliei fusese evaluat la cinci milioane şi jumătate; până în 1750 această cifră a crescut foarte încet, apoi, deodată, numai în timpul domniei lui George al III-lea, s-a dublat, atingând în 1821 cifra de paisprezece milioane. Cauzele măririi populației au fost multiple. Dezvoltarea rapidă a industriei, asigurând şi folosirea copiilor (şi, din nefericire, chiar şi a celor mai mici dintre ei), a încurajat familiile sărace să se înmulțească, iar mutarea lucrătorilor de la țară la oraş i-a înghesuit în case prea mici, suprapopulate, în care sentimentele tradiționale de pudoare şi reținere au slăbit. În timp ce se mărea numărul naşterilor, progresele medicinii micşorau pe cel al deceselor. Se terminase cu întinsele epidemii care secerau dintr-o lovitură o treime din locuitorii Londrei; copiii şi mamele erau mai bine îngrijiți în momentul naşterii; în cea mai mare parte a oraşelor s-au deschis spitale. Pentru o populație mai mare era nevoie şi de mai multă hrană. De unde necesitatea extinderii suprafețelor cultivate şi a veniturilor sigure pentru proprietarii de pământ.

II. De prosperitatea agriculturii aveau să profite

numai marii *landlorzi.* Orice guvernare favorizează anumite interese economice. Dinastia Tudor îi susținuse pe negustori. Carol al II-lea asigurase preponderența gentilomilor de la țară, cărora le datora întoarcerea sa. Parlamentele din secolul al XVIII-lea au fost alcătuite din mari seniori şi *squire-i,* şi legile pe care le-au votat nu prea erau favorabile populației săteşti. Arendaşii cu contracte de lungă durată se văzură înlocuiți cu mici arendaşi, la care se putea renunța oricând, dându-li-se un preaviz de şase luni. Toate redevențele funciare fură majorate. Pentru a deveni magistrat, pentru a căpăta un grad în miliția comitatului, pentru a obține dreptul de a vâna, trebuia să fii mai bogat decât înainte. Vechilor instituții populare ale parohiei li se substituiră instituții ale comitatului, cu caracter aristocratic. În timpul revoluției franceze, judecătorii de pace deveniră mai severi. În sfârşit, marii proprietari fură ispitiți să se servească de puterea lor politică şi administrativă pentru a-şi rotunji domeniile şi au reuşit cu atât mai uşor cu cât interesele lor personale păreau a coincide cu interesul național.

III. Câmpurile comune, încă foarte numeroase în 1750, constituiau într-adevăr o metodă de exploatare foarte primitivă. Un agricultor neglijent care nu distrugea buruienile făcea inutilă munca celorlalți. Țăranul îşi petrecea toată vremea alergând de la o parcelă la alta. Folosirea îngrăşămintelor şi a marnei era îngreuiată de faptul că deținătorii parcelelor nu aveau bani ca să cumpere aceste produse noi. Totuşi, în Olanda, în Franța se năştea o agricultură ştiințifică, pe care oameni ca Jethro Tull şi lordul Townshend o răspândeau în Anglia. Lordul Townshend, părăsind viața politică, deveni un savant în agricultură. În loc să lase, la fiecare al treilea an, ogoarele în pârloagă, a alternat rădăcinile pivotante (nap, sfeclă) cu cereale şi fînețe artificiale (sparcetă, trifoi),

pregătindu-şi astfel rezerve pentru hrana animalelor în timpul iernii. Țăranii dădeau din umeri: "Un gentilom îşi poate îngădui să semene trifoi! Dar noi cu ce-o să plătim arenda?" Țăranii, însă, se înşelau şi metoda cea mai productivă avea să biruie. Coke din Norfolk, agricultor ilustru al cărui domeniu model atrăgea călători din întreaga Europă, reuşea printr-o prudentă folosire a îngrăşămintelor să cultive grâu pe terenuri până atunci sterile. Bakewell ameliora rasele de vite, capre, oi. Prevăzând că nevoia de carne avea să crească o dată cu mărirea populației, căuta să producă – în locul animalelor cu picioare lungi, care fuseseră folositoare pe vremea când Anglia nu era decât mlaştini, hârtoape şi spini – rase bogate în carne. Într-o epocă avidă de ştiință şi de lucruri noi, experiențele acestea amuzau. Cultivarea pământului şi creşterea animalelor a fost la modă de-a lungul întregului secol al XVIII-lea. Îmbogățiții îşi plasau banii în terenuri. Medici, pastori, oameni ai legii, cum aveau oarecare răgaz, se făceau fermieri. "Tribul fermierilor – spune Young{29} – e format acum din toate clasele, de la duce până la ucenic".

IV. La începutul secolului al XVIII-lea, pământurile comune, pământurile în paragină, bărăganele acopereau încă imense suprafețe. Sub domnia lui George al III-lea, marii proprietari se străduiră să-i convingă pe "deținătorii" pământurilor lor să-şi îm-prejmuiască câmpurile. Ei înşişi dobândiră în cursul operației nu numai pământuri arate, ci şi o parte din "commons". Aceasta se făcu prin acte "particulare" ale parlamentului. În timpul domniei lui George al III-lea, 3.354 de asemenea acte fură trecute prin parlament şi circa patru milioane de acri deveniră disponibili pentru noile metode de cultură. Era suficient, pentru a obține ca parlamentul să voteze un astfel de act, ca cererea să fi fost susținută de trei pătrimi din numărul proprietarilor unei parohii. Dar

cele trei pătrimi erau socotite în suprafețe, şi nu ca număr de persoane, în aşa fel încât, în multe parohii, *squire*-ul constituie el singur majoritatea. Pentru mai multă decență se mai alăturau câțiva mari proprietari, se depunea o cerere în parlament, şi țăranii aflau că pământurile lor comunale fuseseră suprimate fără să fi fost măcar întrebați. Împrejmuirile *(enclosures)* îngăduiră alcătuirea unor mari ferme prin gruparea pământurilor, adoptarea de metode ştiințifice şi o producție infinit mai mare. Anglia deveni unul din grânarele Europei. Dar țăranii săraci suferiră amarnic din cauza acestei spolieri. Dispariția pământurilor comune îi lipsea de colțul de păşune, care le îngăduise să țină o vacă, şi de colțul de pădure, în care porcii lor găseau ghindă şi de unde luau lemne pentru bucătărie şi încălzit. Ei îşi pierdură curajul, încetară să mai muncească cu tragere de inimă, se lăsară în voia trândăviei, a beției sau migrară spre oraşele din nord, unde noile industrii căutau mână de lucru. Atunci fu abrogată excelenta lege a Elisabetei care interzicea să se construiască vreo căsuță la țară fără să i se lase cel puțin patru acri de grădină. Această abrogare a îngăduit dezvoltarea *slums*-urilor, acele cartiere de cocioabe care aveau să dezonoreze până în secolul al XX-lea marile oraşe engleze.

V. În alte vremuri *yeoman*-ul s-ar fi opus şi s-ar fi agățat de pământul lui. Dar, în afară de oraşe, îl atrăgeau şi coloniile. Între 1740 şi 1763 Anglia obținuse cea mai mare parte din teritoriul colonial francez. Canada, puțin populată, şi coloniile americane, foarte prospere, ofereau un azil fermierilor curajoşi. Cei rămaşi intrară în slujba *landlorz*-ilor. Cobbett{30} a observat că în 1821, pe tot întinsul Angliei, se mai găsea numai câte o singură fermă acolo unde înainte fuseseră trei. În 1826 el notează că, într-un sat oarecare, din paisprezece ferme nu mai rămăsese decât una. Cuvântul *yeoman* tinde să dispară.

"În secolul al XV-lea, cuvântul acesta desemnase şi pe proprietarul independent şi pe fermierul care ia cu arendă pământul; în secolul al XVIII-lea, dimpotrivă, cuvântul fermieri desemnează şi pe unii şi pe alţii, întreaga clasă fiind caracterizată prin dependenţa sa faţă de *gentry".* Dependenţă care mai târziu devine imitaţie. Marele fermier din 1820 nu mai este primul dintre muncitorii săi, ci un bogătaş care vrea să ducă traiul unui *gentleman* şi să se ducă la vânătoare cu gonaci. "Când fermierii devin *gentlemeni,* muncitorii lor devin sclavi", scrie Cobbett. În timpul războaielor napoleoniene, preţurile ridicate ale produselor agricole mai îngăduiau micilor fermieri care-şi putuseră salva independenţa să trăiască. Waterloo le-a dat lovitura de graţie şi a dus la dispariţia aproape completă a clasei mijlocii rurale, care constituise atâta vreme forţa militară şi morală a Angliei.

VI. Cât despre muncitorul agricol, la începutul secolului al XlX-lea trăia în mizerie. Salariile crescuseră mai încet decât preţurile. Odinioară fiecare sat şi aproape fiecare casă putea trăi în circuit închis. O dată cu dezvoltarea marii industrii, meşteşugarii satelor dispărură. Curând se vor vedea fermieri care vor refuza nu numai să dea, dar să şi vândă grâu salariaţilor lor agricoli. Divorţul dintre producţie şi producători va crea o economie abstractă, cu totul necunoscută în evul mediu şi care va favoriza apariţia celei mai îngrozitoare sărăcii. Cei mai buni magistraţi au încercat să remedieze această situaţie, aplicând cu mai multă generozitate legea săracilor, dar bunele lor intenţii au avut urmări înfricoşătoare. În 1794, un grup de judecători de pace întruniţi la Speenhamland au decis să fixeze o sumă care să fie considerată ca un minimum necesar pentru traiul unei familii. Această sumă trebuia să fie echivalentul a douăzeci şi şase de livre de pâine pe săptămână pentru fiecare bărbat adult, plus câte treisprezece livre pentru

femeie şi pentru fiecare copil. Dacă salariul capului de familie nu atingea acest minimum, trebuia să fie completat printr-o alocaţie furnizată de fiecare parohie sub forma unui impozit pentru săraci *(rates).* Consecinţele imediate ale acestor măsuri au fost vrednice de plâns: proprietarii şi arendaşii au găsit muncitori gata să le lucreze pentru nişte salarii infime, ştiind că salariile erau completate de comună; micii fermieri, care nu lucrau decât cu membrii familiei, au fost ruinaţi de concurenţa acestor lucrători nevoiaşi, pe care trebuiau să-i întreţină chiar ei, în calitatea lor de contribuabili. Sistemul Speenhamland a avut ca urmare transformarea populaţiei rurale a ţării – "vesela Anglie" de odinioară – într-o masă de nenorociţi hrăniţi (dar prost hrăniţi) din mila publică.

VII. O dată cu marea agricultură s-a dezvoltat şi marea industrie. Revoluţia industrială n-a fost, ca o revoluţie politică, un şir de evenimente care se concentrează într-un timp destul de scurt, ci o transformare – mai întâi lentă, apoi, între 1760 şi 1815, mai rapidă – a economiei. Dispariţia sistemului *ghildelor* a început cu dezvoltarea capitalismului, adică exploatarea de către un antreprenor a muncii colective. Această tendinţă spre întreprinderea mare a fost accelerată în secolul al XVIII-lea prin creşterea numărului de consumatori în Anglia, prin deschiderea de pieţe noi (îndeosebi a pieţelor coloniilor americane) şi prin invenţiile mecanice. În industria textilă, suveica zburătoare, inventată în 1733, mări producţia de ţesături şi nevoia de fire. Până atunci lâna fusese toarsă la domiciliu de nevasta şi fiicele ţesătorului. (De aceea, în engleză, fata bătrână se numeşte *spinster,* torcătoare.) Pentru a satisface nevoile mai mari ale ţesătorilor, Hargreaves, Arkwright, Crompton reuşiră să pună în mişcare concomitent zece fusuri şi apoi o sută, pe care le

supraveghea un singur muncitor, având câteva ajutoare pentru legarea firelor. Şi astfel, filatura realiza o productivitate mult mai mare decât țesătoria. Inventarea războaielor mecanice de țesut răspundea tocmai acestei noi necesități. Apoi maşina cu aburi a înlocuit forța oamenilor sau a râurilor şi minele de cărbuni au devenit principala bogăție a țării. Franța, care în această luptă pentru cucerirea piețelor putea să fie o rivală fericită a Angliei, s-a văzut trasă înapoi în momentul cel mai critic: *a)* de vămile sale interne; *b)* de lipsa de cărbune (în 1845 Franța nu producea decât cinci milioane de tone, față de treizeci şi cinci de milioane produse în Anglia); *c)* apoi de războaiele napoleoniene şi de blocada care a lipsit-o de bumbac. Noua industrie de bumbac a devenit o industrie pur englezească. În 1784 Anglia consuma patru milioane de livre de bumbac; în 1833, trei sute de milioane. Înlocuirea, în metalurgie, a cărbunelui de lemn cu huila a avut drept consecință mutarea marilor uzine din sud, patria pădurilor, în nord, patria minelor.

VIII. Marea agricultură şi marea industrie impuneau ameliorarea mijloacelor de transport. În secolul al XVIII-lea, într-o bună parte a țării nu se putea circula încă decât călare. Starea proastă a drumurilor se datora faptului că fiecare parohie rămăsese, ca în evul mediu, răspunzătoare pentru căile sale de acces. Autonomia locală, utilă altădată, priva Anglia de o rețea de drumuri, rețea cu care Franța, de pildă, era înzestrată, deoarece fusese concepută şi realizată de o administrație centrală. Începând din 1760, sistemul drumurilor cu taxe de trecere *(turnpike roads)* concesionate unor trusturi{31} care, pentru a-şi recupera cheltuielile, aveau dreptul (cum se face astăzi la intrarea pe anumite autostrăzi) să-i supună la plată pe călători a dat totuşi destul de bune rezultate. Dar abia din 1815 arta de a construi drumuri a făcut reale progrese. MacAdam, inginer scoțian, a avut

ideea să acopere drumurile cu un înveliş protector impermeabil. Viteza diligenţelor şi a poştalioanelor *(coaches),* mulţumită lui, a trecut de la patru mile pe oră la şapte, apoi la zece. Vitezele acestea oboseau caii, care erau foarte mult folosiţi atunci. Hanuri plăcute, cu firme pictate, se ridicară de-a lungul drumurilor. În 1831, anul apogeului poştalioanelor, erau folosiţi o sută cincizeci de mii de cai pe trasee ce însumau trei mii de mile. (De atunci, însă, au început să se dezvolte căile ferate, şi poştalioanele au intrat pe panta declinului.) De asemenea, la sfârşitul secolului al XVIII-lea nordul ţării şi comitatele centrale au fost împânzite de canale destinate transportului cărbunelui. Tot atunci s-au dezvoltat şi instituţiile auxiliare ale comerţului: băncile şi societăţile de asigurare. În cafeneaua *(coffee house)* lui Edward Lloyd, câţiva inşi îşi luaseră obiceiul, începând de prin 1689, să se adune şi să ofere armatorilor asigurări contra riscurilor pe mare. Instituţia aceasta avea să devină cea mai mare societate de asigurări din lume, dar, în virtutea obişnuitului conservatorism englezesc, a continuat până nu demult să poarte denumirea de *Lloyd's Coffee House.*

IX. Revoluţia industrială pregătea şi făcea necesară o revoluţie politică. Satele dispăreau; oraşele se măreau. Liverpool, care de la cei 4 000 de locuitori din 1685 ajunsese la 40 000 în 1760, avea să atingă cifra de 517 000 în 1891 şi 803 000 în 1936; Manchester, de la 6 000 în 1685, a ajuns la 40 000 în 1760, la 93 000 în 1801, la 505 000 în 1891 şi la 800 000 în 1936. Harta politică a ţării nu mai coincidea cu harta sa demografică. Nordul, odinioară puţin populat, iacobit şi catolic, era înţesat acum de mineri şi ţesători radicali. Dezvoltarea marii industrii a dat naştere la două clase noi: a manufacturierilor bogaţi, a căror avere, proporţională cu extinderea noilor pieţe, devenise egală cu aceea a marilor seniori rurali şi care aveau să revendice partea lor de

influență; şi aceea a muncitorilor din oraşe, cu totul deosebiți de foştii meşteşugari de la țară, mai accesibili agitatorilor, deoarece erau grupați mai mulți la un loc, şi care, conştienți de forța lor, erau gata să revendice puterea politică. Între aceste "două națiuni", economia politică la modă trasase o frontieră de netrecut.

X. Orice mare schimbare socială îşi găseşte teoreticienii ei, care imaginează cauze permanente pentru a explica efecte trecătoare. Teoreticianul revoluției industriale din Anglia a fost Adam Smith. Inspirându-se din fiziocrații francezi, acest profesor din Glasgow a scris *Bogăția națiunilor,* carte care a devenit timp de mai bine de un secol Biblia economiştilor. El predica acel "laisser faire", libera concurență, încrederea în mişcările spontane ale economiei. În ochii lui Smith şi a discipolilor săi, un Dumnezeu binefăcător a reglat astfel universul încât liberul joc al legilor naturale asigură cea mai mare fericire pentru cel mai mare număr de oameni. E posibil ca libertatea să fie cauza unor suferințe temporare, dar echilibrul se va restabili în mod automat. Această teorie avea să liniştească scrupulele celor bogați, făcând din mizerie şi şomaj remedii fireşti şi divine. Ea nu seamănă nici cu doctrina evului mediu, atât de strimt corporatistă, nici cu aceea a secolului al XVII-lea, care avea un caracter mercantilist. Mercantiliştii credeau că prosperitatea unui stat se măsoară prin balanța pozitivă a comerțului său exterior. Statul, în sistemul mercantilist, trebuia să intervină neîncetat pentru a favoriza balanța comercială (acestei doctrine îi datorează Anglia pierderea coloniilor americane). În secolul al XlX-lea mercantilismul este discreditat; triumfă liberalismul economic, deoarece convine unei perioade de expansiune, oferind o piață fiecărui producător nou. El va deveni primejdios îndată ce pieţele braţelor de muncă sau acelea ale producției vor fi saturate. Atunci libera concurență va da naştere unor

racile evidente şi se va vedea cum începe în Anglia, ca în tot restul lumii occidentale, un reflux protecționist, etatist şi autarhic, care i-ar fi mirat peste măsură pe Quesnay şi Adam Smith.

IX

REVOLUȚIA SENTIMENTALĂ

I. "Spiritul secolului al XVIII-lea consta în ordine şi unitate; era desăvârşit; era simplu. Literatura şi arta sa constituie limbajul unei societăți de bărbați şi femei care se mişcau înăuntrul unui singur sistem de idei, care se înțelegeau unii pe alții şi care nu erau chinuiți de nici o problemă angoasantă sau tulburătoare... Clasicii alcătuiau francmasoneria lor". S-a văzut la timpul său că această descriere, destul de acceptată în general, nu dezvăluie decât superficial ideile şi moravurile. Nu pare verosimil ca spiritele umane să nu fi fost tulburate de nici o problemă angoasantă. Deşi Gibbon şi Johnson sunt adevărate spirite ale secolului al XVIII-lea, pasiunile lor profunde sunt foarte violente; este adevărat că ei se străduie să justifice aceste pasiuni prin explicații raționale şi să dea ideilor lor o formă clasică. Dar echilibrul intelectual pe care cei mai înțelepți dintre aristocrați şi burghezi îl căutau atunci, întocmai ca scriitorii, nu putea satisface clasele, mult mai numeroase, cărora revoluția agricolă şi industrială le distrusese echilibrul economic şi care aveau nevoie de o credință religioasă sau politică pentru a se sustrage insuportabilei realități.

II. Biserica anglicană era ea însăşi prea raționalistă pentru a satisface sufletele înfocate şi suferinde. Teologii anglicani ai secolului al XVIII-lea se străduiau înainte de toate să demonstreze că nu există nici un motiv de conflict între religie şi rațiune. Providența a vrut ca morala lui Hristos să fie şi calea cea mai sigură de mântuire lumească. William Paley (1743—1803), atât de iubit de părintele lui Shelley şi de atâtea spirite avide de certitudini liniştitoare şi simple, este tipul acelor filozofi

optimişti care demonstrează existența lui Dumnezeu aşa cum ar demonstra orice teoremă de geometrie. Biserica anglicană devenise atunci o biserică "de clasă". Episcopii aparțineau aproape toți familiilor aristocratice, whig sau tory, după partidul care se afla la putere. Clerul subaltern era ales când de rege, când de *squire*-ul local. Din unsprezece mii de parohii, cinci mii şapte sute erau la dispoziția "patronilor". Fireşte că aceştia propuneau oameni din mediul lor social şi adesea din familia lor: fii, nepoți, veri. Pastorii anglicani nu aveau nevoie să treacă printr-un seminar spre a fi hirotonisiți. Cea mai umilă diplomă din Oxford sau Cambridge ajungea. Cultura lor, dacă aveau vreuna, era mai mult clasică decât creştină. Erau *gentlemeni,* cu gusturile şi defectele – ca, de altfel, şi cu virtuțile – clasei lor. Nimeni nu era surprins dacă întâlnea un pastor vânător pasionat. Deseori era judecător de pace şi se afla pe banca magistraților alături de unchiul şi verii săi. Astfel armatura religioasă a țării sublinia şi dubla armatură politică. În una ca şi în cealaltă, clasa moşierilor forma principalul element. Biserica Angliei se găsea astfel asociată cu puterea locală a claselor stăpânitoare, dar pierdea orice contact cu clasele populare. Mulți rectori{32} bogați nu se aflau la reşedința lor: erau "pluralist!", adică titulari ai mai multor venituri ecleziastice şi înlocuiți pretutindeni de vicari săraci. În 1812, din unsprezece mii de titulari, şase mii nu erau rezidenți. Chiar şi vicarul se străduia să ducă un trai de gentlemen şi să intre în grațiile *squire*-ului, ca să-l aleagă într-o zi titular.

III. Dacă religia "blândă şi rațională" a anglicanilor din secolul al XVIII-lea convenea de minune părții celei mai fericite a națiunii, ea nu aducea nici o hrană spirituală muncitorilor şi țăranilor, înăcriți şi frământați de sărăcia lor. Revoluția agricolă şi revoluția industrială creau un sentiment de nedreptate şi de nesiguranță. Unor

suflete rănite şi nefericite, argumentele raționale cu privire la existența unui Dumnezeu abstract nu le puteau ajunge. Sectele disidente şi non-conformiste, mai egalitare, cuceriseră odinioară masele. Dar, la începutul secolului al XVIII-lea, cele trei vechi denumiri (presbiterieni, independenți, papişti) nu mai spuneau prea mult. Prigoana aţâță credința; toleranța o adoarme. Deşi mai existau legi împotriva disidenților, ele nu mai erau aplicate. "Conformism ocazional" era tot ce li se cerea pentru a le îngădui să facă parte din corporații şi municipalități. Dogma calvinistă a predestinației, religie înspăimântătoare care-i marcase atât de profund pe scoțieni, se atenuase în țara aceasta a compromisurilor. Mai existau, fără îndoială, calvinişti convinşi în Anglia, dar aceştia, fiind siguri că ei erau "aleşii", nu făceau nici un fel de prozelitism.

IV. "Posibilul este aproape de necesar". Deoarece existau numeroase suflete în rândurile claselor mijlocii şi sărace care aveau nevoie de o religie mai înflăcărată şi deoarece disidenții şi anglicanii se dovediseră la fel de neputincioşi ca să satisfacă această nevoie, trebuia să se găsească un om care să dea maselor populare o astfel de religie. Acest om a fost John Wesley. La începutul vieții sale fusese, la Oxford, un anglican tolerant, care considera credința un consimțământ rațional. Dar această doctrină nu-l satisfăcea pe deplin. "Rațiunea încetează oare vreodată să raționeze? – se întreba el. – Cum poți fi sigur că ai găsit în sfârşit adevărul şi mântuirea? Oare n-am putea simți harul? Pentru a-l dobândi, nu trebuie să-l căutăm cu mai multă ardoare?" În 1726 Oxfordul a văzut cu surprindere câțiva tineri înființând un *Holy Club* (Club al sfințeniei), ai cărui membri posteau, se rugau, îi vizitau pe săraci, predicau în plină stradă şi îşi mărturiseau unul altuia păcatele. Lumea şi-a bătut joc de Wesley şi de prietenii săi, care au

fost botezaţi "metodişti". Porecla aceasta avea să devină denumirea unei biserici care numără astăzi milioane de credincioşi. În zadar părintele lui Wesley, rector anglican, l-a rugat pe fiul său să renunţe la nebuniile lui şi să fie urmaşul său la parohie, John Wesley se simţea chemat pentru o misiune mai înaltă: aceea de a converti la creştinism o lume cuprinsă de moleşeală.

V. Timp de câţiva ani a avut o viaţă agitată. Mai întâi a plecat cu fratele său în coloniile americane. Ascultându-i povestirile despre nenorocirile prin care a trecut, se poate ghici că a fost un temperament violent şi senzual. Ardoarea pe care John Wesley o punea în convertirea unor femei tinere şi drăguţe ţinea de cel mai sincer zel religios, dar şi de dorinţi fizice, de care, poate, nici el nu-şi dădea seamă. Creştinilor din colonii nu le plăcea această religie agresivă, predicile acestea personale şi aprige. Respins de ei, Wesley trebui să se întoarcă în Anglia. Încă nu-şi găsise calea. "Am fost în America ca să-i convertesc pe indieni, dar cine mă va converti pe mine?" Pe vas intră pentru prima oară în contact cu membrii unei secte germane, "fraţii moravi"{33}, şi crezu că a găsit la ei ceea ce căuta. A plecat în Germania să viziteze comunităţile morave, dar a socotit credinţa lor prea senină. Sufletul lui Wesley avea nevoie de ceva mai înfocat. Într-o zi (24 mai 1738), într-un fel de revelaţie, întrevăzu adevărata credinţă, care este o legătură vie, şi nu o operaţie a raţiunii. Atunci şi-a dat seama că adevărata sa misiune era de a-i aduce pe oameni în starea de transă şi de comuniune totală cu Dumnezeu. El a încercat mai întâi să predice în biserică, dar violenţa sa nu le plăcu episcopilor, care-l alungară de la amvoanele consacrate. Unul dintre prietenii săi, Whitefield, l-a adus la Bristol şi acolo, pentru prima oară, a predicat în aer liber, în faţa unui auditoriu popular şi a avut un extraordinar succes.

VI. Atunci a început pentru el o viață de adevărat predicator. Cei doi prieteni, Wesley şi Whitefield, vorbeau oamenilor pe câmp, în hambare, în mahalalele muncitoreşti. John Wesley singur a ținut patruzeci de mii de predici şi a parcurs două sute cincizeci de mii de mile. La început a fost uneori prost primit de mulțimea ostilă; dar foarte curând s-a răspândit zvonul despre uimitoarele convertiri pe care le făcea. Influența sa fizică era surprinzătoare. Bărbați şi femei tremurau, leşinau, apoi se trezeau pătrunşi de sfântul duh. Cât despre Wesley, călătorind pe orice vreme, dormind pe apucate, ducând o viață care pe oricine altul l-ar fi ucis, îşi putea, în sfârşit, stăpâni un temperament mai mult decât omenesc. Cum îşi concepea el misiunea? Ar fi vrut să rămână în cadrul bisericii anglicane şi să-i injecteze mai multă vigoare. Se credea un anglican perfect, dar care-şi îndeplinea datoria ceva mai bine decât ceilalți. Dar episcopii rezonabili şi aristocrați din 1750 nu puteau să vadă decât cu dispreț şi plictiseală acele mitinguri în aer liber şi acele mulțimi nervoase. Nu numai că i-au închis lui Wesley uşile bisericilor, dar au refuzat să-şi asume predicile lui şi să-i hirotonisească pe predicatorii săi. Abia spre sfârşitul vieții, Wesley, pierzându-şi speranța să se mai împace cu biserica statornicită, s-a resemnat să hirotonisească el însuşi pe preoți, şi prin aceasta a fondat, fără voia lui, secta disidentă a metodiştilor wesleyeni, care în 1810 număra două sute treizeci de mii de membri.

VII. Influența metodismului asupra atitudinii religioase a poporului englez a fost imensă. Pentru mii de suflete şi pentru cei care aveau cea mai acută nevoie, religia a recăpătat viață. Ca şi primii puritani, cei dintâi wesleyeni condamnau filozofia indulgentă şi voluptoasă a epocii lor. Ei au contribuit la menținerea tradiției

duminicii engleze. Pentru a lupta împotriva unei concurențe sentimentale care-i înspăimânta, ei au întârziat emanciparea catolicilor. În biserica anglicană însăşi, această mişcare "evanghelică" a invadat toată Biserica de jos. Pastorii anglicani evanghelici, ca şi predicatorii lui Wesley, au pornit în popor. Sectele disidente, înfricoşate de progresele wesleyenilor, au renunțat la pioasa lor anarhie şi s-au grupat în biserici. Toate religiile au devenit mai emoționale. Deoarece creştinismul absorbea prin această "trezire" forțele vii ale celor sărmani, aceştia au fost mai puțin ispitiți decât plebea de pe continent de doctrinele revoluționare. Sărăcia şi inegalitatea au fost privite în Anglia, cel puțin o vreme, ca nişte plăgi trimise de Dumnezeu, care aduceau în schimb fericirea interioară şi mântuirea. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, aristocrația şi marea burghezie engleză au putut fi cinice, imorale şi adesea atee; clasele populare respectau Biblia.

VIII. Revoluția sentimentală n-a fost numai religioasă. În Anglia, ca şi în Franța, secolul al XVIII-lea a început prin cultul unei civilizații rafinate, dar artificiale, apoi a descoperit complexitatea omului, puterea sentimentului şi a dorit întoarcerea la natură. Pe când Fielding a privit oamenii de pe poziția unui mare romancier clasic, Richardson, ca şi Rousseau, a zugrăvit neliniştile şi pasiunile lor şi a descoperit printre cei dintâi farmecul echivoc al unui amestec de moralitate şi senzualitate. Goldsmith, apoi Sterne au introdus moda unei sensibilități molcome, liniştite, "un tremolo continuu", un umanitarism nou. Scott a permis cititorilor săi evadarea în trecut. După poezia mondenă a urmat o poezie intimă şi mistică; Cowper, Wordsworth, Blake, Coleridge au pregătit şi au vestit romantismul. Ei sunt deja romantici, căci nu au existat frontiere precise între cele două înfățişări ale secolului, iar doctorul Johnson era

încă tânăr în anul în care Richardson a publicat *Pamela.* Când a izbucnit revoluția franceză, dacă ea i-a surprins pe unii filozofi politici ca Burke, i-a emoționat însă pe câțiva dintre cei mai mari poeți englezi. Shelley a luat apărarea principiilor ei; Byron, aflând de victoria lui Wellington la Waterloo, a scris: *Well, I am damned sorry for it*{34}. În ambele țări tineretul a fost încercat de dorința unei reînnoiri. Tineretul francez a transformat o societate prin acțiunile sale şi Europa prin războaiele sale. Această transformare reală l-a scutit de evaziunea literară. Tineretul englez, dimpotrivă, s-a simțit oprimat într-o societate al cărei cadru devenise mai rigid de frica iacobinismului. El a evadat în imaginație; ba a evadat chiar de-a binelea, Italia primindu-i pe marii rebeli ai romantismului englez. G.K. Chesterton a remarcat că acest sfârşit al secolului al XVIII-lea, care în Franța revoluționară a produs pictura atât de clasică a lui Boilly şi David, a fost în Anglia epoca viziunilor romantice ale lui Blake, că Keats şi Coleridge l-ar fi surprins desigur pe Danton şi că, dacă Comitetul Salvării Publice nu l-ar fi executat pe Shelley ca aristocrat, l-ar fi închis ca nebun. Nici o epocă n-a îngăduit să se observe mai bine caracterul "complimentar" al oricărei activități artistice. Una din cele două țări a făcut o revoluție politică; cealaltă o revoluție estetică. Scriitorii englezi "îl plâng pe prizonier, dar nu simt nici o dorință să dărâme Bastilia".

IX. Diferitele revoluții din secolul al XVIII-lea – industrială, politică, sentimentală – îşi găsesc oglindirea în limbaj. Între 1700 şi 1750 au apărut, ne relatează Logan Pearsell Smith, cuvintele: *bankruptcy* (bancrută) *banking, bulls and bears* (speculant de bursă asupra acțiunilor în urcare şi speculant de bursă asupra acțiunilor în scădere); după 1750, *consols* (consolidate), *finance, bonus, capitalist.* Cuvântul *minister* datează de pe vremea reginei Ana, budget de pe timpul lui George al II-

lea. Revoluției franceze, Anglia îi datorează cuvintele: *aristocrat, democrat, royalism, terrorism, consription, guillotine.* Sezonul londonez, club, magazin, presă sunt cuvinte din secolul al XVIII-lea. *Inte-resting* (interesant) apare pentru prima oară în înțelesul lui actual în *Călătoria sentimentală* a lui Sterne (1768) şi aproape în acelaşi timp se naşte cuvântul *boring* (plicticos). Vocabularul arată că omul a devenit atunci mai conştient de propriile sale emoții, şi această observație se aplică cuvântului *sentimental* însuşi, care s-a născut în Anglia în mijlocul secolului al XVIII-lea. Wesley, în timpul uneia dintre peregrinările lui ca predicator, citise *Călătoria sentimentală* şi se întrebase: "Sentimental? Ce-i asta? Nu-i pe englezeşte. Ar fi putut să spună tot aşa de bine: continental". Căci era greu atunci să se prevadă că şi cuvântul şi atitudinea ("această stare sufletească care face din tristețe un lux şi din simpatie un scop mai curând decât un mijloc") vor deveni atât de profund engleze.

CONCLUZII

I. Există numeroase trăsături asemănătoare între secolul al XVIII-lea englez şi secolul al XVIII-lea francez. În ambele țări libertinajul şi cinismul se amestecă cu sentimentalismul. Dar temperamentele celor două popoare, modelate de climat şi de istorie, rămân profund deosebite. E greu să-şi imagineze cineva în Franța anului 1760 un doctor Johnson, mare reacționar tory, care-şi proclamă pasiunea lui pentru ierarhii, ura sa față de

libertate, "noțiune bună doar să amăgească poporul", şi care totuşi este prietenul lui Burke, comeseanul lui Wilkes, admiratorul lui Fox. Protestantul puritan, specie rară în Franța şi care nu exercită nici un fel de influență, rămâne în structura Angliei unul dintre elementele cele mai importante. Religia lui colorează religia tuturor claselor, chiar şi a acelora care în alte țări erau pe atunci cele mai puțin religioase. Să se compare viața unei Adrienne Lecou-vreur sau aceea a unei Sophie Arnould cu aceea a unei Mrs. Siddons, actriță emoționantă, virtuoasă, respectată şi totdeauna puțin solemnă. Dacă în epoca lui Carol al II-lea şi în beția Restaurației s-a putut crede că Anglia a fost convertită la cinism, pe vremea regentului{35}, cu toate îndrăznelile câtorva *dandys,* Anglia evanghelică şi-a reluat întreaga sa supremație. E ciudat să observi în sufletul lui Byron, pe moarte, triumful simbolic al unui calvinism ereditar, care şi-a înfipt adânc rădăcinile, asupra cinismului său de esență pur intelectuală.

II. Cele mai importante trei fenomene din perioada 1688—1815 sunt: *a)* trecerea de la o guvernare monarhică, în care parlamentul nu avea decât un rol legislativ, la o guvernare oligarhică, în care parlamentul este, contrar părerilor lui Montesquieu, şi izvorul puterii executive. Trecerea se face grație inventării (sau mai curând a apariției spontane) a cabinetului răspunzător în fața Camerelor, invenție care face posibilă alternanța paşnică a partidelor; *b)* războiul cu Franța, care are drept prim obiectiv să împiedice formarea pe continent a unei hegemonii de temut pentru Anglia – fie din partea lui Ludovic al XlV-lea, fie din partea lui Napoleon – şi, ca al doilea obiectiv, să asigure Angliei supremația pe mare; în sfârşit, ca o consecință indirectă, abia dorită, formarea unui nou imperiu colonial; c) revoluția agricolă şi industrială, care, atât prin faptul că a ruinat pe micii

proprietari, cât şi prin faptul că a masat în oraşe un proletariat, a făcut inevitabilă o revoluție politică. "Oricărei forme economice îi corespunde un regim."{*} Economia pastorală comportă o guvernare familială sau tribală; economia agricolă primitivă presupune un oarecare mod de feudalism, pentru că agricultorii, fiind răspândiți, au nevoie să fie apărați; epoca negustorilor este aceea a plutocrației; epoca industriei va fi, cel puțin în secolul ai XlX-lea, aceea a democrației.

III. În secolul al XVIII-lea puterea aparținuse în Anglia unei clase mixte, formată din aristocrație (provenită din feudalitatea defunctă) şi din plutocrație, abia născută. Această clasă unică, divizându-se, a dat naştere la două partide. În 1800, din 658 de membri ai Camerei Comunelor 487 erau numiți de aceasta. Am arătat că regimul fusese acceptat pentru că acei care-l reprezentau păstrau contact cu țăranii, pentru că instituțiile locale atenuaseră într-o oarecare măsură nedreptățile şi, în sfârşit, pentru că acest grup de privilegiați era accesibil talentului sau cel puțin succesului. Sistemul avea avantajul că determina clasele diriguitoare să accepte autoritatea parlamentului. Dacă în secolul al XlX-lea, parlamentul, devenit mai democratic, nu se va iovi niciodată de vreo prejudecată a elitei engleze în defavoarea lui, aceasta se dato-reşte faptului că elita căpătase obişnuința încă în secolul al XVIII-lea să-I considere drept casa ei. Aceasta este una din cauzele, poate cea mai importantă, a succesului repurtat în Anglia de parlamentarism; care în altă parte a eşuat complet din lipsa unor astfel de rădăcini. Dar acest monopol aristocratic a încetat să mai fie viabil atunci când revoluția industrială, masând pe muncitori în oraşe, a comprimat în volume mici forțe imense, care au trebuit să găsească vreo supapă deschisă, în lipsa căreia ar fi făcut să sară regimul în aer. *Squire*-ii Camerei nu mai duc nici

acelaşi trai, nu mai au nici acelaşi mod de gândire ca muncitorii din Birmingham sau din Leeds. Ce poate fi o "parohie" în ochii unui locuitor al *slums*-urilor? Populația Angliei dublân-du-se în şaizeci de ani, tineretul oare în 1815 popula marile oraşe n-a cunoscut niciodată viața rurală care a dat naştere constituției țării şi care o explică. E firesc ca tineretul acesta să fie cuprins de nelinişte, de irascibilitate şi să pretindă reforme.

IV. Nelinişte şi irascibilitate cu atât mai vii cu cât temerile trezite de revoluția franceză au făcut aristocrația engleză mai puțin suplă şi mai puțin înclinată spre compromisuri. Contagioasă, agresivă, revoluția a trezit în Anglia resentimente durabile. Războaiele pe care le-a provocat au tulburat dezvoltarea normală a țării. Oraşele engleze s-au mărit într-un moment în care guvernul, preocupat de război, nu a putut impune arhitecților regulile de igienă care ar fi fost indispensabile. Orice perioadă de transformări şi de invenții atrage mai întâi după sine mari nenorociri, dar mizeria celor săraci, care a fost atunci insuportabilă, ar fi putut în mare măsură să fie evitată, mai ales la țară. Astfel că au existat vii nemulțumiri. Monarhia însăşi îşi pierduse orice prestigiu. A doua zi după victoria din 1814, regentul a fost huiduit pe străzile Londrei. Loialismul național a sprijinit multă vreme partidul tory împotriva căpcăunului corsican; pacea va da frâu liber conştiințelor, şi nemulțumirile acumulate timp de douăzeci şi cinci de ani vor țâşni sub forma unor insurecții.

V. Guvernul nu avea forța necesară pentru a putea să reziste unei presiuni populare. E adevărat că dispunea de cea mai mare flotă din lume, dar cu flota nu se poate menține ordinea internă. După război, armata va trebui parțial lăsată la vatră, iar partea menținută sub arme va

fi de-a dreptul incapabilă să cuprindă toată țara. *Yeomanry* nu mai răspunde la apel; *constables* voluntari refuză să presteze jurământ; magistrații sunt dezarmați. Se va vedea că Anglia va scăpa totuşi de ciocnirile sângeroase şi fără rost ale unei revoluții şi ale unei reacții. Trei forțe îi vor asigura această imunitate: puterea opiniei, care, prin presă, jurii, asociații, va impune unui parlament oligarhic reformele necesare; existența în partidul whig (grație influenței durabile a lui Charles James Fox) a unor elemente liberale destul de mândre de privilegiile naşterii pentru a ceda cu larghețe privilegiile politice, destul de nobile pentru a fi populare; în sfârşit, curentul evanghelic, care a îmblânzit moravurile şi a abătut patimile. Independența judecătorilor, trufaşul liberalism al whigilor şi milostenia creştină vor îngădui țării să treacă fără război civil prin perioada cea mai dificilă a istoriei sale.

CARTEA A ŞAPTEA

DE LA ARISTOCRAŢIE LA DEMOCRAŢIE

I
DIFICULTĂŢILE POSTBELICE

I. E firesc ca un război îndelungat, chiar victorios, să fie urmat, după scurta destindere pe care o dă triumful, de zile de nemulțumire şi de dezordine. Poporul care a acceptat să facă mari sacrificii a aşteptat de la victorie

mari binefaceri. Or, pacea a adus cu sine, o dată cu ruperea echilibrului artificial care s-a stabilit în timpul războiului, o criză economică care s-a transformat repede într-o criză politică. Din 1816 până în 1821, Anglia a cunoscut cinci ani grei. Îndată după încheierea păcii, scăzură toate prețurile. Grâul, care ajunsese până la o sută douăzeci de şilingi *quarter*-ul[36], scăzu sub şaizeci de şilingi. Această scădere îi ruina pe fermierii care, închipuindu-şi că prețurile mari din timpul războiului sunt veşnice, semnaseră contracte de arendă împovărătoare. *Squire*-ii şi fermierii cereau reducerea impozitelor. Cancelarul Vansittart trebui să renunțe la impunerile pe venit şi să recurgă la împrumuturi. Când o recoltă slabă provocă urcarea subită a grâului la o sută trei, protestară muncitorii. Manufacturierii acuzară guvernul că, prin politica scumpirii pâinii, îi constrânge să urce salariile. Se terminase cu prosperitatea – atât a fabricilor cât şi a domeniilor. Nu mai existau comenzi militare. S-a crezut că țările continentale ar putea absorbi producția noilor maşini, dar continentul, sleit de război, refuza mărfurile engleze. Două sute cincizeci de mii de soldați demobilizați căutau zadarnic de lucru. Cum se întâmplă totdeauna în perioadele de multiple şi rapide invenții, maşina îl priva pe om de muncă. Țesătorii manuali, deperați, distrugeau războaiele mecanice şi de multe ori dădeau foc fabricilor. Sărăcia şi şomajul atinseseră asemenea proporții încât impozitul pentru săraci se urcă de la cinci milioane la nouă milioane de lire. Acestea erau oare binefacerile păcii atât de mult dorită?

II. Se părea că interesele fabricii şi acelea ale domeniului erau contradictorii, dar atunci când agitația populară deveni violentă, când, după ce-au fost distruse țesătoriile, au început să fie incendiate morile, spaima îi împăcă pe manufacturieri cu proprietarii agricoli.

Lucrătorii industriali şi agricoli, nefiind alegători, se făcură agitatori. Nici unul din cei care le apărau interesele n-avea şansa să intre în parlament. În comitate votau numai fermierii deținători de pământ cu un venit de patruzeci de şilingi; în ce priveşte târgurile, lista nu mai fusese împrospătată din epoca dinastiei Tudor, astfel că oraşe mari a căror dezvoltare era de dată recentă rămâneau fără deputați. Lipsită de reprezentanți aleşi, pe cine se putea sprijini populația oraşelor? Pe suveran? Din 1810 bătrânul rege George al III-lea era orb şi nebun. E adevărat că demența, făcând din el cel mai constituțional dintre monarhi, îi asigurase, în sfârşit, o popularitate fără rezervă. Dar tronul, de fapt, era ocupat de fiul său, regentul (viitorul George al IV-lea), față de care englezii nu aveau nici un respect. Nu era om rău şi nici prost; îi proteja pe artişti, o aprecia pe miss Austen, îi susținea pe Byron şi Scott, îşi făcuse din Sheridan cel mai bun prieten, poza pentru Lawrence şi i-a trimis două sute de livre lui Beethoven. La porunca lui, s-a construit Regent Street, el a dat indicații pentru Regent Park, pentru reconstruirea Buckingham Palace-ului şi pentru restaurarea castelului Windsor. Desăvârşitele sale maniere au făcut din el, dacă nu "primul gentilom al Europei", cel puțin primul dintre *dandy.* Dar era egoist, meschin şi viața lui desfrânată, într-o perioadă de prudentă virtute, îl făcu nepopular. Luând de soție în mod secret pe catolica Maria Fitzherbert, înainte de a se căsători oficial cu Carolina de Brunswick, de care de altfel a divorțat după un an, el înşela în acelaşi timp două neveste, neputându-se abține de la libertinaj nici atunci când era bigam. În lipsa unui suveran, care să joace rolul de intermediar, poporul putea să aibă încredere în miniştri? Cabinetul la putere era alcătuit din tory, ostili oricărei reforme şi despre care s-ar fi putut spune, ca despre Metternich, că, dacă ar fi fost de față la facerea lumii, i-ar fi cerut lui Dumnezeu să lase haosul aşa cum e. Se putea încrede poporul în opoziție? Marii seniori whig

nu încheiaseră încă alianță cu reformiştii. Rămânea insurecția, cel mai vechi şi indiscutabil drept al englezilor, armă cu atât mai redutabilă cu cât Anglia nu avea nici un fel de poliție, iar rapida dezvoltare a oraşelor nu îngăduise autorităților locale să dobândească experiența comportării față de marea mulțime. Lordul Liverpool, prim-ministru, i-a răspuns odată lui Chateaubriand, care-i vorbea de soliditatea instituțiilor engleze: "Unde mai e soliditatea de când există marile oraşe? O insurecție serioasă la Londra, şi totul e pierdut".

III. Poporul era instigat la insurecție de mai multe grupuri radicale. Unii, ca Henry Hunt, îl povățuiau să ceară sufragiul universal; alții, ca sir Francis Burdett şi maiorul Cartwright, îl sfătuiau să ceară drept de vot pentru orice englez care plăteşte impozit direct; Cobbett, fiu de *yeoman,* devenit radical după ce văzu condițiile mizerabile în care trăiesc țăranii englezi în urma "împrejmuirilor", publică un mic ziar reformist: *Political Register,* redactat de el într-o admirabilă limbă. Anglia se împânzea de *Hampden Club*-uri şi, imitând metoda care-i reuşise atât de bine lui Wesley, nenumărați predicatori politici cutreierau țara. Mitingurile lor, violența muncitorilor care distrugeau maşinile, încercările de răscoale țărăneşti înspăimântau guvernul. Amintirile din timpul revoluției franceze rămâneau mereu vii şi amenințătoare. Când clasele posedante văzură la mitinguri pe Henry Hunt, precedat de doi oameni, dintre care unul purta pe un vârf de suliță bereta frigiană, iar celălalt drapelul tricolor (verde, albastru şi roşu) al viitoarei republici britanice, începură să tremure. Frica e întotdeauna nemiloasă: muncitorii şi țăranii revoltați fură spânzurați.

IV. Cum să se mențină ordinea în orașe? În multe comitate judecătorii de pace făcură apel la soldați. Se repartizară comitatelor călăreți de pază. De multe ori a curs sânge. Cel mai grav dintre aceste masacre a avut loc la Manchester, în anul 1819, când soldații au tras în mulțime, omorând unsprezece persoane şi rănind numeroase altele. Deoarece lucrurile s-au petrecut în piața Saint-Pe-ter, opoziția a spus că "dacă ducele de Wellington a repurtat o victorie la Waterloo, lordul Sidmouth a repurtat o victorie la Peterloo", şi zicala a rămas. După aceste tulburări se hotărî, prin faimoasele *Şase Acte* ale lordului Sidmouth, să se interzică orice întrunire sau adunare având drept scop exerciții cu caracter militar, să se dea judecătorilor de pace dreptul de a confisca armele periculoase pentru siguranța publică şi de a aresta pe deținătorii lor, în scopul de a restrânge dreptul de întrunire şi libertatea presei. O conspirație pentru asasinarea miniştrilor (conspirația din Cato Street), încurajată de agenți provocatori, sfârşi prin a zăpăci spiritele din ambele tabere. Cei bogați doreau o guvernare militară şi contau pe ducele de Wellington; cei săraci pregăteau în mod deschis revoluția. La cinci ani după victorie, Anglia părea în preajma războiului civil.

V. Anglia a fost salvată de două fapte imprevizibile: un scandal şi un avânt economic. Avântul economic s-a produs, cum se întâmplă întotdeauna, în clipa în care economiştii ajunseseră la desperare şi propuneau soluțiile cele mai radicale, între care şi inflația. Scandalul a izbucnit când bătrânul rege George al III-lea a murit şi când i-a urmat regentul, sub numele de George al IV-lea. Soția lui, Carolina de Brunswick, care ducea de multă vreme o viață prea puțin morală pe continent, se hotărî brusc, din vanitate şi din ură față de soțul ei, să ceară a fi încoronată odată cu el. Legalmente, era în drept s-o facă; dar moralmente Carolina n-avea nimic regesc. Regele,

însă, vulnerabil şi el, s-ar fi dovedit prudent dacă evita orice dezbatere de ordin moral. Or, regele, vrând s-o îndepărteze pe Carolina, se arătă atât de încăpățânat şi atât de stângaci încât miniştrii se întrebau adesea dacă n-a moştenit cumva de la părintele său o dată cu tronul şi nebunia lui. Merse până acolo încât puse la cale un proces de divorț în fața Camerei Lorzilor, unde se porni să vorbească de desfrâul reginei. Cameriste italiene şi spioni orientali veniră să istorisească fel de fel de poveşti: că regina Carolina a fost amanta curierului ei, că a fost văzută ieşind dimineața, cu perna sub braț, din odaia acestui curier, pe care l-a făcut mare maestru al Ordinului Carolina. Întreaga Londră, savurând obscenitățile, uită de reforma electorală. Poporul luase partea reginei şi o aclama când trecea pe stradă. Mărturiile depuse împotriva ei nici nu-i impresionară pe englezi, deoarece proveneau de la nişte străini. Această excesivă admirație față de regină fu, de altfel, de scurtă durată, căci ea muri în 1821, spre marea uşurare a soțului ei.

VI. Totuşi, datorită acestei diversiuni, spiritele se calmaseră puțin. Tory intransigenți primiseră în rândurile lor o serie de tineri care doreau să întoarcă partidul la tradiția reformatoare a lui Pitt. Printre aceşti noi veniți se remarcau îndeosebi Robert Peel, Huskinson şi Canning. Peel, fiul unui manufacturier din Lancashire, unul din cei şapte bogătaşi mai mari ai Angliei, fusese educat, precum odinioară William Pitt, ca să devină prim-ministru. La cinci ani, tatăl său îl cocoța pe o masă şi-l punea să repete discursuri; la douăzeci şi unu de ani obținuse un loc în Camera Comunelor; la douăzeci şi trei de ani devenise secretar de stat. Respectabil şi respectat, servea de arbitru între cei cu vederi înaintate din partid, cum era Canning, şi retrograzi, cum era ducele de Wellington. Ca ministru de interne, Peel a dus o activitate cu totul

deosebită; s-a remarcat, în special, prin faptul că a desființat pedeapsa cu moartea pentru numeroase crime şi delicte care nu meritau o sancțiune atât de aspră. Incredibila severitate a legilor, care-şi găsea o oarecare scuză pe vremea când o guvernare slabă se putea aştepta la orice de pe urma anarhiei, devenea inutilă şi scandaloasă într-o perioadă de mai bună administrare a țării şi cu moravuri mai blânde. Copiii, mai ales, fuseseră până atunci tratați de justiție cu o cruzime pe cât de revoltătoare pe atât de inutilă. Peel aduse reforme şi în domeniul acesta. În acelaşi timp, Huskinson îi sprijinea pe manufacturieri, suprimând taxele protecționiste asupra materiilor prime, a lânei şi a mătăsii; ar fi suprimat bucuros şi taxele asupra griului, dar s-a lovit de gentilomii de la țară, atât de numeroşi în partidul său, care opuneau rezistență. În sfârşit, Canning, luând conducerea Foreign Office-ului, după sinuciderea lui Castlereagh, promovă o politică "liberală" într-un guvern tory. (Cuvântul "liberal" era nou, fusese pus în circulație de revoluția spaniolă, în timpul căreia partizanii monarhiei absolute primiseră porecla de *servili,* iar adversarii lor de *liberali).* Nu fără oarecare teamă i-au încredințat tory această înaltă funcție lui Canning, "talent lipsit de moralitate", aventurier politic care i-a trădat de multe ori şi şi-a bătut joc de ei; dar era un om de geniu, ceea ce lipsea cel mai mult partidului.

VII. Situația lui Castlereagh, după căderea lui Napoleon, fusese dificilă. Suveranii de pe continent – neliniştiți de prezența în atâtea țări europene a unui tineret rebel, format din "locotenenți în semi-soldă, studenți discipoli de-ai lui Byron şi conspiratori romantici" – se constituiseră într-o Sfântă Alianță pentru a împiedica o întoarcere ofensivă a revoluției franceze. Cu toate că Anglia făcea parte din grupul învingătorilor, interesele sale erau diferite, temerile sale mai puțin acute.

A trebuit să se angajeze că are să reia – împreună cu Austria, Prusia şi Rusia – ostilităţile împotriva Franţei dacă aceasta ar restaura un Bonaparte sau ar comite o agresiune împotriva vecinilor săi. Dar Castlereagh nu voia să se transforme într-un jandarm al contrarevoluţiei europene. A încercat să se opună tendinţelor despotice ale aliaţilor săi; n-a reuşit întotdeauna. Canning însuşi, atunci când Franţa a primit din partea Sfintei Alianţe misiunea de a înăbuşi revoluţia spaniolă, nu s-a putut opune, neavând armata necesară pentru o nouă expediţie în peninsulă. Castlereagh, ca bun european, credea în responsabilitatea colectivă; Canning, voia să aibă mână liberă. Dar consecinţele reputaţiei lor au fost că publicul a uitat în ce-l priveşte pe Castlereagh, care trecea drept reacţionar, acţiunile sale liberale, iar în cazul lui Canning, care trecea drept liberal, nu s-a mai ţinut seamă de concesiile făcute conservatorilor. Or, dacă Canning detesta Sfânta Alianţă, n-o făcea atât din pricina caracterului ei reacţionar, ci pentru că nu era britanică. "În loc de Alianţă citiţi *Anglia* – scria el – şi veţi avea cheia politicii mele".

VIII. Dacă, din lipsă de armată, nu putuse ocroti revoluţia de la Madrid, îşi luă revanşa atunci când coloniile spaniole din America de Sud se declarară independente. Tinerele republici americane îşi datorară salvarea lor atât flotei britanice cât şi sprijinului moral al preşedintelui Monroe. Această acţiune i-a atras lui Canning o imensă popularitate. Era unul din acele cazuri fericite când interesele comerciale ale City-ului au coincis cu simpatiile poporului englez. Încă de pe vremea lui Drake şi a Elisabetei, negustorii din Londra avuseseră de suferit văzând că li se interzice accesul la una din cele mai frumoase pieţe din lume. Profitând de războiul din peninsulă şi de blocadă, începuseră să pătrundă acolo. Ministrul care deschidea pieţele, apărând libertăţile,

satisfăcea în acelaşi timp pe doctrinarii whig şi pe bumbăcarii din Lancashire. Numai bă-trânii tory, ca Wellington, care se temeau şi de demagogia externă şi de cea internă, îl reprobau. Când, în 1827, Canning, în pofida furiei Sfintei Alianțe, recunoscu pe rebelii greci atacați de egipteni şi de turci, acest ministru tory deveni marele favorit al liberalilor din toate țările. Când, după demisia lui Liverpool, lovit de apoplexie, formă guvernul căruia Wellington şi Peel îi refuzară concursul, fu susținut de whigi, împreună cu câțiva prieteni personali de-ai lui. Dar venit la putere în februarie 1827, Canning, a cărui sănătate lăsa mult de dorit, muri în august, în urma unei crize de de-zinterie, fără a-şi fi dovedit întreaga lui capacitate.

IX. Moartea lui Canning dădu naştere unei situații confuze. Din 1815, de câte ori un suveran englez se afla într-o încurcătură, se gândea la duce. Învingătorul de la Waterloo se bucura de un respect fără margini din partea partidului tory; iar opoziția, după ce se temuse o vreme îndelungată că Welling-ton va voi să instaureze o dictatură militară, sfâr-şise prin a recunoaşte că ducele, ca şi majoritatea marilor oşteni, avea groază de război civil, iar în parlament se prezenta ca un adversar onest, stân-gaci şi prea puțin periculos. Ducele, ca şi bătrânul rege, se temea de toate reformele la modă: emanciparea catolicilor, extinderea sufragiului, liberul schimb. Idealul său era de a nu schimba niciodată nimic. Dar campaniile sale politice au constat numai din retrageri. Deoarece, în loc să accepte lupta, prefera să cedeze, spiritul liberal găsi în persoana lui, şi fără voia lui, cel mai bun aliat. În timpul guvernării sale, amiralul Codrington, aplicând vechile instrucțiuni ale lui Canning – fără a cere noi ordine –, distruse la Navarin flota turcă, pe când ducele, în acest conflict, era favorabil turcilor. Şi tot ducele acceptă – deşi în mare silă – suprimarea acelor *Test and*

Corporations Acts şi-i scuti pe disidenţi să se împărtăşească după ritul anglican, înainte de a lua în primire un post municipal sau vreo funcţie de stat. În sfârşit, tot el, după ce a început cu emanciparea disidenţilor, s-a trezit faţă în faţă cu problema, şi mai gravă, a emancipării catolicilor.

X. Dreptul catolicilor de a vota şi a fi aleşi în parlament fusese promis irlandezilor în momentul întocmirii Actului de unire a Irlandei cu Marea Britanie (1800). Numai opoziţia lui George al III-lea, care-şi făcuse din aceasta o problemă de conştiinţă, împiedicase împlinirea făgăduinţei. Catolicii irlandezi au fondat atunci o ligă, au strâns fonduri şi au ales un şef elocvent: pe O'Connell. Era neîndoios că aveau deplină dreptate. În Anglia, întreg tineretul din cele două partide, obosit de aceste certuri care i se păreau perimate, era şi el favorabil emancipării. Totuşi, catolicii aveau printre membrii cabinetului adversari hotărâţi, dintre care cei mai puternic era Peel, alesul Universităţii foarte anglicane din Oxford. Irlanda trăi timp de câţiva ani într-o atmosferă de război civil; asociaţia catolică şi *squire*-ii protestanţi din nord-est erau gata să se încaiere. O'Connell, în pofida legii, reuşi să se facă ales membru al parlamentului şi *sheriful* nu îndrăzni să-l proclame ales nici pe el, nici pe adversarul său. Wellington socoti că situaţia era primejdioasă. El, personal, nu era ostil catolicilor; războiul civil i se părea şi mai puţin de dorit decât schimbarea; îl sfătui pe rege să cedeze şi reuşi nu fără greutate să-l convingă. Peel îşi oferi demisia. În sfârşit, prestigiul ducelui înlătură toate împotrivirile din propria sa tabără şi încă o dată bătu în retragere în mod victorios. Actul de emancipare fu votat în 1829. După câteva amânări, O'Connell putu intra în Westminster; în Camera Lorzilor, ducele de Norfolk şi ceilalţi pairi catolici îşi reluară locurile. Dintre toate inegalităţile religioase nu

mai rămăsese în Anglia decât aceea care îi privea pe evrei. Prima lege care se referi la ei fu prezentată parlamentului în 1830; ei obținură drepturi integrale de cetățeni britanici în 1880. Primul pair evreu (neconvertit la catolicism) a fost lordul Rotschild (1886). După emanciparea catolicilor, ducele fu blestemat de prieteni şi lăudat de adversari. "Iată – scria *The Edinburgh Review* – un bărbat mai mare decât Cezar. N-a distrus în timp de pace țara pe care a salvat-o în timpul războiului"!

II
REFORMA ELECTORALĂ DIN 1832

I. Regele George al IV-lea muri în iunie 1830; primul gentilom al Europei nu lăsă regrete în sufletul poporului său. Ducele, care organiza funeraliile, găsi la gâtul suveranului un medalion cu portretul în miniatură al doamnei Fitzherbert şi luă măsuri ca regele să fie înmormântat împreună cu portretul. George al IV-lea fu înlocuit de fratele său, ducele de Clarence, care domni sub numele de Wilhelm al IV-lea. Era un bătrân destul de popular, destul de ridicol, care făcuse o vreme îndelungată serviciu la marină, achitându-se în mod destul de onorabil. Anul 1830 fu pentru Europa un an revoluționar. În Franța, după faimoasele zile din iulie, Ludovic-Filip, regele francezilor, îl înlocui pe Carol al X-lea, regele Franței. Pentru a protesta împotriva unirii cu Olanda, care-i fusese impusă prin tratatele din 1815, Belgia se răsculă. Ea ar fi dorit sau unirea totală cu Franța sau, cel puțin, un rege francez: pe ducele de Nemours. Dar Anglia era decisă să nu mai lase niciodată să se instaleze iar în Flandra o mare putere europeană. Pentru a evita războiul, Ludovic-Filip acceptă ca noul regat să fie atribuit de marile puteri lui Leopold de

Coburg (ginerele lui George al IV-lea, apoi al lui Ludovic-Filip), care fu un rege înțelept şi activ (1831).

II. Începând din 1830, agitația revoluționară se răspândi în Spania, Italia şi chiar în Anglia, unde izbucni în comitatele de sud o nouă răscoală a țăranilor. Muncitorii agricoli pretindeau un salariu de minimum paisprezece şilingi, ceea ce era îndreptățit, dar îl cereau constituiți în cete, ceea ce îi făcea justițiabili conform legii asupra răscoalelor *(Riot Act).* Cetele distrugeau batozele, jefuiau de câteva livre pe unii sau alții dintre proprietarii pe care-i urau, cereau pastorilor să renunțe la o parte din dijma lor, demolau faimoasele *workhouses,* dar nu făceau nimănui nici un rău. După ce-au fost învinşi, trei au fost executați şi patru sute deportați; dintre aceştia din urmă, mulți au murit de desperare. Represaliile au fost mult mai nemiloase decât insurecția; dar aceasta dovedea slăbiciunea reală a guvernării oligarhice. Era clar chiar şi pentru spiritele cele mai moderate că o reformă electorală devenise inevitabilă.

III. Guvernul Wellington-Peel fiind răsturnat, unul dintre vechii şefi whig, lordul Grey, acceptă să-şi părăsească refugiul de la țară, unde îşi creştea cei cincisprezece copii ai săi, şi alcătui un guvern de coaliție, format din whigi şi prieteni ai lui Canning. Guvernul acesta făcu alegeri. Whigii, fideli tradiției lor de familie, hotărâră să se alieze cu radicalii reformişti şi cu burghezii neconformişti, ceea ce le dădea caracterul unui partid popular. Când un valet din Holland House{37} deschise o uşă şi anunță: "Mr. Macaulay", secolul ai XlX-lea, spune Chesterton{38}, făcu o cotitură decisivă. În tabăra opusă, ducele, nemulțumindu-i prin moderația sa pe adevărații tory, nu fu susținut cu toată vigoarea de partidul său. Era iubit pentru defectele sale; dar i se judecau cu

asprime virtuțile. Cu toa'.e "târgurile putrede", tory pierdură majoritatea. În comitate, unde alegerile erau mai libere, şaizeci de deputați din optzeci şi doi erau whigi. De cincizeci de ani tory guvernau țara. A fost un mare eveniment politic şi monden constituirea unei noi echipe şi creşterea influenței exercitate de Devonshire{39} şi Holland House. Whigii mai puțin clarvăzători crezură că s-a întors vremea fericită a secolului al XVIII-lea şi a "guvernării venețiene"{40}. În prima lor formație ministerială, din paisprezece miniştri, zece erau *pairi,* şi numai patru *commoners.* Dacă marii whigi se hotărâseră să se ralieze revoluției, păreau cel puțin decişi să facă această revoluție în familie. Dar clasele mijlocii, aşa cum a remarcat Trevelyan, "doreau o reformă atât pentru a calma spiritul revoluționar, cât şi pentru a apăra propriile lor drepturi împotriva unei aristocrații în care nu mai aveau încredere". Numai revoluția franceză, războaiele napoleoniene şi consecințele lor au în-târziat această reformă cu o generație.

IV. Lordul Grey făcu cunoscut de îndată că primul obiectiv al administrației sale va fi reforma electorală. Că era indispensabilă părea evident, dar era sigur că proiectul se va lovi de o violentă opoziție. Posesorii "târgurilor putrede", amenințați să-şi piardă locurile în parlament, erau hotărâți să se apere şi ştiau că vor fi susținuți de Camera Lorzilor. În schimb erau în favoarea reformei burghezii din marile oraşe: negustorii, bancherii, rentierii, care socoteau absurdă şi umilitoare privarea lor de dreptul de vot atunci când, în anumite târguri rurale, orice proprietar al unei căsuțe era cetățean şi când, în altele, votau până şi pietrele. Mişcarea pentru reformă fu, începând din 1830 şi până in 1832, o mişcare a claselor mijlocii, care doreau să obțină victoria prin metode legale. Un prim proiect, prezentat de lordul John Russell, fu votat in Camera Comunelor cu o majoritate de abia un

vot. Nu era destul pentru a impune lorzilor o măsură atât de importantă. Lordul Grey, cu acordul regelui, hotărî să dizolve Camera şi să facă noi alegeri.

V. Reveni cu o majoritate whig de o sută treizeci şi şase de voturi. Țara crezu că reforma era sigură şi se bucură. În toate clasele populației se aşteptau minuni de la legea electorala. Burghezii sperau să dea în felul acesta nişte satisfacții platonice maselor populare a căror agitație violentă din ultimii cincisprezece ani îi înspăimânta. Asupra amplorii reformei muncitorii şi manufacturierii nu ar fi căzut, desigur, de acord; asupra necesității ei toată lumea se înțelegea uşor. E greu să strângi oameni în vederea unei acțiuni constructive, e destui de lesne să-i coalizezi împotriva unei minorități. Proprietarii "târgurilor putrede" (şaptezeci de fa-milii) jucară la începutul secolului al XlX-lea, rolul care la începutul secolului al XX-lea avea să fie atribuit marilor industriaşi şi bancherilor internaționali. "Toate tinerele fete – scria Sidney Smith{41} – ştiu că, îndată ce se va vota legea, îşi vor găsi un bărbat. Elevii cred că se vor aboli versurile latine şi că prăjiturelele se vor ieftini. Caporalul şi sergentul sunt siguri că li se va dubla solda. Poeții slabi se aşteaptă să li se citească versurile... şi proştii de ei vor fi dezamăgiți, aşa cum sunt, de altminterea, totdeauna".

VI. Tory se gândiseră că whigii, oameni din clasa lor, vor prezenta nişte proiecte de reformă inofensive. Fură uluiți şi indignați când luară cunoştință de textul lordului John Russell. În mod deliberat, whigii, altădată atât de exclusivişti, făceau jocul claselor mijlocii. "Târgurile putrede" cu mai puțin de două mii de locuitori fură suprimate; oraşele de la două la patru mii de locuitori pierdeau un reprezentant din doi; cele o sută patruzeci şi patru de locuri disponibile erau împărțite între oraşele

cele mai importante. Londra câştiga zece locuri, oraşele Liverpool, Manchester, Birmingham, Newcastle obțineau fiecare câte doi deputați. Repartizarea locurilor favoriza în general Nordul industrial în dauna Sudului agricol. Era evident că o astfel de reprezentare va atrage într-o bună zi abrogarea taxelor protecționiste asupra griului. În oraşe că-pătă drept de vot orice locatar al unei case a cărei valoare locativă anuală era de cel puțin zece livre, în comitate se acordă drept de vot fermierilor a căror arendă anuală se urca la cel puțin zece livre, precum şi deținătorilor fără arendă al căror pământ producea anual cel puțin cincizeci de livre. În fond, legea crea un corp electoral format din micii burghezi ai oraşelor şi fermierii de la țară. Muncitorii din uzine, ca şi muncitorii agricoli rămâneau fără reprezentanți. Whigii refuzaseră să admită votul secret pentru că scrutinul public menținea la țară autoritatea politică a *squire*-ului asupra fermierilor.

VII. Lorzii ar fi fost dispuşi să tolereze o reformă moderată; această revoluție electorală îi exaspera. În octombrie 1831 ei respinseră proiectul. Apoi, în fața agitației din țară, când aproape pretutindeni se auzeau strigătele: "Legea! Legea întreagă! Nimic decât legea!", votară o parte din această lege, dar nu "legea întreagă"; articolele care desființau "târgurile putrede" fură suprimate. Lordul Grey, pus în minoritate în Camera Lorzilor, îşi dădu demisia. Îndată ce ducele, care rămăsese, cu toate decepțiile provocate, ultima speranță a torylor, încercă să formeze un guvern, țara întreagă se răsculă. În biserici se trăgeau clopotele ca pentru alarmă, în uzine încetă lucrul. La Bristol primăria fu incendiată şi palatul episcopal devastat. Lordul Stanley, cel mai strălucit dintre tinerii whigi, sări pe o masă şi strigă: "Dacă lorzii opun rezistență, maiestatea sa poate pune coroane de pair pe capetele unei companii întregi din garda sa". Zidurile se acoperiră cu afişe care invitau pe

englezi să-şi retragă banii de la bancă: "Pentru a pune stavilă ducelui, reluați-vă aurul!". Banca Angliei era singura instituție mai respectată decât ducele. Insurecția depunătorilor o birui pe aceea a seniorilor. Ducele, după obiceiul său, evită războiul civil. Când, după sfatul său, Wilhelm al IV-lea, care se şi vedea pe drumul exilului, poate chiar pe eşafod, apelă din nou la lordul Grey, acesta nu consimți să preia puterea decât dacă regele îi făcea o promisiune în scris că va crea, în caz de necesitate, atâția *pairi* câți vor fi necesari pentru a vota reforma. Amenințarea aceasta fu de ajuns. Wellington şi prietenii săi se abținură să apară la şedințele parlamentare şi, într-o Cameră mai mult de jumătate goală, bill-ul fu, în sfârşit, admis cu o sută şase voturi pentru şi douăzeci şi şapte contra (4 iunie 1832). La drept vorbind, noua lege era departe de a fi ceea ce se numeşte astăzi o "măsură democratică". Neândoios că prin acordarea câtorva deputați centrelor industriale ea diminua puțin influența aristocrației rurale. Dar introducea în corpul electoral un mare număr de fermieri care depindeau de această aristocrație. Whigii îşi serviseră interesele de partid fără a pune în mare primejdie interesele lor de clasă.

VIII. Reforma electorală, atât de dorită de mase, şi de care se temuseră atât de mult clasele diriguitoare, nu produse nici miracolele aşteptate de partizani, nici dezastrele prevestite de adversari. Bătălia fiind câştigată, agitația încetă. Noul corp electoral se arătă rezonabil şi, spre marea dezamăgire a radicalilor, chiar conservator. Familiile tradiționale rămăseseră la putere. Când, puțin mai târziu, o nouă campanie, aceea a cartiştilor (1835—1841), încercă prin gigantice petiții, prin mitinguri şi prin cortegii să reînsufleţească entuziasmul în favoarea unui program mai revoluționar (sufragiu universal, vot secret, circumscripții egale, parlament anual, indemnizații

pentru membrii parlamentului), campania repurtă câteva succese pe lângă clasa muncitoare, care până în 1850 rămăsese de neîmpăcat şi regretase eşecul revoluției; dar clasele mijlocii luară poziție împotriva cartiştilor. Când aceştia recurseră la o răscoală, când, la Newport, o mulțime înarmată cu coase încercase să pună stăpânire pe primărie şi trebui să fie împrăştiată de soldați, masa noilor alegători se arătă credincioasă guvernului. Din fericire, trupele fură comandate, în regiunea cea mai primejdioasă, aceea din nord, de un excelent general, sir Charles Napier, care ştia să îmbine fermitatea cu omenia. Mulțumită lui, fu evitat un masacru aproape inevitabil. Când, mai târziu, în 1848, cartiştii amenințară să imite noua revoluție franceză din februarie, două sute de mii de cetățeni aparținând claselor mijlocii se angajară ca *"constables* voluntari" şi menținură ordinea. Englezii din secolul al XlX-lea erau mai legalişti ca niciodată şi tot atât de capabili ca şi strămoşii lor de a se organiza în mod spontan. Vorbind cu lordul Stanhope despre revolta din Newport, ducele, al cărui bun-simț atingea uneori, ca şi la Walpole, genialitatea, spuse: "E un lucru de care trebuie să-ți aminteşti mereu în țara asta şi asupra căruia nu s-ar putea insista îndeajuns: când poporul ştie că nu are dreptate şi că merge î*mpotriva legii,* devine teribil de înfricoşat şi fuge. Asta nu-i adevărat pentru Franța. Altfel, cum ați putea explica faptul că la Newport treizeci de oameni au pus pe fugă alți zece mii?".

IX. Trebuia totuşi ca whigii şi noii lor partizani, industriaşii, să vină cu unele reforme în fața poporului care aştepta atât de mult de la ei. Cea mai importantă, dar şi cea mai imperfectă reformă, a fost aceea referitoare la legea săracilor. S-a văzut la vremea sa că în epoca elisabetană se făcuse o distincție – prin actele din 1597 şi 1601 – între şomajul voluntar, al vagabonzilor incorigibili, şi acela al nenorociților care, din motive independente de

voința lor, ca: mizerie, bătrânețe, nebunie, boală, se vedeau incapabili să-şi câştige existența; apoi, cum în secolul al XVIII-lea, prin sistemul absurd din Speenhamland{42}, se hotărâse completarea salariilor după un barem fix, ceea ce a dus la rezultatul uşor de prevăzut: transformarea în săraci aproape a tuturor muncitorilor agricoli, ruinarea fermelor mici şi ridicarea cuantumului contribuțiilor locale *(rates).* Pe vremea *Reform Bill*-ului, situația săracilor, în oraşe ca şi la țară, era cumplită. Disraeli şi Dickens au zugrăvit în romanele lor aceste "două națiuni": cea a bogaților şi cea a săracilor, care trăiau cot la cot, ignorându-se una pe alta. Căsuțele muncitorilor agricoli erau adesea adevărate cocioabe, în jurul cărora alergau copii în zdrențe. Locatarii din aceste căsuțe abia îşi duceau existența din salariile lor insuficiente, din braconaj şi din milostenii. Fericiții *yeomen,* care fuseseră o sută şaizeci de mii în 1688, dispăruseră aproape cu toții. Guvernul lordului Grey numi o comisiune de anchetă. El încredință conducerea ei lui Nassau Senior şi lui Edwin Chadwick, amândoi având în această problemă idei *apriori,* pe cât de ferme pe atât de contestabile.

X. Nassau Senior era de părere că cel mai bun mijloc de a suprima sărăcia era de a nu ajuta niciodată pe săraci. "Într-adevăr – spunea el cu o cruzime inconştientă şi senină –, dacă săracii ştiu că au de ales între a munci şi a muri de foame, ei muncesc. Dacă tinerii ştiu că nu vor avea nici un ajutor la bătrânețe, fac economii. Dacă bătrânii ştiu că vor avea nevoie de copiii lor, se silesc să se facă iubiți de ei. Deci nici un fel de ajutor decât acelora care într-adevăr nu au nici familie, nici mijloace de existență. Nici o alocație parțială. Totul sau nimic". Pentru persoanele care aveau vârsta sau capacitatea de a munci se crea Casa de muncă *(Workhouse)* şi pentru ca această *Workhouse* să nu devină un azil râvnit, era

important, adăuga Nassau Senior, "ca viața de acolo să fie mai puțin de invidiat ca viața celor mai nenorociți dintre muncitorii independenți". Dacă se iau în considerație condițiile de viață ale muncitorilor celor mai nenorociți de atunci, era aproape imposibil să se creeze un gen de trai şi mai puțin de dorit. Totuşi, programul acesta crud a fost aplicat şi *Workhouse* a devenit "o Bastilie a săracilor", urâtă şi de temut; e suficient să se citească *Oliver Twist*{43} şi *Satul* de Crabbe{44} şi oricine se va putea convinge. În 1838, patruzeci şi opt de mii de copii în vârstă de mai puțin de şaisprezece ani trăiau în *Workhouse,* de foarte multe ori alături de adulți de soiul cel mai puțin recomandabil şi chiar pe jumătate nebuni. După ce s-a votat *Poor Law Amendment Act*{45} (1834), numărul săracilor înscrişi la parohii se micşoră în mod uluitor. Sumele cheltuite scăzură de la şapte milioane de livre (în 1831) la patru milioane cincisute de mii (în 1836). Comisarii erau mândri de opera lor, dar nimic nu justifica această mândrie. Rezultatul se datora groazei pe care o inspirau acele *Workhouse,* precum şi dezvoltării industriei. Şi, de altfel, rezultatul era oare un progres în sine? Oricum ar fi fost, suferințele impuse nevinovaților în numele unor principii de economie sănătoasă erau de neiertat. Trebuie citat Dickens: "Cred că niciodată nu a existat în Anglia, începând din epoca dinastiei Stuart, o lege administrativă cu un caracter atât de infam, o lege atât de fățiş călcată în picioare, o lege a cărei aplicare să fi fost atât de puțin supravegheată".

XI. Dintre celelalte reforme ale whigilor trebuie reținute: a) O *lege asupra corporațiilor municipale* care a înlocuit vechiul sistem prin municipalități mai democratice, alese de toți cei care plăteau taxe locale. Textul acesta nu se aplica decât oraşelor, iar satele rămaseră sub autoritatea administrativă a judecătorilor de pace până ce o altă lege, din 1888, institui consiliile

comitatelor. Puțin câte puțin corporațiile municipale, ajutate de stat, luară în administrare mijloacele de transport, şcolile, distribuția luminii, a apei; b) *Abolirea sclavajului în colonii.* Istoria acestei reforme începe în 1772, dată la care o sentință a lordului Mansfield declară că dreptul comun englez nu recunoaşte condiția de sclav, eliberând dintr-un condei cincisprezece mii de negri pe care stăpânii lor îi importaseră în Insulele Britanice. Mult mai greu de obținut fu desființarea comerțului cu sclavi, comerț care îmbogățise porturile Bristol şi Liverpool şi fără de care însuşi Nel-son susținea că marina comercială engleză n-ar putea supraviețui. Spre onoarea parlamentului englez, episcopul Wilberforce{46} şi Charles James Fox, în pofida presiunii unora ale căror interese erau în joc, susținuți de puternica mişcare de opinie publică a *quaker*-ilor şi a metodiştilor şi ajutați de altmintrelea şi de Pitt, au putut obține interzicerea acestui comerț – şi aceasta în 1807, în toiul răz-boaielor napoleoniene. Rămâneau sclavii din colo-niile britanice şi, în privința aceasta, plantatorii din Antile *(West Indian Interest)* au continuat lupta cu o înverşunare desperată, consacrând imensele lor a veri cumpărării de "târguri putrede". Antisclavagismul deveni astfel o chestiune politică, deoarece era legat de reforma electorală, şi o chestiune religioasă, căci plantatorii persecutau pe misionari, care-i învățau pe negri că rasele sunt egale în fața lui Hristos. Susținută în acelaşi timp de liberali şi de neconformişti, reforma a fost, în sfârşit, votată în 1833 şi primită de bisericile disidente ca o mare victorie. O indemnizație de douăzeci de milioane de lire fu acordată plantatorilor, dar producția de zahăr scăzu cu o treime, aceea de cafea cu o jumătate, şi insulele fură ruinate pentru multă vreme.

XII. Lordul Grey îşi dădu demisia în 1834, în parte din pricină că O'Connell şi grupul lui de deputați

irlandezi prea îi făceau viața amară, dar mai ales pentru că între whigii moderați şi radicalii non-conformişti, care făcuseră coaliția victorioasă din 1832, alianța nu mai putea dura. După un scurt interimat al lui Peel, fu înlocuit de lordul Melbourne. William Lamb, lord Melbourne, era un whig de şcoală veche. Bărbatul prea celebrei Carolina Lamb (aceea a lui Byron) era înrudit prin alianță cu familia Devonshire. Om al secolului al XVIII-lea, sceptic, spiritual, el administra fără zarvă în maniera lui Walpole, o țară răscolită încă de agitația din jurul reformei *(Reform Bill).* Dar entuziasmul, care-i un prost sfetnic, este din nefericire un bun partizan. Dacă Melbourne, ca cea mai mare parte dintre sceptici, nu a făcut prea mult rău, el şi-a slăbit însă partidul. Alegătorii englezi încetară sub guvernarea lui Melbourne să-i mai considere pe whigi nişte oameni "avansați". Marele eveniment din timpul guvernării sale a fost moartea regelui Wilhelm şi urcarea pe tron a tinerei regine Victoria, care avea să domnească din 1837 până în 1901. A fost bine primită de englezi, pe care îi salva de unchiul ei Cumberland, extrem de impopularul frate al regelui. Domnia ei avea să facă din loialism, vreme de o jumătate de secol, o datorie cavalerească. Urcarea pe tron a unei regine avu şi un alt efect fericit. Regatul Hanovrei nu era transmisibil pe linie feminină; şi îl moşteni Cumberland, debarasând astfel țara de un prinț detestat şi de o periculoasă simbioză, care compromitea Anglia în afacerile continentale. După ce o rupsese cu internaționala spirituală, Anglia o rupea şi cu internaționala dinastică. În scurtă vreme tânăra regină dovedi o voință tenace, care mergea până la încăpățânare. La început, Melbourne spera că o va converti la frivolitate, dar îndată ce se căsători cu vărul ei, Albert de Saxa-Coburg, învăță de la acesta meseria de suverană şi respectul față de virtuțile de familie, care vor salva mai târziu monarhia engleză. Într-un regat în care trebuiau apărate instituțiile împotriva ideilor republicane şi

adaptate la gustul burgheziei industriale, "regii din dinastia Stuart, monarhi absolutişti, sau regii din Hanovra, prinți decăzuți, n-ar fi putut păstra coroana". În Anglia, ca şi în Belgia, grație familiei Coburg, monarhia fu din nou respectată. O dată cu regina Victoria, englezii îşi luară obiceiul de a considera viața de familie a suveranului ca o parte din viața familială şi personală a supuşilor. Influența rigidității morale a prințului Albert şi a severității curții asupra moravurilor engleze fu tot atât de profundă, dar si mai răspândită decât odinioară influența lui Wesley.

III
TRIUMFUL LIBERULUI SCHIMB

I. Whigii făgăduiseră poporului că reforma electorală va pune capăt tuturor neajunsurilor. Poporul îi silise pe lorzi să accepte această reformă, dar neajunsurile erau mai insuportabile ca oricând. Poporul mormăia nemulțumit. Whigii şovăiau. Pentru a le răpi simpatiile noului corp electoral, tory nu erau lipsiți nici de arme, nici de şefi. Ducele preferind de aci înainte popularitatea în locul puterii, conducerea partidului trecu în mâinile lui Ro-bert Peel, care nu se mai intitula tory, ci conservator, cuvânt mai potrivit pentru a ademeni clasele mijlocii. Sir Robert, el însuşi mai apropiat de uzină şi prăvălie decât de domeniul rural şi de colibă, trebuia să fie pe placul acestor clase. Alături de Peel, şi câteodată împotriva lui, micul grup al Tinerei Anglii – ai cărui purtători de cuvânt erau Benjamin Disraeli, orator genial, fiul unui scriitor evreu, dar convertit la anglicanism din copilărie, şi lordul John Manners, fiul ducelui de Rutland – reprezenta un conservatorism zis "popular". Disraeli şi partizanii lui

reluau tezele lui Bolingbroke cu privire la constituția tradițională a Angliei. Ei înfierau o doctrină care, în loc să mențină o ierarhie firească a claselor, comportând drepturi şi datorii, lăsa legilor mecanice ale economiei grija de a reglementa raporturile dintre muncitori şi patroni. Ei susțineau că salvarea ar consta în reîntoarcerea la o societate construită în felul aceleia din evul mediu, când fiecare, de la senior la țăran, îşi cunoştea locul lui şi-l accepta. După Disraeli şi partizanii săi, rolul partidului conservator era să păstreze ceea ce rămânea viabil din trecut şi să pregătească în acelaşi timp, printr-o politică generoasă, viitorul.

II. Tânăra Anglie îl amuza pe John Bull{47}. Clica aceasta de tineri gentilomi cu jiletcă albă, care aveau pretenția să-i convertească pe muncitori la ideile feudale, părea comică. Politicienii de profesie nu-i acordau nici un credit. Pentru ei ideile lui Bentham, Malthus, Ricardo, Cobden, James Mill erau literă de evanghelie. Toți oamenii serioşi, sau aproape toți, erau de părere, ca şi secta utilitaristă, că societățile umane caută cea mai mare fericire pentru cel mai mare număr de oameni şi că n-o pot găsi decât lăsând să acționeze interesul personal al fiecăruia. Lupta dintre interese nu aduce justiția perfectă, ci pe cea mai perfectă în limitele posibilului. Trebuia deci evitată orice intervenție a statului. Cea mai uşoară restricție impusă concurenței părea o erezie. Prețurile trebuiau fixate automat prin legea cererii şi a ofertei; profiturile întreprinzătorilor şi salariile muncitorilor aveau să ajungă în mod automat, grație concurenței, la un nivel convenabil. "Salariile se urcă – spunea Cobden – când doi patroni aleargă după acelaşi muncitor şi scad când doi muncitori aleargă după acelaşi patron". Proletarii nu puteau avea nici o influență asupra salariilor decât prin reducerea voluntară a populației. Ceea ce era adevărat despre indivizi era adevărat şi

despre stat. "Regula care consistă în a cumpăra cât mai ieftin şi a vinde cât mai scump, regulă pe care o aplică fiecare comerciant în comerțul său particular, este şi cea mai bună regulă pentru comerțul unei națiuni întregi". Orice barieră vamală viola legea cererii şi a ofertei. Oameni de bună-credință, ca Richard Cobden, industriaş şi om de stat, profet al şcolii din Manchester{48}, încercau să convingă poporul englez că sărăcia lui se datora taxelor protecționiste şi în special taxelor asupra grânelor.

III. Campania împotriva protecționismului a fost una dintre primele campanii din Anglia purtată prin mijloace de propagandă (presă, campanie de discursuri) care aveau să transforme viața politică din secolul al XlX-lea. La întrunirile publice oratorii aparținând *Asociației contra legilor privitoare la grâne*{49} arătau trei pâinişoare rotunde de diferite mărimi care costau acelaşi preț în trei țări: Franța, Anglia şi Rusia. Anglia era țara în care pâinişoara era cea mai mică, prin urmare poporul englez era înşelat. Aceste demonstrații aveau un deosebit succes la unii industriaşi, cum erau cei din Manchester, care importau şi bumbac şi grâu. În schimb îi înspăimântau pe cei interesați în agricultură. "Dacă suprimați taxele asupra grânelor, veți asasina agricultura engleză", spuneau fermierii şi *squire*-ii. "Puțin ne importă pe noi – răspundea şcoala din Manchester. – Dacă alte țări au posibilitatea de a produce grâu mai ieftin decât noi, să lucreze pământul pentru noi, iar noi vom toarce şi vom țese pentru ele. Întregul comerț trebuie să constituie un ciclu unitar. Nu putem vinde dacă nu cumpărăm. A închide granițele noastre importului ar însemna sfârşitul exportului nostru".

IV. Partidul conservator, alcătuit mai ales din gentilomi de la țară, nu putea fi decât ostil liberului

schimb şi prielnic menținerii taxelor asupra grâ-nelor. Totuşi, şeful partidului, sir Robert Peel. arăta o primejdioasă simpatie doctrinei adversarilor săi. Era un om de bună-credință, de un mare curaj intelectual, admirabil financiar şi administrator, dar autoritar şi fără un contact mai apropiat cu Camera. În 1842 atacă tariful şi reduse numărul articolelor la care se plăteau taxe de la o mie două sute la şapte sute cincizeci. Pentru a compensa pierderile suferite de buget din această pricină, înființă un impozit de şapte penny la o liră asupra veniturilor mai mari de o sută cincizeci de lire. În 1845 reduse tariful vamal la patru sute cincizeci de articole. Se îndreptă astfel cu paşi mari spre liberul schimb. Efectele acestor reduceri succesive fură surprinzătoare. Nu numai că veniturile statului nu s-au micşorat, ci, datorită creşterii volumului comerțului şi beneficiilor impozabile, s-au mărit. Aceste rezultate îl încurajară pe Peel. Totuşi, nu îndrăznea să se atingă de agricultură, citadela partidului său. Mai ales că Disraeli glumise pe socoteala premierului cu privire la convertirea sa la liberul schimb: "Prea onorabilul gentleman – spusese el – i-a surprins pe whigi în baie şi le-a luat îmbrăcămintea. I-a lăsat să se bucure pe deplin de poziția lor liberală, iar el însuşi este un rigid conservator îmbrăcat în hainele lor". Camera a râs şi a aplaudat. În 1845 şi în 1846 Irlanda a avut una după alta două recolte proaste de cartofi. Şi Peel a început de îndată să folosească cuvântul "foamete", căci jumătate din insula aceasta suprapopulată nu trăia decât din cartofi. Anglia ducea lipsă de grâu, astfel că nu putea veni în ajutorul Irlandei. Deci nu există altă soluție, spunea el, decât să se suprime taxele asupra grânelor şi să se autorizeze, în sfârşit, libera intrare a oricăror alimente în Marea Britanie.

V. Violența aceasta, panica aceasta surprinseră. Lordul Stanley, cel mai influent membru al cabinetului

după Peel, mărturisea că nu-l înțelegea pe şeful său, că nu se va putea şti nimic sigur cu privire la recoltă înainte de două luni, că importul de grâne din străinătate nu i-ar putea hrăni pe irlandezi, care n-aveau nici un penny de cheltuit, că Peel vorbea, de altfel, de menținerea unor taxe moderate timp de trei ani şi că peste trei ani foametea va fi departe. Dar hotărârea lui Peel era mai mult sentimentală decât rațională. Ceea ce tory numeau trădare nu era în ochii săi decât o pioasă convertire. Regina şi prințul Albert, amândoi partizani ai liberului schimb, îi spuneau mereu că era salvatorul țării. În interiorul propriului său partid se formă un grup de conservatori protecționişti care era împotriva lui, atacul fiind susținut de doi bărbați foarte diferiți unul de altul, George Ben-tinck şi Benjamin Disraeli. Nimeni nu şi-ar fi închipuit că acest tânăr evreu, cunoscut numai ca un orator sarcastic şi strălucit, ar putea deveni şeful gentilomilor de la țară şi să-l răstoarne pe atotputernicul sir Robert. Totuşi aşa s-a întâmplat. Într-o serie de scânteietoare filipice, presărate de figuri de stil, Disraeli denunță "trădarea" primului ministru{50}. Abolirea taxelor asupra grânelor a fost votată pentru că opoziția whig şi partizanii liberului schimb s-au raliat în vederea acestui scrutin cu prietenii lui Peel, dar în aceeaşi seară Peel a fost răsturnat de o coaliție de partizani ai liberului schimb ingrați şi de protecționişti răzbunători.

VI. Această sciziune avea să țină partidul conservator departe de putere timp de douăzeci de ani, în afară de scurte perioade intermediare. Niciodată prietenii lui Peel nu aveau să se mai împace cu acei care-l răsturnaseră pe şeful lor de la putere Iar Peel, între timp, muri într-un accident de călărie (1850). Principalii săi partizani şi în special cel mai remarcabil dintre ei, William Gladstone s-au asociat cu whigii şi cu liberalii. Şefii conservatorilor vor fi de aici înainte lordul Stanley (mai

târziu lord Derby), mare senior, inteligent, cultivat, fără ambiții, şi Disraeli, care, cu tot geniul său, a trebuit să aştepte multă vreme ca să se impună ca *leader* al partidului, dar a sfârşit prin a-i inspira o îndreptățită încredere. Ca să guverneze țara, lordul John Russell, apoi lordul Aberdeen şi lordul Palmerston prezidară coaliții de whigi şi de partizani ai lui Peel. De altmintrelea, cu o surprinzătoare rapiditate, liberul schimb şi protecționismui încetaseră să mai fie obiect de controversă politică. Suprimarea taxelor asupra grânelor nu ruinase agricultura, aşa cum prezisese Disraeli şi partizanii săi. Vreme îndelungată încă Anglia nu importă decât un sfert din grâul pe care-l consuma. Cu toate crizele inevitabile, perioada 1850-1875 a fost o perioadă de remarcabilă prosperitate a țării, datorată creşterii populației, dezvoltării căilor ferate, înzestrării imperiului cu material industrial. Fermierii, ca şi restul națiunii, avură de profitat de pe urma acestei situații şi nu se mai plânseră. "Protecționismui nu numai că a murit, dar a ajuns în infern", spunea Disraeli. Succesorii săi politici aveau să descopere către sfârşitul veacului că de fapt nu se afla decât în purgatoriu. Totuşi Gladstone, devenit marele financiar al whigilor, a transformat sistemul fiscal al țării printr-o serie de bugete considerate remarcabile pentru că au coincis cu anii de abundență. Suprimând aproape toate taxele vamale, el nu a mai lăsat în 1860 decât patruzeci şi opt de articole în tarif – din o mie două sute. A simplificat impozitele şi n-a păstrat decât impozitul asupra venitului, asupra drepturilor de moştenire, impozitul funciar şi taxele asupra băuturilor: ceai, cafea, alcool. Din 1825 până în 1870, impozitele au scăzut de la două livre nouă şilingi şi trei penny pe cap de locuitor la o livră optsprezece şilingi şi cinci penny şi jumătate.

VII. *Post hoc, ergo propter hoc*[51]. Adoptarea liberului

schimb a coincis cu îmbogățirea țării: libertatea economică a devenit în Anglia literă de evanghelie. Totuşi, dezvoltarea rapidă a industriei a dat naştere la mari abuzuri. Nimeni nu se putea aştepta de la Camera Comunelor – care nu era încă decât un club de *gentlemen farmers,* preocupată să lupte împotriva lui Napoleon – ca ea să impună uzinelor şi oraşelor, în perioada dezvoltării lor, nişte reguli sănătoase şi riguroase. Dar rezultatul a fost nedemn de o țară bogată şi liberă. Foametea irlandeză aruncase, numai în portul Liverpool, mai mult de o sută de mii de înfometați, a căror prezență a mărit şi mai mult mizeria *slums*-urilor. Engles, vizitând Manchesterul în 1884, a găsit trei sute cincizeci de mii de muncitori înghesuiți în maghernițe umede şi murdare, respirând un aer care făcea impresia că-i un amestec de apă şi cărbune. În mine, femei pe jumătate goale erau folosite ca adevărate animale de tracțiune; copiii îşi petreceau toată viața în întunecimea galeriilor, ca să deschidă şi să închidă o uşă de ventilație. În industria dantelăriei se foloseau copilaşi de patru ani. Adevărul este că aceste calamități nu erau generale şi scriitorii vremii au zugrăvit poate cu oarecare predilecție cazurile cele mai îngrozitoare, dar exagerările lor au fost necesare pentru a trezi opinia publică.

VIII. Cu toate prejudecățile lui *"laissez-faire".* parlamentul sfârşi prin a interveni. Un *Factory Act* din 1819 reglementă munca copiilor sub nouă ani, care la începutul secolului munceau până la cincisprezece şi şaisprezece ore pe zi în uzinele de bumbac. Un act din 1833 limită munca lucrătorilor sub optsprezece ani şi înființă primele patru posturi de inspectori ai uzinelor. În 1847 munca femeilor fu limitată la zece ore, ceea ce a atras curând şi o limitare analogă pentru bărbați. Celebra "săptămână engleză" a fost adoptată în industria textilă în anul 1850; ea avea să transforme viața muncitorului

englez, îngăduindu-i să se intereseze şi de sporturi sâmbăta după-amiază. Campania pentru reducerea orelor de muncă a fost condusă de lordul Ashley (mai târziu lord Shaftesbury), care a impus de asemenea adoptarea în 1842, după publicarea unui raport a cărui lectură a provocat publicului un amestec de dezgust şi ruşine, a unei legi care interzicea folosirea în muncile din mine a femeilor şi a copiilor sub zece ani. Ashley, care a trăit din 1801 până în 1881, era un tory creştin care şi-a consacrat viața îmbunătățirii traiului săracilor. A fost unul dintre fondatorii acelei *Young Men's Christian Association*{52}. Aceste legi mai umane, prosperitatea generală la care contribuiau, alături de atracția capelelor, îi smulseră din 1850 pe mulți lucrători englezi din mişcarea propriu-zis revoluționară. În această țară s-au văzut născându-se societățile cooperatiste şi uniunile muncitoreşti reformatoare. Trade-unionuri existau încă din secolul al XVIII-lea, dar nu erau legale. Ele au fost recunoscute de lege în 1824. Una dintre cele mai remarcabile a fost *Amalgamated Society of Engineers*{53}, fondată în 1851 şi care în 1865 avea treizeci de mii de membri; era în acelaşi timp un sindicat şi o societate de ajutor mutual. Primul ei *leader* a fost William Allen, prototipul sindicalistului englez reformist din epoca victoriană.

IX. Aplicarea noilor legi cu privire la uzine, mine, higienă, înființarea de către Peel, în 1829, a unei poliții creară necesitatea dezvoltării unei birocrații centrale, care lipsise până atunci în Anglia, țară de instituții locale. În 1815 *Home Office* (Ministerul de interne) nu folosea decât optsprezece funcționari. O dată cu poşta, căile ferate, inspecția muncii, numărul funcționarilor s-a ridicat în 1853 la şaisprezece mii. Problema recrutării funcționarilor este, într-o democrație, una dintre cele mai greu de rezolvat. Dacă posturile sunt puse la dispoziția

oamenilor politici pentru a recompensa pe partizanii lor, nici un guvern nu poate păstra asupra funcționarilor săi o autoritate durabilă. În America sistemul "prăzilor"{54} care tulbură, după fiecare alegere, administrația țării, în Franța abuzul de recomandări politice sunt exemple de greşeli primejdioase. Înființarea unui excelent *Civil Service* a fost unul din temeiurile succeselor Angliei în secolul al XlX-lea. În prima jumătate a secolului, regimul recomandațiilor făcea ravagii. Bătrânii whigi considerau "clientela" ca unul din atributele puterii; când s-a decis că numai după un examen imparțial se va putea intra în *Civil Service,* această idee nouă îi surprinse cu atât mai mult cu cât diplomele şi "mandarinismul"{55} erau departe de a juca în viața englezilor acelaşi rol ca în viața francezilor. Trebuiră să recunoască foarte curând că rezultatele erau bune. Aceşti *civil servants* se dovediră slujbaşi credincioşi ai oricărui guvern englez, oricare ar fi fost nuanța sa politică şi, ținându-se cu scrupulozitate departe de luptele partizane, asigurară continuitatea tradițiilor naționale.

IV
POLITICA EXTERNĂ A LUI PALMERSTON

I. Am văzut că Anglia a făcut totdeauna numai în silă o politică gen Metternich şi că opinia publică l-a aprobat pe Canning când a îmbinat apărarea națiunilor oprimate cu interesele britanice După Canning, marele ministru al afacerilor externe a fost, vreme de douăzeci de ani, lordul Palmerston. Acesta nu era un whig, dar susținuse reforma electorală, din care pricină se învrăjbise cu partidul tory. Palmerston aducea în problemele de politică externă abilitate, bună dispoziție, o idee foarte precisă a

obligațiilor Angliei față de celelalte țări şi o tenacitate pentru care compatrioții săi îl îndrăgeau. Din 1815 nici o primejdie reală nu mai amenința Marea Britanie. Nu exista putere care să aibă pretenția de a lupta cu Anglia pe mare; iar pe uscat mai erau câteva puncte nevralgice unde tradiția şi prudența o sileau să stea de veghe. Anglia dorea o Belgie independentă; reuşise s-o înfăptuiască; era hotărâtă s-o apere. Nu voia un prinț francez pe tronul Spaniei şi, dacă Palmerston nu a putut să împiedice căsătoria ducelui de Montpensier cu o spaniolă{56}, căderea lui Ludovic-Filip îl eliberă de orice teamă în privința aceasta. În sfârşit, opinia publică engleză înțelegea să susțină popoarele care luptau pentru libertate; Palmerston luă deci partea ungurilor, a italienilor şi-i sprijini pe sicilieni împotriva regelui Neapolelui, ca şi pe piemontezi împotriva Austriei în discuțiile internaționale, argumentul obişnuit al lordului Palmerston era amenințarea cu flota britanică. El exaspera astfel curtea, pe care o învrăjbea cu celelalte curți, neliniştea spiritele paşnice, care se temeau ca acest bluf să nu ducă într-o zi la război, dar îl încânta pe englezul mijlociu care vedea pavilionul englez respectat fără luptă şi asculta cu desfătare discursurile lordului Palmerston cu tema: *Civis romanus sum*{57}, imaginându-şi cu bună-credință că este "apărătorul dreptății" când lordul Palmerston trimitea un ultimatum Greciei pentru protejarea unui oarecare Don Pacifico{58}, care nici nu era măcar englez, şi un alt ultimatum Chinei pentru apărarea onoarei negustorilor, dintre care cei mai mulți erau traficanți de opium. Când, în 1851, Palmerston îşi permise – fără a consulta pe regină, nici cabinetul – să aprobe lovitura de stat a lui Napoleon al III-lea, lordul John Russell îi retrase portofoliul. Dar incidentul îl făcu şi mai popular pe Palmerston, astfel că puțin mai târziu deveni el însuşi prim-ministru (1855).

II. Cert este că politica autoritară a lui Palmerston n-a atras Anglia în nici un război şi că politica şovăitoare a lordului Aberdeen a făcut posibil războiul din Crimeea. Faimoasa "chestiune a Orientului" era înainte de toate o chestiune a Turciei. Mulți oameni de stat europeni de pe la mijlocul secolului al XlX-lea erau de părere că Imperiul otoman din Europa nu putea supraviețui multă vreme. "Ducem în spinare un om bolnav – spunea țarul ambasadorului Angliei –; nu trebuie să-l lăsăm să sucombe înainte de a decide cu privire la succesiune". Ideea pe care şi-o făcea țarul despre împărțirea moştenirii era următoarea: el va lua provinciile dunărene şi va oferi protecția sa statelor balcanice independente; Angliei îi va oferi Egiptul şi Creta. "Dacă vom reuşi, Anglia şi cu mine, să ne înțelegem în această problemă, puțin ne pasă ce vor gândi şi vor face alții", declară el. Dar Anglia dorea mai curând însănătoşirea celui bolnav decât moştenirea lui şi ea vedea cu nelinişte creşterea puterii Rusiei, putere asiatică redutabilă pentru India, putere autocratică ostilă națiunilor liberale. Pe de altă parte, Franța avea neîncetate certuri cu țarul referitor la Locurile sfinte, căci fiecare din cele două țări pretindea să le aibă sub protecția ei. Furtuna se dezlănțui atunci când țarul ceru sultanului să-i încredințeze lui protecția tuturor creştinilor din Levant. Ambasadorul Angliei la Constantinopol, Stratford Canning, se alătură Franței pentru a încuraja pe sultan să opună rezistență. Politica externă a Angliei devenise un ciudat imbroglio. Primul ministru, lordul Aberdeen, voia pace; *Foreign Office*-ul voia pace; ambasadorul din Constantinopol voia război; opinia publică, indignată de aroganța țarului, voia o victorie diplomatică. Pentru prima oară o campanie sentimentală impunea *Foreign Office*-ului să adopte o anumită atitudine. Era una din consecințele inevitabile ale lărgirii sufragiului şi ale libertății presei. La 27 martie 1854, Franța şi Anglia declarară război Rusiei, care invadase provinciile turceşti. Navele franceze şi engleze

intrară în Bosfor şi constrânseră flota rusească să se refugieze la Sevastopol.

III. Opinia publică obținuse războiul pe care-l dorise. Avea dreptate? Neândoios că nu se putea îngădui țarului să ciopârțească, după bunul său plac, Imperiul otoman, dar poate că ar fi fost posibilă înlăturarea războiului printr-o diplomație mai abilă. Succes paradoxal: triumful liberalismului sentimental făcea din Anglia aliata unui "despot", Napoleon al III-lea, ca să susțină un alt despot, pe sultan. Campaniile engleze începuseră mai totdeauna prin remarcabile exhibiții de lipsă de prevedere: dintre toate, războiul din Crimeea a fost cea mai strălucită. Serviciul de aprovizionare şi serviciul medical se dovediră atât de inferioare sarcinilor lor încât în războiul acesta în care nu s-au folosit decât efective mici au murit douăzeci şi cinci de mii de englezi, în timp ce țara a cheltuit în zadar şaptezeci de milioane de lire. Noua putere a presei stârni cu folos opinia publică. Un mare gazetar, William Russel, de la ziarul *Times,* urmărea operațiile în calitatea lui de corespondent de război şi ținea publicul la curent cu suferințele îndurate de soldați. Lordul Aberdeen, reprobat de toate partidele, trebui să părăsească puterea şi fu înlocuit de lordul Palmerston, care avu norocul să intre în scenă în clipa în care împrejurările erau în sfârşit favorabile aliaților. După un lung asediu fu cucerit Sevastopolul (1855). Napoleon se împăcă îndată cu ruşii; el dorea pace spre a putea urmări alte planuri grandioase, în special unificarea Italiei. Lordul Palmerston ar fi vrut să-i înfrângă pe ruşi şi să-i alunge de la țărmurile Mării Negre. Dacă şi-ar fi impus punctul său de vedere, războiul ar fi putut dura "tot atâta timp cât cel din Peloponez sau cât războiul de treizeci de ani", şi asta pentru un obiectiv îndepărtat şi destul de echivoc. Dar opinia publică, foarte schimbătoare, şovăia şi începuse să se întrebe dacă nu cumva "a mizat pe un cal prost".

IV. În 1856 fu semnat tratatul de la Paris, căruia cei nemulțumiți îi spuneau capitularea de la Paris. "Am încheiat o pace, dar nu pacea", declara lordul Clarendon{59}. Se hotărâse să se mențină integritatea Imperiului otoman şi i se interzicea Rusiei dreptul de a întreține o flotă în Marea Neagră. Sultanul făgădui reforme, mai multă bunăvoință față de supuşii creştini, şi o întreagă generație de englezi crezu că a făcut din "omul bolnav" un om mai bun. Vremea deziluziei se apropia: eşecul ambițiilor europene ale țarului avu efectul de a-l arunca asupra Asiei, ceea ce nu era lipsit de primejdii pentru India: cât despre sultan, conflictele sale cu provinciile balcanice aveau să tulbure Europa vreme de mai bine de o jumătate de secol.

V. Hotărârea cea mai importantă a Congresului de la Paris a fost adoptarea unor noi reguli internaționale cu privire la libertatea mărilor în timp de război. S-au adoptat patru principii esențiale: "Pirateria este şi rămâne abolită. Pavilionul apără marfa, cu excepția contrabandei de război. Mărfurile neutre transportate sub pavilion duşman nu pot fi confiscate. Blocada, ca să fie obligatorie, trebuie să fie efectivă". Aceste garanții acordate comerțului neutru în timp de război conțineau germenii unor grave incidente şi chiar ale unor războaie viitoare. O consecință neaşteptată şi îndepărtată a războiului din Crimeea a fost sufragiul femeilor din Anglia. În momentul când serviciul sanitar funcționa atât de prost în Rusia, singura ființă care se dovedise capabilă să-l reorganizeze fusese o femeie, Florence Nightingale, "ceea ce aduse la modă idei cu totul noi privitoare la educația femeilor, locul lor în societate şi pregăti în mod indirect mişcarea sufragetelor".

VI. În timpul războiului din Crimeea, Napoleon al III-lea insistase mult ca Sardinia să fie autorizată să se alăture aliaților. Împăratul, romantic, aderase la principiul naționalităților. Dorea să-i ajute pe italieni să se elibereze de Austria şi să facă din casa de Savoia, care domnea şi în Sardinia şi în Piemont, stâlpul noii Italii. Palmerston şi opinia publică engleză erau favorabile acestei idei; curtea nu avea încredere în împărat. "E un conspirator, spunea într-una prințul Albert; cuvântul acesta constituie cheia tuturor acțiunilor sale". În 1859 Napoleon al III-lea porni campania sa în Italia. Dacă voia s-o elibereze, dorea în acelaşi timp s-o mențină divizată, ca să-şi facă simțită acolo propria sa putere, şi, mai ales, înțelegea să salveze autoritatea temporală a papei. Palmerston şi ministrul său de afaceri externe, Russell, forțară mâna lui Napoleon al III-lea, dădură sprijinul lor expediției siciliene a lui Garibaldi şi făcură posibilă realizarea completă a unității italiene. Obiectivul acestei politici era: să fie pe placul opiniei publice liberale şi protestante; să-şi asigure prietenia şi recunoştința Italiei noi; să nu îngăduie Franței să câştige prea multă autoritate în peninsulă. Anexarea la Franța a Nisei şi a Savoiei, în urma unui plebiscit, îl alarmase pe Palmerston. Astfel încât îi făcu plăcere să-l învingă pe Napoleon cu armele făurite chiar de acesta.

VII. În 1860, când în America statele din Sud anunțară intenția lor de a se separa de cele din Nord, părerile englezilor fură împărțite cu privire la această dispută. Câțiva radicali şi bisericile disidente se asociară la campania antisclavagistă pe care o ducea Nordul; înalta societate, lumea bună din Londra, mărunta clică aristocratică care dirija politica engleză fură din toată inima alături de Sud. Acolo, într-adevăr, manierele erau mai alese, accentul mai rafinat; de acolo venea şi

bumbacul de care Anglia avea o nevoie atât de mare. Când Lincoln declară că scopul războiului era nu de a aboli sclavajul, ci de a menține unitatea țării, sentimentalismul britanic încetă să mai intre în conflict cu prejudecățile atât de favorabile Sudului. Deoarece statele din Sud nu cereau decât libertate, aceasta nu trebuia să le fie acordată conform principiului naționalităților? În 1861—1862, deoarece Lancashire suferea de o adevărată foame de bumbac, guvernul Palmerston era pe punctul de a recunoaşte Sudul ca un stat independent. Numai victoriile decisive din Nord, din 1863, împiedicară acest act demențial{60}. Dar atitudinea presei engleze începuse mai de mult să-i irite pe nordişti. Această iritare era să provoace un război atunci când, în mod foarte imprudent, guvernul englez autoriză construirea în Anglia a unor aşa-zise vase destinate comerțului; vase de război, camuflate, ca *Alabama,* fură puse în serviciul confederațiilor şi provocară multe neajunsuri comerțului celor din Nord. După victoria acestuia din urmă, Anglia, pentru a recâştiga amiciția americană, trebui să plătească o sumă importantă, cu titlul de reparații, pentru enormele pagube pricinuite de Alabama. Episodul a înveninat pentru multă vreme relațiile dintre cele două țări; de altfel, în cursul următorilor cincizeci de ani, America de Nord a primit o abundentă emigrație slavă, latină, irlandeză şi a încetat de a fi o comunitate anglo-saxonă, pentru a deveni creuzetul popoarelor, ceea ce a şi rămas până la războiul din 1914.

VIII. "Eu dau un exemplu pe care, probabil, în foarte puțin timp, Prusia va fi fericită să-l imite", spusese Cavour la curtea din Berlin, care nu protestă. Pericolul politicii naționalităților era că permitea să se repună în discuție harta Europei în fiece clipă şi că trezea simpatii de ordin sentimental, care se exprimau cu mai multă

vehemenţă decât eficacitate. Polonezii, asupriţi de ruşi, se răsculaseră în 1863. Opinia publică engleză îi susţinea cu căldură. Napoleon al III-lea, favorabil principiului naţionalităţilor, veni în sprijinul Angliei, care trimise ţarului o notă peremptorie. Ţarul răspunse pe un ton sarcastic şi trufaş. Toată lumea se aştepta la război. Când guvernul englez mărturisi că o eroare momentană l-a făcut să ia hotărâri nechibzuite în timpul ultimelor trei-patru luni şi că niciodată nu a avut intenţia să meargă mai departe de un schimb de note, Napoleon se văzu pus în una din cele mai false poziţii. Rezultatele cele mai categorice ale acestei agitaţii au fost că: *a)* ministrul rus Gorceakov, răspunzător pentru reprimarea brutală a răsculaţilor şi care, înainte de intervenţia lui John Russell, fusese criticat de şeful său şi urma să fie schimbat, a devenit deodată cel mai puternic şi cel mai popular om de stat din ţara sa; *b)* pieţele din Varşovia au fost acoperite cu mormane de morţi şi răniţi. "Acestea au fost efectele unei politici care nu era nici carne, nici peşte", spunea Disraeli.

IX. Câteva luni mai târziu, prusacii şi austriecii ameninţară să invadeze Danemarca şi să-i răpească, tot în virtutea principiului naţionalităţilor, ducatele Schleswig şi Holstein. Lordul Palmerston declară în parlament că "dacă independenţa Danemarcii ar fi ameninţată, agresorii ar vedea că nu aveau să se măsoare numai cu Danemarca". Danezii, citind discursul acesta, se simţiră foarte încurajaţi şi luară cea mai fermă atitudine. Palmerston ceru sprijinul armatei franceze, dar împăratul, care fusese abandonat de Anglia în problema poloneză, îşi pierduse încrederea. În timp ce Franţa şi Anglia cântau în contratimp, armata prusacă intră în Danemarca. Danezii se îndreptară plini de siguranţă spre lordul Palmerston; nu spusese că Prusia nu avea să se măsoare numai cu Danemarca? Dar opinia publică

descoperea în ceasul al unsprezecelea ce pericole prezenta intervenția. Cabinetul se întruni şi se pronunță împotriva războiului. Ce să răspundă danezilor? Li se făcu cunoscut că lordul Palmerston vorbise înainte de a consulta cabinetul şi, prin urmare, nu angajase opinia acestuia. În 1864 Schleswig şi Holstein fură anexate la Prusia. O nouă putere, exigentă şi viguroasă, creştea în Europa şi aspira în mod secret la hegemonie. Ea avea să fie ajutată de ezitările politicii britanice, care, moştenind în acelaşi timp imperialismul dominator al lui Pitt, liberalismul agresiv al lui Canning sau Palmerston şi pacifismul şcolii de la Manchester, a oscilat în mod primejdios timp de o jumătate de secol între atitudini contradictorii.

V
ANGLIA VICTORIANĂ

I. În nici o perioadă a istoriei omenirii descoperirile ştiințifice nu au schimbat atât de repede moravurile, ideile şi chiar peisajele ca în acest început al secolului al XlX-lea. Metoda ştiințifică, aceea a lui Francis Bacon, produsese deodată nişte efecte pe care englezii de pe vremea lui Bacon le-ar fi considerat miracole. Omul părea să fi devenit stăpânul naturii. Aburul înlocuia în acelaşi timp forța brațelor, aceea a animalelor şi a vântului. În 1812 o navă cu aburi urcă fluviul Clyde; în 1819 un vas cu aburi traversă Atlanticul; în 1852 fu lansat *Agamemnon,* primul vapor de război cu elice şi cuirasă. În 1821 Stephenson construia prima sa locomotivă; în 1830 ducele{61} inaugură calea ferată de la Manchester la Liverpool; în 1838 Disraeli călători de la Londra la Maidenhead cu o viteză de treizeci şi şase de mile pe oră,

încercând o surprinzătoare senzație; în 1842, prințul Albert, mergând de la Windsor la Londra cu trenul, la terminarea călătoriei se adresă conductorului: "Vă rog, domnule, data viitoare să nu mai mergem atât de repede". Amploarea gărilor, cartierele care se năşteau în jurul lor uluiau şi spiritele cele mai îndrăznețe. Se înființară societăți de exploatare a invenției; englezi de toate profesiunile, foşti ofițeri, negustori, învățători deveneau administratori ai companiilor de căi ferate; în 1842 începu un *boom;* acțiunile şi salariile urcau vertiginos. În *Punch*{62} apăru o locomotivă "Specula" care-i zdrobea pe adoratorii ei, şi ea i-a strivit într-adevăr, căci în 1847 ansamblul acțiunilor căilor ferate suferi o scădere, nu mai puțin vertiginoasă, de şaptezeci şi opt de milioane de lire. Speculația asupra titlurilor, care în secolul al XVIII-lea nu fusese decât o boală trecătoare, deveni o meserie; în multe întreprinderi mari, societatea anonimă (inventată odinioară pentru companiile coloniale) înlocuia pe patronul unic şi răspunzător.

II. Cam în aceeaşi epocă, scrisoarea francată numai cu un penny deschise noilor clase pofta de a scrie. Ziarele, mai puțin scumpe, pentru că taxa de timbru fusese scăzută de whigi de la cinci la un penny, văzură tirajul mărindu-se. *(Times* exista din 1785, *Morning Post* din 1772, *Daily News* fu fondat de Dickens în 1846). Începând din 1837, telegraful scurta distanțele dintre oraşe şi continente. Planeta "se ghemui până la dimensiunile unui stabiliment de comerț englez". Păianjen "pitit în insula sa" în centrul comerțului mondial, Anglia aruncă o imensă rețea de cabluri în jurul pământului. Pentru că trăia în pace, pentru că avea cea mai mare flotă şi minele de cărbuni cele mai accesibile, pentru că burghezia ei, prosperă şi liberă, ştia să tragă foloase din noile invenții, Anglia se îmbogățea mai repede decât orice altă țară. În 1830, în plină criză economică, marele istoric

Macaulay intona un imn triumfal şi anunța că în 1930, tot pe aceleaşi insule, o populație dublă se va bucura de o bogăție dublă. Se ştie că profeția sa, care păruse îndrăzneață atunci, a fost cu mult depăşită de realitate.

III. Epoca victoriană din Anglia, ca şi în Franța domnia lui Ludovic-Filip, a aparținut claselor mijlocii. Îmbogățite în urma descoperirilor ştiințifice şi a aplicațiilor lor, ele ar fi putut cuceri atunci puterea, grație forței banului, dacă whigii nu le-ar fi predat fără luptă citadela aristocratică. "Capodopera politicii engleze din secolul al XlX-lea – scrie Élie Halévy[63] – este perpetuarea tradiției parlamentarismului aristocratic. Dar cu ce condiție se operează acest tur de forță? Cu condiția de a adapta fără încetare această politică nevoilor unei societăți care se industrializează şi se democratizează". Alianța dintre whigi şi burghezie va avea efecte profunde şi durabile asupra moravurilor din Anglia. Mulți mari burghezi, care alcătuiau noua oligarhie industrială, proveneau din familii neconformiste. Chiar şi aceia dintre ei care pierduseră credința puritanilor mai păstrau austeritatea lor, şi coincidența dintre rigoarea morală şi reuşita în afaceri nu era ceva întâmplător. "A duce o viață serioasă, a se abține de la băutură şi jocuri de noroc, a nu uita de ziua sabatului, a reduce plăcerile simțurilor la mângâierea unei singure femei, aceea luată de soție în conformitate cu legea, sunt virtuți care-şi găsesc răsplata nu numai în ceruri". Uneori religia fusese chiar pricina directă şi secretul succeselor lumeşti: dacă Thomas Cook a fondat cea mai celebră dintre agențiile de voiaj, se datorează faptului că, fiind misionar baptist, începuse prin a organiza excursii pentru mitingurile de temperență şi şcolile de duminică; dacă Fry şi Cadbury, quakeri, au pus bazele celor mai prospere şi virtuoase fabrici de ciocolată, e pentru că, în lupta împotriva alcoolului, predicatorii au găsit în ceaşca de cacao aliata lor cea mai

eficace. De dragul asociaților lor politici, whigii îşi sacrificară atunci cinismul şi, cel puțin în aparență, plăcerile. "Aristocrația – scrie în 1867 Bagehot{64}, trăieşte cu frica în sân din cauza claselor mijlocii, a băcanilor şi a oricăror negustori". În 1850 o corespondență ca aceea dintre Byron şi lady Melbourne devenise aproape de neconceput. O dată cu reforma electorală şi liberul schimb, whigii trecuseră în programul lor – în silă, desigur – şi virtutea.

IV. Căsătorindu-se cu virtuosul şi pudicul Albert, regina însăşi se schimbase. Curtea ei devenise gravă şi familială. "Blestemata asta de moralitate are să prăpădească totul", spunea bombănind lordul Melbourne. Dar lordul Melbourne aparținea unei epoci dispărute, şi Gladstone, evlavios şi prosper, grav şi familial, reprezenta mult mai bine regimul. S-au scris atunci romane şi piese de teatru pentru o tânără regină, virtuoasă mamă de familie. Nimic nu trebuie "să îmbujoreze de ruşine obrajii unei tinere persoane". *Punch* era lăudat că putea fi citit "de copiii şi soțiile noastre". Nu numai viciul, ci şi crima au fost proscrise din orice literatură, în afară de cazul când erau învăluite în sentimentalism şi umor. Monarhia, aristocrația şi literatura înțele-seseră că în această lume nouă excesele de libertinaj sau de sinceritate ar fi pus în pericol privilegiile lor. Pentru a impune maselor o respectabilitate liniştitoare, clasele diriguitoare acceptară – dacă nu totdeauna realitatea, care ar fi fost uneori inumană — cel puțin convenințele şi aparențele. De altmin-terea, aceste aparențe deveniră pentru mulți, în scurtă vreme, adevărate obiceiuri. Cine citeşte *Tată şi fii* de Edmund Gosse constată că starea de spirit a unor victorieni n-a fost departe de aceea a sfinților lui Cromwell. Îmbinarea gravității, a rezervei şi a forței, proprie acelei epoci, se manifestă acum în redingota neagră şi cravata bărbaților, ca şi în rochiile de mătase

neagră şi bonetele legendare ale reginei Victoria.

V. Dacă, în această alianță, whigii sacrificaseră libertatea moravurilor, burghezii abandonaseră radicalismul gândirii. Burghezia victoriană practică un snobism care este esențialmente conservator; ea acceptă cadrul societății aristocratice; ea o respectă cu atât mai mult cu cât o găseşte mai accesibilă. Fiecărui ins din clasele mijlocii îi place să aibă de-a face cu persoane care au titluri nobiliare "şi dacă spune că nu ține de loc la aşa ceva, nu trebuie să fie crezut". Vreme îndelungată servilismul noilor alegători a anulat efectele reformei electorale. "Feudalismul – scrie Cobden – îşi reia în fiece zi şi din ce în ce mai mult locul în viața politică, precum şi în viața socială". Bagehot analizează ciudata "deferență" a națiunii engleze: "Oricât de curios ar părea – spune el –, există națiuni în care majoritatea ignorantă doreşte să fie guvernată de minoritatea competentă. Ea abdică în favoarea elitei sale. Anglia este tipul acestor națiuni deferente". Şi într-adevăr, pe la 1850 se părea că poporul acceptă să lase claselor mijlocii privilegiul votului şi că aceste clase primesc cu bucurie să le reprezinte aristocrați de profesie. S-ar zice că burghezii se considerau atunci privitori cărora le făcea plăcere să vadă nişte actori excelenți jucând spectacolul unei vieți fastuoase pe o scenă admirabilă. Astfel marile familii engleze păstrează pentru multă vreme încă, fără a întâlni vreo ostilitate vehementă, frumoasele lor parcuri, modul de viață regesc, locuințele lor construite de Inigo Jones, John Vanbrugh sau Christopher Wren{65}. La Chatsworth, în casa ducelui de Devonshire, la Bel-voir, în casa ducelui de Rutland, la Woburn, în casa ducelui de Wellington, se țin adevărate curți. În iunie 1832, a doua zi după reformă, Disraeli scrisese: "Regimul ducilor, care părea etern, s-a prăbuşit". Disraeli avea să recunoască, după scurtă vreme, că ducii, înmormântați de el, erau încă

teferi şi el însuşi va căuta să se ralieze cu ei.

VI. Supraviețuirea unei fabuloase bogății, tolerată de toți, e cu atât mai surprinzătoare cu cât condiția săracilor apare atunci mai jalnică. Frumoasei rase engleze din secolul al XVII-lea, care trăise la țară, bine hrănită, viguroasă şi veselă, i-a urmat tipul proletarului palid din oraşe. În cartierele populare ale marilor oraşe, mortalitatea se menține la un nivel înspăimântător. La Londra, în *East End* (cartier sărac) mortalitatea este de două ori mai mare decât în *West End* (cartier bogat). La Bath durata normală a vieții unui gentleman este cincizeci şi cinci de ani, a unui muncitor douăzeci şi cinci de ani. S-a descris* mizeria şi murdăria în care trăiau atunci mii de familii: apă potabilă plină de materii fecale, curți infecte în care nu putea creşte nici iarbă, pivnițe în care dormeau zece-douăsprezece persoane şi care erau inundate de apă clocită. Desigur Anglia rurală nu murise de-a binelea. În 1861 raportul dintre populația urbană şi cea rurală este de 5 la 4 şi abia în anul 1881 populația oraşelor va fi de două ori mai mare decât aceea de la țară. Dar populația rurală însăşi nu-şi regăsise echilibrul. Muncitorul agricol va fi de aici înainte mai fericit când va lucra pe marile domenii, unde "ducii" construiesc căsuțe solide, decât pe micile exploatări particulare, care, în afară de unele perioade de creştere a prețurilor, abia de-i asigură traiul. În ce priveşte muncitori de la oraşe, condițiile lor se îmbunătățesc încet de-a lungul domniei reginei Victoria. D-l Clapham{66} a arătat că momentul cel mai greu a fost începutul secolului. Până la Peel, hrana populației fusese scumpă. Liberul schimb făcu să scadă costul vieții, şi la începutul decadei 1850 salariile începură să se urce. Salariile din 1865 depăşesc cu 20 până la 25% pe cele din 1845; prețurile se urcaseră şi ele concomitent, dar pâinea, de pildă, nu costa decât cu 12% mai mult. Puterea de cumpărare a muncitorilor crescuse

deci. În acelaşi timp casele de economii, societăţile cooperatiste îi ajutau să suporte mai uşor perioadele de criză. De altmintrelea e un fapt cert că, începând din 1850, muncitorii renunţaseră la acţiuni directe şi că, întocmai ca burghezii, muncitorii englezi începuseră să spere, pe vremea când Renan scria *Viitorul ştiinţei,* că maşinile şi descoperirile ştiinţifice vor aduce o nouă epocă de aur.

VII. Astfel, toţi victorienii, bogaţi şi săraci, ajungeau să creadă în progres. Ştiinţa le inspira un respect religios. Evul mediu nu văzuse în univers decât efectul voinţei libere a lui Dumnezeu; secolul al XVIII-lea încercase să împace sistemul legilor naturii cu o credinţă raţională; în secolul al XlX-lea mulţi savanţi crezură că au descoperit o lume pe de-a întregul mecanică. *Principiile de geologie* a lui Lyell şi *Originea speciilor* a lui Darwin zdruncinară teoriile biblice şi dădură oamenilor din acea epocă iluzia că au descoperit legi privitoare la evoluţia fiinţelor vii tot atât de precise ca acelea referitoare la lumea materială. Filozofia însăşi deveni "materialistă". Herbert Spencer, spirit simplu care nu vedea realitatea lucrurilor, tot atât de universal ca şi Auguste Comte, dar tot atât de rudimentar pe cât era Comte de genial, şi înzestrat cu "un talent extraordinar de a construi idei generale în jurul unor fapte puţin importante", cuceri nu numai publicul englez, dar şi cititorul mijlociu din lumea întreagă printr-o filozofie a evoluţiei aplicată la toate ştiinţele, inclusiv morala şi politica. Epoca aceea de universalitate, de credinţă în progresul ştiinţific şi material, de pacifism şi de industrializare găsi un simbol perfect în Expoziţia din 1851, organizată de prinţul Albert, cu o seriozitate şi o perfecţiune cu totul germane. Măreţia *Crystal Place*-ului, entuziasmul mulţimilor, atmosfera de reconciliere naţională după răscoalele pentru reformă şi cartism făcură o profundă impresie asupra englezilor, dintre care

mulți, ca să vină la Londra, luară pentru prima oară, cu această ocazie, trenul.

VIII. Era inevitabil să se producă reacții împotriva materialismului ştiințific şi social. Epoca a avut, aşadar, valurile sale romantice, care au fost când religioase, când literare. În domeniul religiei nu numai că a continuat mişcarea metodistă, dar clerul anglican a inițiat, plin de devotament, evanghelizarea noilor oraşe industriale. Mişcarea de la Oxford, care a început prin 1833, a încercat să dea religiei anglicane prestigiul istoric şi poetic al catolicismului. Cel mai celebru dintre adepții săi, Newman, sfârşi prin a se converti la catolicism şi, spre finele vieții sale, deveni cardinal. Carlyle{67} conduse atacul protestant împotriva utilitarismului şi dovedi că "nu Manchester-ul devenea mai bogat, aşa cum se credea pe atunci, ci numai câțiva oameni, şi dintre cei mai puțin simpatici din Man-chester". Ruskin{68} îndreptă lupta sa împotriva urâțeniei industrialismului şi dădu naştere prerafaeliților, dintre care unii fondară, alături de William Morris{69}, un socialism estetic. În sfârşit, Dickens dădu el singur cel mai formidabil asalt şi făcu mai mult decât toți filantropii de profesie ca să-i învețe pe englezii din vremea sa adevărata generozitate, care stă pe baze imaginative. Dar Dickens însuşi a trebuit, pentru a înlesni acceptarea realismului său, să-l atenueze prin umor şi sentimentalism şi să dea tragicelor sale povestiri epiloguri fericite. Căci într-asta consta compromisul victorian.

VI
DISRAELI ŞI GLADSTONE

I. Reforma din 1832 satisfăcuse mica burghezie; ea

nu dăduse maselor populare nici un mijloc de a se exprima. Violentele campanii ale cartiştilor arătaseră că primejdia pe care o implica o astfel de situație rămânea gravă. E adevărat că frământarea cartistă fusese înecată de valul de prosperitate ce se ivise prin 1850; cei înțelepți nu uitau însă că agitația putea renaşte oricând şi că ar fi de dorit deci să existe o supapă. Totuşi, noii stăpâni legali ai țării, care, de altfel, menținuseră la putere pe vechii stăpâni ai acesteia, nu resimțeau nici un fel de dorință de a mai lărgi drepturile electorale; dar oamenii de stat cei mai clar-văzători din cele două partide: Gladstone la liberali, Disraeli la conservatori, erau de părere că acesta era singurul remediu. Fiecare dintre ei dorea onoarea şi beneficiile politice ale unei noi reforme. *Punch* publica în 1852 un desen reprezentând un leu adormit pe care politicienii se străduiau să-l trezească împungându-l cu bare de fier înroşit. Pe fiecare bară era scris cuvântul: *Reformă.* Dar ce reforme? Când un guvern tory propunea să se dea drept de vot tuturor acelora care plăteau o chirie mai mare de zece livre, opoziția whig țipa că-i o ruşine şi că limita justă a "drepturilor omului" era de opt livre. Când un parlament whig propunea şapte livre, Derby, prin gura profetului său Disraeli, afirma că aceasta însemna să se arunce Anglia în brațele primejdiilor demagogiei. Problema reală era de a şti care dintre cele două mari partide va câştiga favoarea noilor alegători. Dar Gladstone vorbea cu indignare de cei care cercetau statisticile electorale la modul acesta şi cântăreau forțele populare aşa cum a-i cântări forța unei armate de invadatori. "Persoanele despre care se fac asemenea observații sunt frații noştri, creştini ca şi noi, carne şi sânge din carnea şi sângele nostru". La care un tory îl întrebă de ce carnea şi sângele nostru s-ar opri la o chirie de şapte livre.

II. Vreo treizeci de whigi, ostili oricărui pas înainte pe

drumul democrației, refuzară să voteze (în 1866) reformele lui Gladstone. Ei fură botezați adullamiți, deoarece "regele David retrăgându-se în cavernele de la Adullam, toți datornicii şi toți nemulțumiții s-au strâns în jurul lui"{70}. Derby şi Disraeli, cu sprijinul pasiv al adullamiților, îi răsturnară pe Russel şi Gladstone şi, găsindu-se la putere în minoritate, porniră să facă din partidul conservator un partid modern, nu cu totul ostil oricărei schimbări, ca vechiul partid tory, ci ataşat de vechile instituții engleze (monarhie, Camera Lorzilor, biserica anglicană) şi capabil în acelaşi timp să le modifice dacă împrejurări noi o cereau. Eforturile lui Disraeli pentru "a-şi educa partidul" reuşiră şi partidul conservator îi datoră o a doua şi lungă tinerețe. Reamintindu-i aristocrației că rolul ei tradițional nu era de a înfrâna poporul, ci de a-l conduce, el îngădui familiilor care guvernaseră atât de multă vreme Anglia să continue a juca un rol într-o societate transformată. Cedând liberalilor în unele chestiuni de amănunt, el reuşi ca o nouă reformă electorală să fie votată de Camera Comunelor în 1867. Dreptul de vot depindea, ca şi în 1832, de proprietatea imobiliară sau de cuantumul chiriei, dar limitele erau mai joase, mai ales în târguri, şi rezultatul reformei a fost că s-a mai adăugat corpului electoral încă un milion de votanți, aproape toți muncitori de la oraşe. Care va fi atitudinea politică a noilor alegători? Era de neprevăzut, şi Derby însuşi era de acord că noua lege va fi "un salt în necunoscut". Dar era mândru că le luase whigilor una din temele lor favorite şi, ca şi Disraeli, avea încredere în bunul simț al muncitorilor englezi. Conservatorii nu au avut de ce să. regrete mai târziu gestul acesta, dar primele alegeri după reformă (1868) au constituit un succes liberal.

III. Puțin timp după votarea reformei, Derby, îmbolnăvindu-se, cedă locul de *leader* al partidului

conservator lui Disraeli. Cam în acelaşi timp, Gladstone deveni şeful necontestat al partidului liberal, şi cei doi bărbaţi de stat, care de la căderea lui Peel fuseseră totdeauna în opoziţie unul faţă de celălalt, intrară într-un conflict direct. Lupta dintre Disraeli şi Gladstone, în afara interesului său uman, are o valoare exemplară pentru că ilustrează importanţa, pentru reuşita regimului parlamentar, a unui anumit prestigiu dramatic. Dacă răscoala reală a cetăţenilor unei ţări trebuie înlocuită prin revoluţii în incinta Camerei, se impune însă ca bătăliile oratorice să fie la rândul lor nişte spectacole înălţătoare. Graţie talentelor – foarte diferite, dar amândouă remarcabile – ale lui Gladstone şi Disraeli, luptele parlamentare de la Westminster fură timp de douăzeci de ani lupte între giganţi. Se ciocneau două filozofii şi două poziţii spirituale. De o parte gravitatea, seriozitatea, virtutea conştientă; de cealaltă strălucirea, spiritul şi, sub aparenţa unei superficiale frivolităţi, o credinţă nu mai puţin vie decât aceea a lui Gladstone. Acesta din urmă credea în guvernarea *de către* popor, voia să primească de la popor inspiraţiile sale şi se declara gata pentru orice reforme ar dori poporul, chiar dacă s-ar atinge de cele mai vechi tradiţii ale Angliei. Disraeli credea în guvernarea *pentru* popor, în necesitatea de a menţine osatura ţării şi nu admitea reforme decât în măsura în care ele respectau anumite instituţii esenţiale legate de trăsăturile permanente ale naturii umane. Aceste două atitudini sunt bine simbolizate în imaginea lui Gladstone care doboară el însuşi copaci la Hawarden şi în cea a lui Disraeli care nu lasă, la Hughenden{71}, să se doboare nici un copac.

IV. Gladstone a fost prim-ministru din 1868 până în 1874, Disraeli din 1874 până în 1880, şi din nou Gladstone din 1880 până în 1885. În timpul acestor

optsprezece ani s-au produs mari schimbări pe continent. Nici Disraeli, nici Gladstone nu ştiuseră să vadă că "echilibrul puterii" avea să fie distrus în Europa de o forță nouă: Prusia. Palmerston tolerase să se anexeze Schleswig-Hodstein; Disraeli şi Gladstone asistaseră fără să reacționeze la războiul austro-prusac, apoi la războiul franco-german, care consacrară hegemonia Prusiei şi duseră la formarea imperiului german. Rusia, la rândul ei, denunță tratatul de la Paris, cu care se încheiase războiul din Crimeea, şi îşi reconstitui flota din Marea Neagră. Şi aici Gladstone se arată îngăduitor. Dar concesiile constituie un mare pericol: ele deschid pofta şi măresc îndrăzneala acelora cărora li s-au făcut. Anglia părea amorțită şi cele mai slabe țări se gândeau că de aici înainte puteau să sâcâie leul britanic fără a fi pedepsite. Cu vremea însă opinia publică începu să se mânie din cauza acestei slăbiciuni. Într-o piesă de teatru, Gladstone apărea primind o ambasadă chineză care-i pretindea Scoția. Primul ministru reflecta şi găsea trei răspunsuri posibile: să cedeze imediat Scoția, să aştepte puțin şi să sfârşească prin a o ceda sau să decidă numirea unui arbitru. Publicul găsea satira destul de îndreptățită.

V. Politica externă a lui Disraeli a fost mai îndrăzneață, mai pitorească, dar în acelaşi timp mai primejdioasă decât a lui Gladstone. În timp ce acesta din urmă voia pace cu orice chip, nu-l interesa imperiul şi dorea ca țara lui să aibă mai cu-rând un prestigiu moral decât un prestigiu imperial, atrăgându-şi, lui şi partizanilor săi, porecla de *Little Englanders* (partizani ai unei Anglii mici), Disraeli şi prietenii săi se proclamau "imperialişti". În imaginația romantică a lui Disraeli renăştea ideea de imperiu, idee mult slăbită după moartea lui Chatham şi pierderea coloniilor americane. El îi propunea Angliei, înaintea lui Chamberlain, înaintea lui

Rhodes, înaintea lui Kipling, o concepție de-a dreptul romană despre rolul şi datoriile sale în lume. Împotriva dorinței majorității partidului său, care avea oroare de schimbări, oricare ar fi fost natura lor, îi dădu reginei, care îl aştepta cu înfrigurare, titlul de împărătească a Indiei. În 1875 cumpără în secret de la khediv{72} 177 000 acțiuni ale Canalului de Suez pentru suma de patru milioane de livre. Majoritatea acțiunilor o deținea Franța, dar Anglia achiziționase o parte din această întreprindere, de o deosebită importanță pentru ea, deoarece canalul era drumul cel mai scurt spre India şi spre China. În acelaşi an, Disraeli, bătrân şi obosit, trecu în Camera Lorzilor, sub numele de lord Beaconsfield. Europa era în continuare neliniştită din pricina conflictului dintre Turcia şi provinciile sale creştine, pe care le apăra Rusia cu scopul de a le anexa. Nu exista nimic pe lume de care Disraeli să se teamă mai mult ca de prezența ruşilor în Mediterana. Prima axiomă a politicii britanice era, după dânsul, menținerea unui drum de liber acces spre India. Or, pe uscat nu exista alt drum posibil decât prin Turcia, țară amică; iar drumul pe mare urma să treacă prin Canalul de Suez, care putea deveni foarte vulnerabil în cazul în care provinciile turceşti din Asia s-ar fi găsit în mâinile unei națiuni ostile. El luă deci apărarea Turciei. Dar întrucât turcii comiseseră atrocități în Bulgaria, Gladstone stârni împotriva lor opinia publică engleză, în cursul unei campanii de discursuri pe care Disraeli le considera ridicole, dar care impresionară populația religioasă prin fervoarea lor. Mişcarea luă asemenea proporții încât Beaconsfield renunță să intervină.

VI. Curând Rusia putu să-i impună Turciei tratatul de la San Stefano. Turcia europeană dispărea aproape completamente şi o Bulgarie mare îi înlesnea Rusiei accesul la Mediterana. Lordul Beaconsfield socoti tratatul acesta inacceptabil pentru Anglia şi-i trimise Rusiei un

ultimatum. Aceasta, epuizată în urma războiului, înspăimântată de aducerea trupelor din India şi de sosirea flotei britanice la Constantinopol, se înclină. Negocierile conduse în stilul lui Palmerston, punând flota înainte şi venind cu diplomația în urma ei, fură pe placul orgoliului britanic. Congresul de la Berlin (1878) revizui tratatul de la San Stefano. Bulgaria fu tăiată în două, Bosnia promisă Austriei, Anglia obținu insula Cipru. Tratatul de la Berlin părea să reprezinte un succes deplin pentru lordul Beaconsfield, care primi drept recompensă Ordinul Jaretierei. De fapt, Ciprul n-a prezentat niciodată vreo utilitate pentru Anglia; Turcia continua să maltrateze pe supuşii creştini care i-au fost restituiți, şi din pricina Bosniei avea să izbucnească războiul din 1914. În 1879, ostilitatea Rusiei, ai cărei miniştri se întorseseră de la Berlin foarte mânioşi împotriva Angliei, precipită conflictele pe frontiera Indiei. Când urmă un război în Africa de sud împotriva zuluşilor, publicul fu pus pe gânduri: dacă politica pacifistă a lui Gladstone era lipsită de glorie, politica imperialistă a lui Disraeli nu era lipsită de primejdii. În 1879, Gladstone întreprinse din nou un mare turneu oratoric în Scoția şi obținu un imens succes. El spunea alegătorilor săi că nu era vorba de a aproba cutare sau cutare măsură politică, ci de a alege între două morale. De cinci ani de zile nu li se vorbea decât de interesele imperiului britanic, de frontiere ştiințifice, de noi Gibraltare, şi care era rezultatul? Rusia mărită şi ostilă, Europa tulburată, India în război, iar în Africa o mare de sânge. De ce? Pentru că pe lumea asta mai există şi altceva decât necesitățile politice, spunea Gladstone, există necesități morale. "Gândiți-vă că viața plină de smerenie din satele Afganistanului, în mijlocul zăpezilor iernii, este tot atât de inviolabilă în ochii Atotputernicului ca şi viața din oraşele voastre". Frumosul obraz de pasăre de pradă, ochii pătrunzători şi puternici, glasul a cărui permanentă vigoare părea un miracol, înălțătoarea lui doctrină religioasă umpleau inimile sătenilor scoțieni,

oameni evlavioşi, de admiraţie şi aproape de teamă: li se părea că aud cuvinte divine şi contemplă un profet. La alegerile din 1880, Disraeli şi partidul său fură înfrânţi.

VII. E mult mai uşor să predici pacea decât s-o menţii. Gladstone era sincer în oroarea sa faţă de violenţă, dar avea să fie silit s-o folosească, şi asta cu atât mai mult cu cât slăbiciunea sa iniţială mărea pretutindeni pericolele şi tulburările. Primele necazuri veniră din Africa de sud. Acolo, de când englezii anexaseră, în timpul războaielor napoleoniene, Colonia Capului, colonie olandeză, se iviseră conflicte între fermierii olandezi şi coloniştii englezi. În 1877 englezii anexaseră republica olandeză Transvaal; în 1881 burii se răsculară şi învinseră la Majuba Hill mica armată engleză de ocupaţie. Gladstone acceptă faptul îndeplinit şi redădu burilor independenţa. În Irlanda se dezvolta în secret un partid republican, rebel şi antienglez. Optzeci de deputaţi conduşi de misteriosul şi strălucitorul Parnell, partizani ai autonomiei *(Home Rule),* adică ai separatismului irlandez, îi făceau zile grele guvernului în Camera Comunelor. Iar în Irlanda acţiunea parlamentară era sprijinită de o acţiune directă care mergea până la omucideri. Ţăranii refuzau să plătească arenda. În zadar Gladstone încercă să-i sprijine printr-un *Land Act,* lege agrară care însărcina unele tribunale speciale cu revizuirea contractelor de arendă; în zadar îl eliberă pe Parnell şi pe prietenii săi, arestaţi pentru instigare la răscoală. După câteva zile atentatele începură din nou. Opinia publică engleză, indignată, sili guvernul să propună o lege de represiune care dădu oarecare rezultate.

VIII. După Transvaal şi Irlanda, Egiptul. Proasta administraţie a khedivului a determinat Franţa şi Anglia

să asigure împreună controlul finanțelor şi administrarea datoriei egiptene. Nişte europeni fiind masacrați la Alexandria, guvernul francez, mai mult din timiditate decât din înțelepciune, şi-a retras flota. Gladstone ar fi rechemat şi el bucuros flota engleză, dar presa şi publicul nu-i îngăduiră. Armata engleză intră în Cairo. Această cucerire "întreprinsă într-un moment de neatenție" îi redădu lui Gladstone, care a reprobat-o, popularitatea, în drept, ocuparea Egiptului avea un caracter temporar şi era ținută sub observație cu gelozie de Franța. În fapt, sir Evelyn Baring (mai târziu lord Cromer) începu de îndată, sub suveranitatea nominală a khedivului, să administreze țara. O armată de ocupație engleză rămăsese "provizoriu" în Egipt. Când, în Sudanul egiptean, un musulman fanatic se proclamă mahdi{73}, îi adună pe dervişi şi alungă pe soldații egipteni, generalul englez Hicks, trimis acolo, fu complet zdrobit. Gladstone hotărî ca Sudanul să fie evacuat şi însărcină, din imprudență, cu această operație pe generalul Gordon, personaj care-şi făcuse o largă reputație în timpul războaielor din China şi care, în felul său, era tot atât de fanatic ca şi mahdiul. În loc să evacueze Sudanul, el se baricadă la Khartum şi ceru întăriri, dar în zadar. Când Gladstone se decise să i le trimită, era prea târziu. Mahdiul îl masacrase pe general şi cei unsprezece mii de oameni din garnizoană. Gordon avea toate virtuțile necesare ca să devină un erou național; tenacitatea sa plăcea imperialiştilor, pasiunea lui pentru Biblie plăcea protestanților şi fantezia sa plăcea întregului popor englez. Moartea lui a provocat căderea guvernului. Dar abia în 1898 uciderea lui a fost răzbunată, de către expediția condusă de Kitchener.

IX. În interior, Gladstone curmă câteva nedreptăți religioase; separă de stat biserica anglicană din Irlanda, pe care catolicii irlandezi n-aveau nici un motiv s-o întrețină; ordonă să se deschidă pentru neconformişti

(care încă din 1836 aveau accesul liber la noua Universitate din Londra) porțile universităților din Oxford şi Cambridge. Prin *Educa-tion Act* din 1870 (legea Forster), Anglia căpătă în sfârşit embrionul unui sistem național de şcoli. Prințul Albert fusese surprins de numărul mare de analfabeți englezi, mult mai mare decât numărul de analfabeți germani sau francezi. La Manchester, din o sută de persoane care se căsătoreau, patruzeci şi cinci iscăleau în registru cu degetul, neşti-ind să scrie; în 1845, 33% din bărbați şi 49% din femei erau analfabeți; în 1861, respectiv 25% şi 35%. Regina Victoria, îngăduitoare, socotea că nu era necesar să se imite continentul în această privință. Clasele nobiliare şi mijlocii îşi trimiteau copiii la şcolile publice (*Public Schools);* vreme îndelungată n-au existat pentru popor decât şcoli susținute de biserici. Legea Forster înființa, în sfârşit, la sate, unde nu existau şcoli libere, o şcoală de stat, care era creştină, fără a fi confesională. În 1891 învățământul deveni obligatoriu în Anglia, iar in 1912 deveni gratuit. Trebuie notat că Anglia, unde ştiințele erau mai puțin studiate în şcoli decât în oricare țară din lume, a dat naştere câtorva dintre cei mai mari savanți ai secolului al XlX-lea: Darwin, Huxley, lordul Kelvin, Clerk Maxwell, Lister, Thomson. Oare programele şcolare, mai puțin încărcate, să fi păstrat prospețimea geniilor?

X. În 1867, Disraeli dăduse drept de vot muncitorilor din oraşe; în 1884, Gladstone îl acordă muncitorilor agricoli. O lege cu privire la scrutinul secret şi o alta referitoare la corupție în alegeri puse capăt plutocrației. Începând din 1884, din şapte milioane de bărbați adulți votează cinci milioane. Nu mai sunt excluşi decât cei ce locuiesc în casa stăpânului lor (servitorii) şi cei ce locuiesc în casa părintească (tinerii care trăiesc în familie), precum şi toate femeile. Chiar şi administrația locală fu încredințată atunci unor corpuri alese, şi

judecătorii de pace îşi pierdură puterea administrativă, pe care o deținеau de pe vremea dinastiei Tudor. Anglia trecuse într-o jumătate de secol, fără zguduiri profunde, de la oligarhie la democrație. Dar, în acelaşi timp, independența Camerei Comunelor fu foarte slăbită. În vechiul sistem aristocratic, un mare senior în târgul său (sau acela căruia îi dăruise târgul) se simțea invulnerabil; votul lui în parlament era liber pentru că primul ministru nu avea asupra lui nici o influență, decât doar prin corupție, la care rezistau deputații oneşti sau prea bogați. În sistemul democratic, toate locurile deveniră instabile; deputatul nefiind niciodată sigur că va fi reales de către un corp electoral vast şi capricios, amenințarea primului ministru cu dizolvarea parlamentului deveni un mijloc de a-i sili pe cei şovăitori să se decidă. O asociație liberală, fondată de Joseph Chamberlain. la Birmingham, constitui un exemplu de ceea ce a fost numit, imâtându-i pe americani, un *caucus*{74}. Partidele deveniră puternice organizații care propuneau pe candidați, adunau fonduri electorale (obținute adesea în urma vânzării de titluri de noblețe) şi impuneau suveranului să numească pe şeful lor în postul de prim-ministru. Din ce în ce mai mult – în afară de accidente imprevizibile, grave greşeli personale sau sciziunea unui partid – premierul, după reuşita în alegeri, era aproape sigur că va păstra puterea pe toată durata parlamentului. Astfel, ca o consecință neprevăzută a reformelor electorale, puterea executivă ieşea întărită şi sistemul englez se apropia de sistemul american, eliberat însă de pericolul pe care-l prezintă în America suprapunerea alegerilor prezidențiale şi a alegerilor pentru Congres.

XI. Cele două mari partide tradiționale păreau atunci eterne, şi cineva care ar fi prezis în 1892 că într-o bună zi puterea va fi preluată de un partid al muncii ar fi părut extrem de îndrăzneț. Socialismul englez, de la Thomas

More la William Morris, a fost utopic şi ineficace. Un evreu german, Karl Marx, care de la revoluția din 1848 trăia la Londra, publicase în 1864 *Capitalul,* Coranul socialismului, aşa cum *Bogăția națiunilor* fusese Biblia liberalismului; el constata efectele, cu totul neprevăzute pentru Adam Smith, ale liberei concurențe; el anunța că, aşa cum burghezia a învins feudalismul, proletariatul va expropria într-o zi burghezia. Dar lupta de clasă conta pe prea puțini luptători în Anglia prosperă. A trebuit să vină criza economică, lungă şi dureroasă, care a urmat după 1875, ca să se nască o federație social-democrată, înființată de burghezul Hyndman, şi chiar şi atunci aceasta a jucat în viața muncitorilor englezi un rol infinit mai mic decât trade-unioniştii practici. Socialismul a luat totdeauna în Anglia forme originale. A fost reformator şi paternalist cu Robert Owen, estetic cu Ruskin şi cu prerafaeliții; intelectual, paradoxal şi tergiversant cu Societatea fabiană; parlamentar, evanghelist cu Ramsay Macdonald. Grație acestei din urmă caracteristici, avea să atragă mai târziu, alături de muncitori, o bună parte a micii burghezii neconformiste. Aşa precum Bentham şi Mill impregnaseră cu doctrina lor pe intelectualii victorieni şi făcuseră să triumfe liberalismul individualist, fabienii, şi în special Bernard Shaw şi soții Webb, au dat drept de cetățenie colectivismului în spiritul intelectualilor de pe vremea lui Eduard{75}. Colectivismul fabian se deosebea de socialismul continental prin două trăsături: mai curând decât capitalul industrial, ataca renta funciară şi marea proprietate agricolă; şi mai curând decât să propovăduiască o guvernare directă prin alegeri populare, rămânea credincios principiilor guvernării reprezentative. Ideile fabienilor aveau să inspire în scurtă vreme politica financiară şi socială a unor liberali avansați cum a fost Lloyd George.

VII
IMPERIUL ÎN SECOLUL AL XIX-LEA

I. După pierderea coloniilor americane, negarea valorii economice a coloniilor deveni în Anglia o atitudine destul de obişnuită. Pe de altă parte, Wes-ley trezise în sufletele religioase scrupule faţă de rasele indigene, mai ales când ele se converteau la creştinism. Indiferenţa şi scrupulele explică surprinzătoarea generozitate cu care Anglia a retrocedat de două ori. În 1802 şi 1815, Franţei şi Olandei coloniile pe care supremaţia pe mare îi îngăduise să le cucerească. Franţei i-a înapoiat Antilele franceze, insula Bourbon, dreptul de pescuit la Terra Nova şi diferite alte posesiuni. Olandei îi restitui lava, Curaçao şi Surinam. Totuşi, în anumite puncte un instinct obscur i-a oprit pe negociatori, îndem-nându-i să păstreze măcar osatura imperiului. India şi Canada au rămas cele două elemente de bază. Capul Bunei Speranţe, cucerit de la olandezi în 1796, fusese păstrat ca o staţie utilă pe drumul spre India. Gibraltarul, Malta şi Insulele Ionice dominau Mediterana. În Pacific, se înfiinţase o colonie de deportaţi pe pământul Australiei, în 1739{76}. În felul acesta se schiţa scheletul viitorului Imperiu britanic, dar nimeni nu-şi închipuia că toate aceste teritorii împrăştiate vor putea într-o zi forma un *Commonwealth,* sau o federaţie de state autonome reunite printr-o legătură liber consimţită.

II. Pentru ca noul imperiu să nu împărtăşească mai curând sau mai târziu soarta coloniilor americane, era absolut necesar să obţină o formă oarecare de autonomie, cel puţin acolo unde s-au stabilit comunităţi întinse de rasă albă. Am văzut, studiind istoria Angliei, cum s-a născut şi a crescut dragostea anglo-saxonilor pentru libertăţile lor. E un sentiment pe care aveau să-l ducă

pretutindeni cu ei. Colonistul englez, care de cele mai multe ori nu părăsea metropola decât ca să scape de constrângerea religioasă şi socială, nu era omul care să accepte pierderea, prin exil, a dreptului de participare la guvernarea țării unde avea să trăiască. În colonii, ca şi în metropolă, era necesar să fie respectate cele două mari principii care, după cum spune H.A.L. Fisher{77}, sunt polii rasei anglo-saxone, "dintre care primul este că orice guvernare trebuie să se bazeze pe consimțământul celor guvernați, al doilea că rolul omului de stat este să evite revoluția cu ajutorul reformelor". Dar cum să se facă din colonii state libere menținând în acelaşi timp unitatea imperiului? Ar fi fost contrar geniului rasei ca această problemă să fie rezolvată prin victoria unui raționament abstract asupra unui alt raționament. Un accident fericit dădu naştere primului dominion; reuşita încurajă imitațiile; astfel fu creat *Commonwealth*-ul britanic. Accidentul fericit fu prezența, într-o provincie a Canadei, a unei populații franceze, care (după 1791) alegea o Adunare legislativă aproape în întregime franceză ca limbă şi simțire, pe când puterea executivă aparținea unui guvernator englez, înconjurat de un Consiliu compus din funcționari englezi. În caz de neînțelegere (date fiind împrejurările, neînțelegerile erau inevitabile) renăştea dincolo de ocean vechiul conflict dintre monarh şi parlament, conflictul care dusese în Anglia la căderea dinastiei Stuart.

III. În 1837 izbucni în Canada franceză o rebeliune care se extinse şi în provinciile engleze. Reprimarea ei s-a făcut uşor, dar numai un guvern încăpățânat sau orb ar fi putut să nu țină seama de acele semne de nemulțumire. Whigii avură inteligența să trimită în Canada un om de stat care nu se temea de experiențe. Lord Durham avea inima generoasă şi un caracter detestabil, o combinație destul de reuşită pentru un şef.

După o şedere de câteva luni, se întoarse cu un remarcabil raport asupra situației din Canada. Ajungea la concluzia că era necesar să se instaureze în ambele provincii – făcându-se totodată sforțări pentru o unire mai strânsă între ele – o oarecare formă de reprezentare ministerială. "Nu vreau să mă ating de nici una din prerogativele coroanei, dar coroana trebuie să se supună consecințelor necesare ale instituțiilor reprezentative şi ea trebuie să guverneze prin intermediul acelora în care corpul reprezentativ are încredere". Ideea aceasta păru revoluționară multora dintre contemporanii lui Durham. Aveau impresia că asta însemna ruperea tuturor legăturilor dintre colonie şi metropolă. Şi ce s-ar întâmpla dacă s-ar ivi un conflict între reprezentantul regelui şi guvernul local? Riscul fu acceptat. Noul guvernator general, lordul Elgin, alcătui cu curaj un consiliu de miniştri compus din canadieni reformişti, care aveau atunci majoritatea în țară şi dintre care câțiva luaseră chiar parte la rebeliune. Experiența reuşi. Încrederea dădu naştere devotamentului. Începând din acest moment, fu admis principiul *self-government*-ului. În drept, nu se schimba nimic, căci trebuiau respectate formele. Guvernul englez îşi păstra privilegiul de a-i numi pe miniştri. În fapt, nu-i alegea decât pe acei oare aveau încrederea Camerelor canadiene. Astfel, cea mai mare revoluție colonială fu înfăptuită fără texte şi fără zarvă. Era o soluție foarte britanică.

IV. Diferitele state care compuneau Australia şi Noua Zeelandă primiră şi ele, între 1850 şi 1875, dreptul de a-şi acorda constituții liberale. Problema era însă complexă în țările în care trăiau cot la cot un mic număr de colonişti albi şi numeroşi indigeni. În asemenea cazuri a da minorității albe toate drepturile de control ar fi fost periculos, căci ea ar fi putut abuza de puterea sa pentru a oprima pe indigeni. În Africa de sud prezența a două rase

europene a pus o problemă şi mai dificilă. S-a văzut la timpul său că, atunci când Anglia a ocupat Colonia Capului, coloniştii pe care i-a găsit acolo erau fermieri olandezi, că aceşti țărani (sau buri) emigraseră, mai întâi în Natal, apoi în republicile Orange şi Transvaal, fondate de ei; că în 1881 o revoltă a burilor nimicise forțele engleze la Majuba şi, în sfârşit, că Gladstone renunțase atunci la Transvaal. Colonizarea engleză în Africa de sud fu totuşi continuată de o "companie" particulară al cărei suflet era Cecil Rhodes, un Clive{78} al acestui continent. Când, mai târziu, au fost descoperite în Transvaal mine de aur şi de diamant, un val de emigranți englezi năvăli în republicile olandeze, unde le-a fost acordat dreptul de a dobândi concesiuni, dar li se refuzară drepturile civile. În 1895, un englez, prieten cu Rhodes şi manevrat de către el, doctorul Jameson, întreprinse în plină perioadă de pace un raid armat în Transvaal. Învins şi făcut prizonier în scurtă vreme, Jameson compromise în în mod grav, prin aventura sa, guvernul britanic, pe care burii îl bănuiau că a încurajat raidul.

V. În tot timpul celei de-a doua jumătăți a secolului al XlX-lea, Africa, "continent inventat de providență pentru a sâcâi *Foreign-Office*-ul*",* fu ciopârțită de puterile europene. Din 1853 până în 1873, Livingstone exploră regiunea lacului Tanganica, apoi Stanley traversă întregul continent. Îndată ce noile teritorii fură accesibile, Germania, Belgia şi Franța, mai tirziu Italia şi le disputară. Anglia oficială rămase multă vreme în afara jocului african. Noile colonii engleze din Nigeria, Rhodesia, Kenya, Uganda fură înființate de marile companii, nu numai de aceea a lui Cecil Rhodes *(British South Africa Company),* ci şi de aceea a Nigerului, precum şi de compania *East Africa.* Această ciudată întoarcere la sistemul companiilor privilegiate *(chartered)* poate fi explicată prin avantajele pe care le avea guvernul imperial

lăsându-i pe capitaliştii întreprinzători să facă cheltuielile de investigare şi ale primei instalări. Dacă inițiativa dădea greş, era părăsită; dacă reuşea, guvernul imperial se substituia companiei. Astfel, puțin câte puțin s-a format în Africa un imperiu atât de vast încât îi îngădui lui Rhodes să conceapă proiectul unei căi ferate care să meargă de la Capetown la Cairo fără a părăsi teritoriul britanic. Linia era întretăiată numai de estul african german, pe care Anglia avea să-l dobândească în urma războiului din 1914.

VI. În India, după ce fusese destrămat imperiul mongolilor, compania privilegiată *(East India Com-pany)* continuase, aproape fără voia ei, cucerirea țării. Ea adusese un corp de funcționari care luptau din răsputeri împotriva foametei şi a anarhiei. Reformatorii din 1832 voiseră să aplice şi aici principiile lor, şi în *Indian Charter Act* din 1833 se declara că orice supus al maiestății sale poate ocupa orice funcție, indiferent de rasă, loc de naştere sau culoarea pielii. Era o teză îndrăzneață, dar greu de aplicat atunci. În 1857 izbucni o violentă rebeliune militară a trupelor indigene cărora compania le încredințase, ca odinioară Imperiul roman, securitatea țării{79}. Reprimarea lor fu brutală şi avu un efect deplin. Guvernul britanic luă el însuşi în mână administrarea Indiei; garnizoana europeană fu ridicată la şaptezeci şi cinci de mii de oameni. După noi campanii împotriva mahraților, a sikhilor, a gurkhaşilor şi, în sfârşit, a birmanilor{80}, peninsula fu cucerită în întregime (1885).

VII. Kipling a făcut elogiul *Indian Civil Service*-ului; alți scriitori, dimpotrivă, au reproşat membrilor săi orgoliul de rasă şi lipsa de contact cu indigenii. Fapt cert este că în India, o țară de trei sute cincizeci de milioane de locuitori, după rebeliune şi apoi după câteva

inevitabile răscoale, liniştea a fost menținută de şaptezeci şi cinci de mii de soldați europeni şi o sută cincizeci de mii de soldați indigeni; fapt cert este că numărul administratorilor, englezi n-a depăşit cinci mii şi că suprafața pământurilor desțelenite, irigate şi asanate de ei a fost imensă; e de asemenea un fapt cert că sub dominația engleză populația Indiei a crescut cu două sute treizeci de milioane de locuitori; şi, în sfârşit, că engleza a fost singura limbă comună a nenumăratelor popoare ale Indiei şi limba care se folosea la congresele panindiene. O imensă pătură de indieni instruiți în spirit european au putut ocupa numeroase posturi administrative{81}. Era firesc ca India, la rândul său, să-şi dorească în cele din urmă un *self-government,* aşa cum a fost acordat dominioa-nelor, ba chiar o independență totală. De la războiul ruso-japonez, Orientul n-a mai suportat decât în silă dominația Occidentului. S-au produs mişcări naționale, destul de prost privite de administrația anglo-indiană, dar tolerate de guvernul imperial, care, aici ca şi în alte părți, a urmărit compromisul, încet, încet, autoritatea guvernamentală a fost transferată hinduşilor. În 1917 instrucțiunea publică şi cea mai mare parte din serviciile interne au trecut în sarcina cabinetelor provinciale indiene, răspunzătoare în fața unor Camere alese; numai armata şi poliția au rămas în mâinile funcționarilor britanici.

VIII. Tragedia oricărei administrații coloniale este că, dacă reuşeşte prea bine, ea slăbeşte, ca o consecință a succesului însuşi, legăturile sale cu metropola. În Egipt, ca şi în India, asanarea finanțelor, dezvoltarea instrucțiunii, a bogăției, a ordinea, aveau, mai devreme sau mai târziu, să inspire populațiilor indigene o mai mare nevoie de independență. Totuşi nu părea imposibil de conceput ca nişte popoare libere să fie unite printr-un angajament comun de apărare mutuală, prin tarife

preferențiale, prin relații de limbă şi cultură. Noul caracter al imperiului avea să fie în secolul al XX-lea una din problemele postbelice. În secolul al XlX-lea trebuia mai întâi ca acest imperiu să-şi capete forma definitivă şi apoi să obțină recunoaşterea de către națiunile rivale. Dubla sarcină cerea un guvern care să creadă în imperiu; aceasta a constituit şansa conservatorilor.

VIII
DECLINUL LIBERALISMULUI

I. Regina Victoria îl aprecia pe Gladstone, dar îl considera primejdios ca om de stat: "El a slăbit – spunea regina – autoritatea acestei țări în lume". Or, Victoria avea o ciudată facultate de a privi mai toate problemele întocmai ca "popoarele sale". După uciderea lui Gordon, mulți alegători încetaseră să mai creadă în Gladstone, cu toată prodigioasa lui elocință. La alegerile din 1886, după un scurt intermediu tory, obținu o mică majoritate, dar numai datorită sprijinului irlandezilor. Ca o consecință paradoxală a jocului parlamentar, străinii aceştia deveneau arbitri în Anglia. Curând se răspândi zvonul că Gladstone îşi asigurase sprijinul lor în schimbul promisiunii de a le acorda autonomia *(Home Rule).* Era adevărat; în aprilie 1886, primul ministru depuse în parlament un proiect în care se prevedea ca Irlanda să devină autonomă şi să se înființeze la Dublin un parlament irlandez. Camerei unice (dar compusă din două categorii de membri, unii aleşi de târguri şi comitate, alții inamovibili) urmau să-i fie încredințate toate afacerile interne ale Irlandei, guvernul imperial păstrând numai controlul asupra armatei, asupra vămilor şi a politicii externe. Irlanda avea să plătească imperiului

o contribuție anuală, reprezentând partea sa din cheltuielile comune. Joseph Chamberlain, lordul Hartington şi numeroşi conducători ai partidului liberal protestară; ei ar fi acceptat la rigoare o soluție federalistă, dar nu admiteau o soluție separatistă. "Trecutul lui Parnell şi al prietenilor săi nu justifica încrederea lui Gladstone", spuneau ei. Curând aceşti *unionişti,* sau campioni ai unirii cu Irlanda, părăsiră partidul liberal şi, fără a se alătura încă partidului conservator, se angajară să-l sprijine împotriva lui Gladstone. Acesta făcu apel la alegători, dar răspunsul țării fu ostil. Se aleseră patru sute de unionişti, dintre care trei sute optsprezece erau conservatori. Partizanii lui Gladstone fuseseră învinşi şi puterea trecu în mâinile lordului Salisbury, şeful coaliției unioniste.

II. Robert Cecil, marchiz de Salisbury, privea afacerile umane cu o înțelepciune rece şi profundă. Pe vremea când fusese ministrul lui Disraeli, condamnase cu aceeaşi tărie atât visările romantice ale şefului său, cât şi idealismul lui Gladstone. Avea oroare de argumentele de înaltă moralitate pe care cea mai mare parte a oamenilor politici le aduc în sprijinul intereselor lor. El considera societățile umane ca nişte organisme fragile de care trebuie să te atingi cât mai puțin posibil. Când, după douăzeci de ani, părăsi puterea, nu rezolvase nici problemele sociale, nici chestiunea Irlandei, dar le împiedicase să dea naştere la dezordini în toată această perioadă. În politica externă, ca şi în cea internă, a căutat să se ferească de sentimente şi să gândească "în mod chimic". Nu voia să aibă pentru națiunile străine nici simpatie, nici antipatie. Solitar în viața particulară, el accepta pentru țara sa "o splendidă izolare". Această atitudine a fost posibilă şi chiar rezonabilă în timpul când lordul Salisbury a fost la putere, adică până în 1902. După el avea să vină un timp în care Anglia, amenințată,

trebuia să găsească, ca pe vremea lui Pitt, un soldat pe continent.

III. Îndelungata guvernare a lordului Salisbury n-a fost întreruptă decât o scurtă perioadă. La alegerile din 1892, majoritatea Camerei se alcătui din nou din liberali gladstonieni şi din irlandezi autonomişti *(home rulers).* Gladstone, neîmblânzit la optzeci şi trei de ani, sili din nou Camera Comunelor să voteze autonomia. Dar lorzii respinseră legea, care era prea puțin populară ca să se angajeze pe această temă o luptă pe viață şi pe moarte cu înalta Cameră. Retragerea lui Gladstone lăsă partidul liberal fără şef. Sir William Harcourt şi lordul Rosebery, care ar fi putut, oricare dintre ei, să ia conducerea partidului, nu se înțelegeau destul de bine ca să poată colabora. În prezența unor adversari atât de învrăjbiți, rolul conservatorilor devenea uşor. De astă dată liberalii unionişti: Hartington (mai târziu duce de Devonshire), Joseph Chamberlain şi prietenii lor acceptară să intre în guvern alături de Salisbury şi nepotul său Arthur Balfour. Era o vreme de conflicte între puterile imperialiste, de gelozii şi de intrigi. În America o ciocnire la frontiera dintre Venezuela şi Guyana britanică îl sili pe preşedintele Statelor Unite să amintească de doctrina Monroe şi s-ar fi ajuns la război dacă Salisbury nu ar fi acceptat un arbitraj. În Africa, expediții franceze, urcând pe văile Nigerului şi ale Congoului, anexau imense teritorii care despărțeau coloniile engleze de *hinterland*-urile lor. Franța nu avea atunci nici un motiv ca să renunțe la Egipt. Spera să intre acolo prin Nilul de sus şi o misiune, sub ordinele comandantului Marchand, se îndrepta spre Sudan. Anglia, pe de altă parte, nu renunțase la Maroc şi un aventurier scoțian, caidul MacLean, încuraja curtea sultanului să opună rezistență influenței franceze. Frontiera siameză, Madagascar, Terra Nova, erau alte pricini de discordie între cele două țări.

IV. Această nemulțumire latentă se transformă într-un conflict ascuțit atunci când generalul Kitchener, după ce l-a învins pe mahdi, răzbunându-l pe Gordon şi ocupând Sudanul, întâlni misiunea Marchand pe Nilul de sus, la Fachoda. Timp de câteva zile, războiul păru inevitabil. La Londra ziarele conservatoare erau cuprinse de un periculos acces de febră militară; ziarele liberale vorbeau pe un ton grav de datoria morală care incumba englezilor de a recuceri Sudanul pentru egipteni. Ambele părți mobilizară flotele. Anglia deplasa în grabă vasele sale, care se găseau împrăştiate în mod periculos, flota sa din Mediterana fiind parte la Malta, parte în Gibraltar, putând fi oricând tăiată în două de flota franceză de la Toulon. Împăratul Germaniei nutrea speranța că va izbucni un război. Dar Delcassé{82} crezu că-i mai înțelept să cedeze şi să pregătească astfel o împăcare durabilă între cele două țări. În cursul anilor care urmară acestui episod, Anglia a fost foarte nepopulară în Franța.

V. La drept vorbind, ea era atunci nepopulară în întreaga lumea, căci trecea printr-una din acele perioade de orgoliu şi euforie care sunt tot atât de primejdoase pentru popoare ca şi pentru indivizi. Doctrina imperialistă, predicată pe la 1875 de Disraeli unor conservatori destul de rebeli, devenea o religie națională. După cum expoziția de la *Crystal Palace* marcase în 1851 apogeul prosperității industriale a englezilor, Jubileul de Diamant din 1897 marcă apogeul gloriei lor imperiale. Regina şi lordul Salisbury căzuseră de acord să facă din această sărbătoare o ceremonie internă a imperiului. Nici un suveran străin, ci numai prinți, oameni de stat şi soldați veniți de pe toate teritoriile engleze. De câțiva ani, un poet de geniu, Rudyard Kipling, dădea o formă de neuitat sentimentelor atâtor englezi care. Împrăştiați pe planetă,

se străduiau să mențină sub toate cerurile solidele calități ale caracterului britanic, aşa cum îl formau, de la Arnold{83} încoace, şcolile publice *(Public Schools).* Acestui popor moral, Kipling îi dădea motive morale ca să-şi iubească gloria; cucerirea devenea în ochii săi o datorie; imperiul devenea "povara omului alb". Un alt om de geniu, ministrul coloniilor, Joseph Chamberlain, radical transformat în aliat al conservatorilor, susținea că ar trebui să se combată mizeria şi şomajul prin dezvoltarea comerțului cu imperiul. Încerca prin toate mijloacele să dea domi-nioanelor, coloniilor şi'metropolei sentimentul acelei unități pe care o cânta Kipling. O scrisoare francată cu un penny putea să ajungă nu numai în Regatul-Unit. dar şi în locurile cele mai îndepărtate ale imperiului. Dominioanele fură încurajate să-şi facă cunoscute produsele la Londra. Chamberlain a fost cel dintâi care a înțeles că în caz de război Canada şi Australia puteau colabora la apărarea imperiului. idee care cincizeci de ani mai devreme ar fi părut o aberație şi care cincisprezece ani mai târziu deveni o realitate.

VI. Kipling, în timpul jubileului, publicase în Times un poem de o gravitate amenințătoare, care produse surprindere. În mijlocul festinului, scrise pe perete un cântec biblic: "Dumnezeu al Armatelor, fii cu noi, ca să nu uităm!". Avertisment profetic. În mai puțin de trei ani după glorioasa procesiune a jubileului, în vârful continentului african, două mici republici de țărani, Transvaal şi Orange, țineau în şah cel mai puternic imperiu din lume. Spre marea surprindere a Angliei şi a Europei, acest război inegal ținu mai bine de un an. El evidențiе slăbiciunea armatei britanice, proasta organizare a *War Office*-ului, precum şi inimiciții le pe care le trezise Anglia în lumea întreagă prin politica sa de egoism imperial. Silindu-i pe cei mai înțelepți bărbați ai Angliei să reflecteze asupra acestei situații şi să-i caute

un remediu, războiul din Transvaal a avut o puternică influență asupra politicii europene de la începutul secolului următor. Ea îi dezgustă pentru o bună bucată de vreme pe englezi de diplomația autoritară, a cărei modă o introduseseră Canning şi Palmerston şi pe care nu o mai puteau justifica raporturile reale ale forțelor existente. Când, în sfârşit, victoriile lui Roberts şi Kitchener îngăduiră să se semneze o pace victorioasă cu burii, pacea fu destul de moderată. Cele două republici fură anexate, dar Anglia acordă fermierilor învinşi o generoasă indemnizație care le permise să-şi reconstruiască fermele şi să-şi repună la punct ogoarele. Când generalii buri, după câteva luni, veniră la Londra, fură primiți cu un entuziasm care-i surprinse. În 1906 ambele republici primiră dreptul de a-şi alcătui guverne parlamentare şi, în 1910, luă ființă Uniunea Sud-Africană, compusă din Colonia Capului, Orange şi Transvaal. Nimic nu face mai multă onoare politicii engleze decât loialismul cu care republicile sud-africane au participat la apărarea imperiului în timpul marelui război. Generalul Botha şi generalul Smuts, veterani ai războaielor împotriva Angliei, se numărară între 1914 şi 1919 printre consilierii săi cei mai ascultați şi printre cei mai demni de a fi ascultați.

VII. Regina Victoria n-a văzut sfârşitul războiului. Ea murise în 1901, după o domnie de şaizeci şi trei de ani, cea mai fericită poate din istoria Angliei, cea în cursul căreia țara acceptase fără război civil, fără suferințe grave o revoluție mult mai profundă decât aceea din 1688, în timp ce regatul devenea nu numai cu numele, dar şi în fapt un imperiu. Ea avusese ca supuşi pe: Dickens, Thackeray, George Eliot, surorile Bronte, Macaulay, Carlyle, Newman, Tennyson, Ruskin, William Morris, Rossetti, Browning, Thomas Hardy şi, spre sfârşitul domniei, pe: Meredith, Swinburne, Oscar Wilde,

Stevenson, Kipling; dar literatura n-o interesase decât (şi puțin de tot) pe vremea când trăia "scumpul ei Albert". Curiozitatea şi măreția ei s-au manifestat în alte domenii. Ea restabilise şi înălțase demnitatea regală, compromisă de ultimii hanovrieni. Grație ei, monarhia constituțională devenise o formă de guvernare acceptată, încercată, de dorit. În afară de perioada atât de îndepărtată a adolescenței sale, a avut totdeauna înțelepciunea să cedeze atunci când se găsea în dezacord cu miniştrii săi, "dar îşi reținuse şi ceruse trei drepturi esențiale! dreptul de a fi consultată, dreptul de a încuraja şi dreptul de a avertiza". Era destul pentru un suveran, mai ales după o lungă domnie, ca să poată exercita o influență moderatoare asupra unor miniştri respectuoşi. La începutul domniei şi din nou pe la 1870 – când regina, devenită "văduvă profesională", păruse a se dezinteresa de regat – se ridicaseră valuri de republicanism; în clipa morții reginei, dragostea englezilor pentru monarhie era tot atât de mare, poate mai mare încă decât pe vremea Elisabetei. Fiul şi nepotul Victoriei aveau, prin înțelegerea meseriei de rege, să încălzească şi să înrădăcineze acest sentiment.

VIII. Victorianismul murise înaintea Victoriei. În jurul prințului de Wales se formase o societate nouă, antivictoriană prin reacție, mai liberă în moravuri şi în discuții, mai accesibilă decât curtea noilor oameni ai banului *(moneyed men),* americani şi evrei. Nici clasele mijlocii nu se mai agățau cu atâta pasiune de compromisul victorian. Moda condamna pe marii poeți şi romancieri ai epocii victoriene. Pe vremea când Marcel Proust, adolescent, o admira pe George Eliot, Anglia îl citea pe Oscar Wilde. Ca şi în Franța, romantismului ştiințific şi religiei progresului, le-au urmat îndoielile şi descurajarea. Semizeii victorianismului, Spencer şi chiar Darwin, îşi văzură altarele dărâmate. Samuel Butler îşi

bătea joc în acelaşi timp (în *Erewhon)* şi de evoluționism şi de creştinism. Unii căutau refugiu în estetismul decadent al *Yellow Book*-ului{84}. Alții, mai viguroşi, nu criticau decât ca să reconstruiască. Se ridica repede o nouă generație de scriitori, care, prin Bernard Shaw, H.G. Wells, Arnold Bennett, John Galsworthy, avea să învețe burghezia engleză care sunt noile valori morale. *Daily Mail,* ziar de jumătate de penny, fondat de Harmsworth (mai târziu lord Northcliffe) în 1898, se răspândi imediat în masele largi populare. Locul sporturilor în viață şi în preocupările englezilor se mărea. Victorienii din 1850 jucaseră crochet, trăseseră cu arcul; cei din 1900 jucau tenis, golf; crichetul, fotbalul, cursele, vânătoarea erau distracții permanente. Sfârşitul domniei fu marea epocă a bicicletei. Se năştea automobilul şi Wells vestea unui public incredul că într-o bună zi automobilul va alunga caii de pe drumuri. Opt ani după moartea Victoriei, în 1909, Blériot avea să traverseze Canalul Mânecii pe un aparat de zburat. După jubileul din 1897, constructorii unei ciudate maşini, cinematograful, putură arăta reginei propria sa imagine în mers. Nici o clipă, în tot timpul acestei îndelungate domnii, ingeniozitatea savanților şi a inventatorilor nu-şi încetinise avântul. Febra de genialitate, care cuprinsese umanitatea începând din 1760, îşi păstra caracterul acut; părea greu de crezut ca într-o bună zi ea să nu producă un accident grav.

IX
PACEA ARMATĂ

I. Noul rege avea în momentul urcării sale pe tron aproape şaizeci de ani. Ca prinț de Wales, mama sa îl ținuse departe de treburile statului. Opinia publică, şi

mai ales supuşii săi neconformişti, judeca cu asprime viața lui, care până atunci păruse a fi închinată numai plăcerilor. Dar Eduard al VII-lea avea bun-simț, bonomie şi tact. Călătorise mult şi cunoştea bine Europa, oamenii de stat din toate țările, precum şi limitele puterii Angliei. În timp ce la Paris avea numeroşi prieteni, şi chiar printre oamenii de stat republicani, nepotul său, Wilhelm al II-lea, împărat al Germaniei începând din 1888, nutrea față de el o adevărată ură. În ochii împăratului, care era capricios, susceptibil, romantic, prințul de Wales reprezenta prototipul englezului calm şi sigur de sine, care-l descumpănea şi-l irita. În urma unor ofense publice şi particulare, unchiul sfârşi prin a resimți şi el o vădită repulsie față de nepotul său. Antipatia dintre cei doi bărbați avea să joace un rol secundar, dar efectiv în evoluția politicii europene între anii 1900 şi 1910. Îndeosebi dorința împăratului de a-i ului pe englezi şi de a-i bate pe propriul lor teren grăbi construirea unei mari flote germane care avea să nelinişteascâ, în curând, Anglia.

II. Războiul din Transvaal dovedise celor mai clarvăzători dintre englezi că splendida izolare, după ce constituise o forță, devenea un pericol, "izolarea fiind mult mai vădită decât splendoarea". Întinderea imperiului era atât de vastă încât în orice clipă Anglia se putea vedea constrânsă să folosească o mare parte a forțelor sale în vreo regiune depărtată de pe glob. Dacă unul dintre inamicii pe care şi-i făcuseră în Europa prin aroganța lor un Palmerston sau un Rosebery ar alege un astfel de moment pentru a o lovi în India, în Egipt sau chiar la ea acasă, cine ar apăra-o? Două puteri apăreau ca aliate posibile: Germania şi Franța. Chamberlain, unul din primii care au înțeles primejdiile acestei situații, şovăia între cele două țări. El făcuse avansuri Germaniei, dar acestea fuseseră respinse. După înlocuirea lordului

Salisbury prin nepotul său Balfour la Downing Street şi prin lordul Lansdowne la *Foreign Office,* o împăcare cu Franța deveni mai lesnicioasă. Cu atât mai mult cu cât oamenii de stat din cele două țări, înspăimântați de puterea germană, doreau o apropiere. După o călătorie, în 1903, a regelui Eduard la Paris, călătorie care a schimbat ambianța sentimentală a negocierilor, tratativele începură. Trăsătura lor esențială a fost renunțarea Franței la orice pretenție asupra Egiptului, în schimbul recunoaşterii de către Anglia a intereselor Franței în Maroc, vecinul Algeriei. Acordul semnat în 1904, punctul de plecare al unei "Antante cordiale", se remarca prin aceea că satisfăcea în mod egal ambele părți. Fuseseră reglementate toate vechile litigii cu privire la Terra Nova, Africa, Asia. Cele două guverne îşi promiteau unul altuia sprijinul lor diplomatic față de terți, în vederea executării acestei convenții. Astfel se termina în mod fericit lunga rivalitate care, de la cucerirea normandă, despărțise cele două țări. Interese dinastice, interese religioase, interese imperiale, totul le situase pe poziții opuse. Acum certurile se terminaseră; fiecare dintre cele două puteri avea de aici înainte un imperiu bine adaptat firii sale şi forțelor sale. Nici una din ele nu mai râvnea la teritoriile celeilalte. Părea foarte probabil ca aceste două națiuni, saturate, să ajungă curând să-şi acorde sprijin reciproc împotriva puterilor mai puțin bine înzestrate.

III. Guvernul german vedea cu nelinişte apropierea dintre Franța şi Anglia şi privea cu mânie acordul referitor la Maroc, țară în care avea unele interese. Dar aştepta o ocazie favorabilă pentru a protesta. Ocazia i-o oferi, în 1904, războiul ruso-japonez. Rusia, cu toate ezitările țarului, se apropiase de vreo zece ani de Franța. După înfrângerea sa încetase, cel puțin pentru o vreme, să mai conteze ca putere militară. Franța, după afacerea Dreyfus. părea prea învrăjbită de certuri interne ca să

mai poată susține vreo luptă în afară. Anglia o va sprijini, oare, dacă Germania va lua o poziție fermă? Guvernul german credea că nu. Venise clipa favorabilă pentru a se debarasa de acel Delcasse pe care Germania îl considera făuritorul unei coaliții îndreptată împotriva ei. O debarcare a împăratului Germaniei la Tanger, apoi un ultimatum abia deghizat dădură loc la temeri de război. Lordul Lansdowne îi oferi lui Delcasse nu o alianță, ci o strângere a legăturilor care uneau cele două țări. Rouvier, preşedintele Consiliului francez, înfricoşat de amenințările Germaniei, preferă să capituleze.

Delcassé fu sacrificat. Timp de câteva săptămâni, oamenii de stat britanici se întrebară dacă politica Antantei cordiale fusese o politică înțeleaptă (mai— iunie 1905).

IV. Dar Anglia începe să se apropie de ceasul al doisprezecelea. Guvernul conservator, prin politica sa cu privire la învățământ, îşi nemulțumise aliații: radicalii unionişti. Şcolile – religioase, dar nu confesionale –, înființate pe baza legii Forster din 1870, satisfăcuseră pe neconformişti, dar deserviseră pe anglicani şi pe catolici. Cabinetul unionist, compus în majoritate din anglicani, decise ca toate şcolile, libere sau nu, să primească subvenții de la stat, înstrăinându-şi astfel pe alegătorii neconformişti, alegătorii lui Chamberlain şi ai prietenilor săi. Simțind că se dezlănțuie o furtună, Joseph Chamberlain se strădui s-o înăbuşe lansând o idee nouă: ideea tarifelor preferențiale, care ar uni mai strâns comerțul metropolei cu al coloniilor. "Sunteți un popor imperial – spuse el englezilor – lăsați să intre în mod liber produsele imperiului şi supuneți la taxe mărfurile venite din alte țări". Dar a protegui grâul canadian, oile australiene, bumbacul din India însemna a redeschide întreaga controversă referitoare la liberul schimb. Or, religia ai cărei profeți fuseseră Cobden şi Bright, iar sir

Robert Peel martirul îşi păstrase în mod ciudat vitalitatea. Anglia se mărise şi prosperase într-un regim al liberului schimb; ea datora acestui regim un secol de fericire, o alimentaţie abundentă şi variată, pieţe pentru produsele manufacturilor sale. Ea îşi păstra credinţa în acest regim. În zadar Chamberlain demonstra eroarea lui Cobden. "Cobden le-a spus englezilor din vremea lui că scopul său era să facă din Anglia atelierul lumii, iar din restul universului grânarul Angliei. Dar restul lumii nu concepea în felul acesta soarta ei, Şi i-a răspuns liberului schimb englez printr-un protecţionism activ. Germania şi Statele Unite au construit uzine, care au luptat cu succes împotriva celor engleze. În multe industrii Anglia era bătută. Dacă nu voia să piardă în acelaşi timp şi dominioanele sale şi industriile sale, trebuia să reacţioneze". Aceste doctrine i-au surprins, fără să-i convingă, pe partizanii liberului schimb din cabinet. Apelul la sentimentul imperial îi emoţionase prea puţin pe alegători, şi chiar le displăcea, pentru că entuziasmului din primele zile ale războiului burilor îi urmase, atunci când acesta s-a prelungit, un fel de pacifism şi de antiimperialism. Toţi partizanii liberului schimb din cabinet îi prezentară lui Balfour demisia lor. Unionismul se destrămase. Venise ceasul al doisprezecelea.

V. Partidul liberal avu oarecare greutăţi în formarea unui guvern. Pentru a evita certurile, vechii *leaderi* fură îndepărtaţi şi prim-ministru fu numit sir Henry Campbell Bannerman, de la care nu se aştepta mare lucru, dar care se comportă admirabil. El muri în 1908 şi-i succedă Mr. Asquith, mare parlamentar, de o indiscutabilă noblețe de caracter. *Foreign Office*-ul îi reveni lui sir Edward Grey, descendent din vechea şi celebra familie whig. "Parsifal încurcat într-o partidă de poker", acest mare senior idilic şi loial avea să conducă destinele Angliei spre cea mai gravă criză din istoria sa. Printr-o ironie a soartei,

pacifistul cabinet liberal, adversar al imperialismului şi al cheltuielilor militare, moştenea, întocmai ca Gladstone în 1880, o situație care-l obliga să adopte o poziție fermă. Grey, abia instalat la *Foreign Office,* trebui să se ocupe de conferința de la Algesiras, convocată pentru a reglementa soarta Marocului, şi să autorizeze convorbiri între statele-majore ale Franței, Angliei şi Belgiei. Conferința se termină fără nici o catastrofă, întrucât domnul von Bülow{85} cedă în fața atitudinii ferme a Angliei şi a ostilității întregii Europe. Dar din 1906 până în 1914 stările de alertă se succedară una după alta. Flota germană creştea atât de rapid încât se putea prevedea momentul când va egala, apoi va depăşi flota engleză. "Echilibrul puterii" în Europa se rupsese. Oricât de pacific ar fi fost guvernul liberal, el se considera responsabil pentru securitatea țării şi ştia că Anglia, lipsită de supremația pe mare, ar fi o țară pierdută. După zadarnice eforturi pentru a se ajunge la un acord naval cu împăratul şi cu amiralul Tirpitz, cabinetul luă măsuri de apărare. Un acord cu Rusia, care completa pe acela încheiat în 1904 cu Franța, grupă cele trei puteri în Tripla Alianță. Germania pretinse că este încercuită. şi fără îndoială că o şi credea. Lordul Haldane, titular la *War Office,* reorganiză armata, înființă o armată teritorială şi alcătui un stat-major. La amiralitate, amiralul Fisher, susținut de Winston Churchill, se strădui să regrupeze flotele prea împrăştiate şi să constituie în Marea Nordului o puternică masă de manevră. Poliția în Mediterană fu lăsată în cea mai bună parte în grija Franței.

VI. Cursa înarmărilor înghiți resursele pe care partidul liberal îşi propusese să le consacre reformelor sociale. Ea nemulțumi şi decepționă pe alegători. Dacă partidul s-ar fi pornit să facă noi alegeri fără ca în prealabil să se fi reabilitat printr-o propagandă în sânul poporului, ar fi mers la dezastru. Lloyd George, un tânăr

radical din Țara Galilor, agresiv şi seducător, devenit ministru al finanțelor, găsi o temă potrivită pentru această propagandă: suscitarea ostilității față de lorzi. Prestigiul acestora fusese atins de când orice englez ştia că unele titluri de *pair se* vânduseră în profitul fondurilor electorale. Partidul liberal avea față de înalta Cameră un resentiment destul de îndreptățit, deoarece măsurile sale preferate: separația bisericii în Țara Galilor, dezvoltarea şcolilor neconformiste, *Home Rule,* fuseseră împiedicate de ea. Dar într-o țară atât de fidelă tradițiilor, pentru a-i învinge pe *pairi,* ei trebuiau puşi în mod indiscutabil într-o situație proastă; de exemplu, să fie puşi în situația, împotriva oricărui precedent, de a respinge bugetul. Lloyd George propuse un ansamblu de impozite noi şi de legi sociale pe care-l intitulă: bugetul poporului, "îmi trebuie bani – spunea el – pentru a plăti noile cuirasate, pentru cheltuieli militare, pentru pensiile bătrânilor. Îi voi cere celor bogați". El îşi însuşi îndeosebi ideile fabienilor şi institui noi impozite asupra marilor proprietăți rurale şi asupra acumulărilor de bunuri "necâştigate prin muncă". În 1909, lorzii aşa cum dorea Lloyd George, respinseră bugetul şi parlamentul fu dizolvat. Campania electorală arătă cât de conservatoare rămăsese Anglia lui Eduard. Masa alegătorilor trebuia să opteze între o adunare aristocratică şi un buget demagogic. Rezultatul fu surprinzător. Liberalii pierdură un mare număr de locuri. Asquith avea în Camera Comunelor o situație asemănătoare cu aceea pe care o avusese odinioară Gladstone. Nu putea să obțină votarea bugetului fără sprijinul irlandezilor şi trebui să cumpere sprijinul lor printr-o promisiune de autonomie *(Home Rule).* Dar ca promisiunea să aibă oarecare valoare, trebuia abolit veto-ul lorzilor, deoarece era sigur că o Cameră de *pairi* nu va vota niciodată dezmembrarea imperiului. Şi astfel, problema bugetului trecu pe al doilea plan, iar limitarea dreptului de veto pe primul. Cum să fie determinați lorzii să voteze propria lor decădere din drepturi? Nu era posibil

decât prin metoda folosită în 1714 şi în 1832, şi anume: ameninţarea cu o nouă promoţie de *pairi.* Dar chiar şi această ameninţare avea nevoie de sprijinul regelui; era sigur că el nu-l va acorda decât după noi alegeri.

VII. Lorzii, prudenţi, votară bugetul lui Lloyd George. Moartea lui Eduard al VII-lea (1910) întrerupse lupta dintre partide, dar prea aprigă era violenţa sentimentelor pentru ca cearta să se fi mărginit la atât. Noile alegeri dând aceleaşi rezultate ca cele precedente, adică o majoritate liberalo-irlan-deză, noul rege, George al V-lea, constrânse Camera Lorzilor, sub ameninţarea creării unei noi promoţii de *pairi,* să voteze ea însăşi limitarea puterilor sale. Începând din 1911, orice măsură financiară votată de Camera Comunelor devenea lege după o lună, chiar dacă lorzii refuzau s-o voteze. În ce priveşte celelalte legi, Camera Lorzilor păstra un drept de veto suspensiv, dar după votul favorabil al Camerei Comunelor, dat în trei sesiuni succesive, Camera Pairilor trebuia să se încline. Aceste măsuri, de altfel, nu au lipsit Camera Lorzilor de orice prestigiu. Ea continuă să joace un rol moderator şi dezbaterile ei au adesea mai multă valoare intelectuală şi oratorică decât ale Camerei Comunelor.

VIII. Această lege dreaptă a fost votată într-o atmosferă de ură. Luptele politice din Anglia luară între 1911 şi 1914 un caracter atât de violent cum nu avuseseră de mult în această ţară. Lloyd George învrăjbise clasele între ele, ba şi bisericile. În mine, la căile ferate, puternice corporaţii muncitoreşti se ridicau împotriva autocraticelor corporaţii patronale. În perioada aceasta s-au dezlănţuit numeroase greve. Progresele ştiinţei au dus la înmulţirea bunurilor de consum. Clasa muncitoare îşi reclama partea ei. O nouă ajustare între

drepturile patronului şi acelea ale salariaților se putea face fără tulburări? Dacă regimul parlamentar trebuia să mai dureze, era necesar ca *trade-union*-urile să fie şi ele reprezentate în parlament. Partidul liberal avu înțelepciunea să pregătească această tranziție printr-o întreagă serie de legi, dintre care cea mai importantă a fost aceea care, acordând deputaților o remunerație, făcea Camera să-şi piardă caracterul ei de club aristocratic. Partidul laburist, care în 1901 nu avea decât doi deputați, număra în 1906 cincizeci de reprezentanți. Alături de partidul liberal, a votat câteva legi de asigurare în favoarea muncitorilor. Totuşi, femeile, care doreau să obțină dreptul de vot (sufragetele), exasperate de atitudinea guvernului şi a Camerei Comunelor față de ele, renunțară la metodele legale şi încercară mai mult să-i sperie pe bărbați prin vexațiuni decât să-i convingă prin argumente. Legea *Home Rule,* votată în 1912, se izbi în Irlanda de rezistența pătimaşă a protestanților din Ulster{86}. Aceştia declarară că nu vor accepta să se despartă de Anglia şi că, la nevoie, se vor apăra cu forța. Şeful lor, sir Edward Carson, şi prietenii săi alcătuiră un guvern provizoriu şi îşi organizară o armată; după manifestările ofițerilor din tabăra de la Curragh, era de temut că o parte din armata regulată britanică ar putea refuza să meargă împotriva Ulsterului. Renunțând la obişnuita prudență a partidului său, leader-ul unionist Bonar Law îl susținu pe Carson. Asquith, pentru a evita un război civil, propuse să dea Ulsterului un răgaz de şase ani. "Nu vrem o sentință de moarte cu o suspendare de şase ani", răspunse Carson. În 1914 pericolul deveni iminent. Legea urma să fie aplicată. Lipsea numai asentimentul coroanei. Se făceau mari eforturi pentru a-l determina pe George al V-lea să nu-şi dea asentimentul şi să ceară dizolvarea parlamentului. La 21 iulie 1914, regele însuşi deschise o conferință a reprezentanților guvernului, opoziției, Irlandei şi Ulsterului. În 24 ale lunii, această conferință, neîntrezărind nici o speranță de

înțelegere, luă sfârşit. În aceeaşi zi Austria trimise un ultimatum Serbiei.

IX. În Europa, ca şi în Anglia, după o perioadă de relativă linişte, a urmat o epocă agitată, tulbure, aflată sub impulsul unei filozofii a violenței. Conservatorismului static al Sfintei Alianțe, idealismului ineficace al revoluționarilor din 1848, li se substituia acum politica realistă a lui Cavour, a lui Bismarck şi puternica luptă de clasă, pe care o preziseseră Karl Marx şi Georges Sorel. Cu toate că liberalismul era la putere în Anglia, doctrina sa idealistă, reformistă, rațională şi morală era pretutindeni ținută în şah de sufragete exasperate, de grevişti nerăbdători, de irlandezi revoltați, de ofițeri rebeli. În acest moment, unul din cele mai îngrozitoare războaie întrerupse, pe timp de patru ani, dureroasele şi inconştientele cazne în care bătrâna națiune dădea naştere unei Anglii noi.

X
MARELE RĂZBOI

I. La mijlocul secolului al XlX-lea şi până prin 1890, un război pe viață şi pe moarte între Germania şi Anglia ar fi părut de neconceput. Aceste două țări, care-şi aminteau cu plăcere de originea şi religia lor comună, nu aveau interese opuse; dinastiile lor erau unite prin cele mai strânse legături de familie. Rivală a Rusiei în Asia, a Franței în Africa, Anglia nu întâlnea în drumul său, nicăieri în lume, vreo piedică din partea Germaniei. La începutul secolului al XX-lea, situația se schimbă. Se ivise un nou suveran – după Filip al II-lea, după Ludovic

al XlV-lea, după Napoleon – care aspira la hegemonia pe continent şi dorea să-şi făurească o flotă capabilă să înfrunte flota engleză; o dată mai mult politica "echilibrului puterii" părea a cere Angliei să se opună unor astfel de pretenţii. Înţelegerea cu Franţa, apoi cu Rusia, a devenit, începând din 1905 o reacţie defensivă, provocată de ameninţările amiralului Tirpitz. "Trebuie să punem mâna pe tridentul lui Neptun", spunea împăratul Germaniei. Ceea ce îi puse pe gânduri pe deţinătorii de atunci ai tridentului.

II. Dar dacă partidul conservator, amiralitatea şi câţiva liberali de geniu ca Winston Churchill presimţeau tradiţionalul pericol, guvernul Angliei era pe atunci profund pacifist. Astfel că nu i s-a făcut nici Franţei, nici Rusiei nici un fel de promisiune formală, până în august 1914. Opinia publică, stăpână, suverană a hotărârilor britanice, n-ar fi tolerat un război al cărui motiv unic ar fi fost necesitatea de a păstra supremaţia pe mare. Cauza imediată a războiului din 1914 (un ultimatum austriac adresat Serbiei, în urma asasinării arhiducelui moştenitor) nu-i putea emoţiona pe alegătorii englezi. A trebuit ca germanii să intre în Belgia, în pofida tratatelor de neutralitate, pentru a declanşa acel val sentimental care, umflând valul de realism, a ridicat aproape întreaga Anglie în picioare. De altminterea, chiar dacă Germania ar fi respectat neutralitatea Belgiei, Anglia tot s-ar fi văzut silită să intre în război, dar ceva mai târziu. Cu toate că nu-şi luase nici un angajament direct faţă de Franţa, mulţi bărbaţi de stat englezi erau de părere că nici onoarea, nici securitatea propriei lor ţări nu îngăduiau să lase ca Franţa să fie zdrobită. Cu atât mai puţin puteau tolera ceea ce niciodată Wilhelm de Orania sau Pitt n-ar fi permis: prezenţa Germaniei la Anvers şi la Calais. Asquith, primul ministru, şi Grey, ministrul afacerilor externe, erau hotărâţi să-şi dea demisia în cazul în care

Anglia ar fi rămas neutră. Violarea de către Germania a frontierei belgiene, la 4 august, determină trimiterea unui ultimatum la Berlin.

III. Deşi se regăsesc în marele război anumite caracteristici ale războaielor continentale susținute de Anglia în trecut – poliția mărilor, coaliție continentală, subsidii pentru aliați şi, la început, trimiterea unui mic corp expediționar în Flandra –, sunt însă şi trăsături noi: *a)* Pentru prima oară forțele mobilizate erau atât de numeroase şi pericolul atât de grav încât Anglia însăşi, împotriva tuturor tradițiilor sale, trebui să recurgă la recrutare. Masa cetățenilor britanici, până atunci adăpostită în spatele soldaților de profesie, suportă greu calamitățile războiului; *b)* Pentru prima oară, deasemenea, submarinul era să vină de hac rezistenței engleze. Flota asigurase fără greutate transportul corpului expediționar, dar numărul şi raza de acțiune a submarinelor germane creşteau din ce în ce mai mult. În 1914 existau în lume aproape opt mii de vase comerciale de cursă lungă, dintre care patru mii erau engleze. Din 1914 până în 1918, Germania scufundă cinci mii. Din douăzeci de milioane de tone, opt milioane ajunseră pe fundul oceanului. La început şantierele de construcție înlocuiră destul de uşor pierderile; începând din 1917, ritmul torpilărilor se acceleră şi depăşi ritmul înlocuirilor. Dacă nu s-ar fi găsit un remediu, aliații ar fi fost la pământ cam prin luna august 1917 din lipsă de transporturi.

IV. Această situație, cunoscută de germani, i-a determinat să torpileze vasele, chiar neutre, cu riscul de a sili Statele Unite să se alăture aliaților, ceea ce s-a şi întâmplat în 1917. Războiul submarin a fost anihilat: prin organizare de convoaie apărate de torpiloare; prin

folosirea navelor de război camuflate în vase comerciale în scopul distrugerii submarinelor; prin blocarea porturilor belgiene, care serveau de baze germanilor. În 1918 amenințarea submarinelor fusese atât de bine înlăturată încât transportul a patruzeci şi două de divizii ale Statelor Unite s-a soldat cu o pierdere totală de două sute de oameni. Cu toate că singura mare bătălie navală din timpul războiului, aceea din apele Iutlandei, a rămas indecisă, se poate spune că Anglia şi-a păstrat supremația pe mare în timpul războiului din 1914 deoarece flota germană, în afară de câteva remarcabile isprăvi ale unor vase izolate, n-a putut părăsi porturile. Fără flota britanică aprovizionarea aliaților ar fi fost imposibilă.

V. Primul obiectiv fixat de guvernul englez corpului său expediționar a fost apărarea porturilor de la Canalul Mânecii şi Marea Nordului. Dar obiectivul nu a putut fi atins decât în mod imperfect, deoarece germanii au cucerit Anvers, Ostende şi Zeebrugge; prin bătălia de la Ypres, însă, Calais şi Boulogne au fost salvate. Când frontul occidental a fost în întregime brăzdat de liniile continue ale tranşeelor, de la mare până la frontiera elvețiană, multe spirite judicioase, atât din Anglia cât şi din Franța, interveniră cu sfaturile lor de a se ocoli această linie, efortul militar urmând a se îndrepta în altă parte. Unii sugerau Salonicul şi o viguroasă campanie în Balcani, care ar ralia la cauza aliaților unele popoare şovăielnice, precum grecii, bulgarii şi turcii; alții propuneau o debarcare în Dardanele, pentru a forța trecerea prin strâmtori şi a aproviziona Rusia. Fu acceptată ideea acestora din urmă, dar, cu toate eforturile eroice şi imensele pierderi de nave şi oameni, peninsula Gallipoli nu putu fi cucerită. Puterile aliate trebuiră să revină la tactica sângeroasă a atacului frontal împotriva pozițiilor fortificate. Pentru a veni în ajutorul armatei

franceze, atacată la Verdun, armata engleză dădu costisitoarea bătălie de pe Somme. Până în iunie 1918 rezultatul pe frontul occidental era îndoielnic. Tancurile (sau carele de asalt), care, folosite în masă, ar fi putut permite să se obțină o rupere a frontului german, fură încercate prea devreme şi într-un număr prea mic. Tancurile au fost invenția cea mai originală a războiului şi riposta eficace a trupelor de şoc față de progresul proiectilelor; ele sunt pentru infanteria modernă ceea ce fusese armura pentru războiul din evul mediu. Un alt aspect al războiului din 1914 a fost rolul cvadruplu pe care l-a avut aviația: recunoaştere, bombardament, vânătoare, luptă directă împotriva infanteriei.

VI. Fermitatea tuturor popoarelor din imperiul britanic a fost de nezdruncinat. Angajamentele voluntare şi apoi recrutarea au dat opt milioane de oameni. Toate dominioanele şi India însăşi veniră în ajutorul metropolei. Numai Irlanda de Sud, care la începutul războiului păruse totuşi impresionată de soarta Belgiei catolice, a fost victima, cel puțin în parte, a propagandei germane. O răscoală la Dublin a trebuit să fie reprimată, cu mari pierderi de ambele părți. Partidul rebelilor (sau *Sinn-Fein)* deveni mai târziu partid de guvernământ în Irlanda. Costul războiului, din 1914 până în 1918, atinse aproape nouă miliarde de lire, plus două miliarde împrumutate aliaților, în timp ce războaiele napoleoniene n-au costat, în douăzeci şi doi de ani, decât opt sute treizeci şi unu de milioane de lire. Din aceste nouă miliarde, patru au fost furnizate de impozitele percepute în timpul războiului. *Income-tax* s-a ridicat la şase şilingi pentru o liră; un impozit suplimentar asupra veniturilor mari putea atinge singur şase şilingi. Curând alimentele trebuiră să fie raționalizate. Guvernul procedă cu mare grijă pentru a impune restricțiile în egală măsură şi celor săraci şi celor bogați. Sarcinile de război au fost repartizate mult mai

just decât pe vremea lui Pitt; şi libertăţile publice, pe cât posibil, au fost respectate. Un popor unit susţinu acest război până la victorie nu pentru că i s-ar fi impus de către conducători, ci pentru că cetăţenii săi îl considerau un război drept.

VII. La început, armata se plângea, pe bună dreptate, de lipsă de muniţii. Războiul era înainte de toate un război de artilerie şi nici unul dintre popoarele beligerante (în afară poate de Germania) nu era pregătit. Între French, comandantul corpului expediţionar, şi Kitchener, ministrul de război, relaţiile deveniră dificile. Un cabinet de coaliţie atribui Ministerul Muniţiilor lui Lloyd George, care. cu ocazia unei noi remanieri, fu numit prim-ministru. Conducerea războiului fu încredinţată unui cabinet de război compus din cinci membri, un fel de Directorat executiv, pe care-l prezida Lloyd George. Fu de asemenea convocat un cabinet de război "imperial", alcătuit din prim-miniştrii dominioanelor şi Indiei. Aceste instituţii de război dispărură o dată cu restabilirea păcii.

VIII. Forţa Germaniei şi curajul armatelor sale apar în mod clar dacă se observă că în 1918, după patru ani de război împotriva unei coaliţii europene, Germania era departe de a fi învinsă. Poate că nici n-ar fi fost dacă nu interveneau Statele Unite. Printr-un atac îndreptat împotriva punctului de sudură al armatelor franceze cu cele engleze, comandamentului german nu i-a lipsit mult, în martie 1918, pentru a separa aceste armate una de alta şi a-i împinge pe englezi spre mare. La 26 martie 1918, la Doullens, mareşalul Foch fu numit comandant suprem al armatelor aliate. Atacurile germane continuau să fie redutabile, dar sosirea rapidă a diviziilor americane avea să permită redresarea aliaţilor şi formarea unor importante rezerve. Eşecul atacului german din 18 iulie

din Champagne (atac dejucat printr-o manevră concepută de Pétain, executată de Gouraud şi inspirată de felul cum a procedat Wellington la Torres Vedras) şi contraatacul lui Mangin la Villers-Cotterêts (18 iulie 1918) marchează momentul în care "speranța a trecut dintr-o tabără în cealaltă". La 8 august începu contraofensiva britanică, pornită de englezi, canadieni şi australieni. Între această dată şi 11 noiembrie, data armistițiului, care puse capăt războiului, marşul aliaților fu continuu şi victoriile lor neîntrerupte. Înfrângerea, apoi revoluția germană îl siliră pe împăratul Wilhelm să se refugieze; el se adăposti în Olanda. Marinarii din flota germană, primind ordin spre sfârşitul lui octombrie să încerce o ieşire disperată în larg, se răsculară. Decât să predea vasele lor englezilor, ofițerii germani le scufundară la Scapa Flow. Englezii scăpară de un coşmar: o flotă rivală în Europa. Pentru Anglia acesta era obiectivul principal al războiului. Ea atinsese şi altele: Belgia şi coasta Mării Nordului scăpaseră de orice amenințare; Mesopotamia, Palestina, coloniile germane din Africa fuseseră cucerite de armatele sale sau ale aliaților; sub diferite forme, aceste teritorii aveau să fie de atunci încolo încorporate în imperiu sau să graviteze în jurul lui.

IX. Era firesc ca o victorie atât de completă, după un război atât de greu, să fi fost semnalul unei orgii "de şovinism". Alegerile care avură loc în Anglia după armistițiu se terminară printr-o "Cameră kaki", aleasă pe baza unui program vindicativ. Cabinetul britanic, adăugând la reparațiile daunelor pricinuite şi contravaloarea pensiilor de război, a ridicat despăgubirile cerute Germaniei la nişte cifre absurde. Fu, de altfel, primul cabinet care promise parlamentului său pedepsirea "vinovaților de război". Pentru a determina popoarele să îndure suferințele îngrozitoare şi pierderile inumane, toți şefii de guvern au trebuit să aţâţe spiritele

până la nebunie; nu le-a fost însă uşor să le liniştească. Pacea de la Versailles a fost, aşadar, o pace nereuşită{87}. Franței, căreia Lloyd George îi refuzase frontiera Rinului, i se propuse în schimb un tratat de alianță, care n-a fost niciodată ratificat. Italia, față de care s-au luat angajamente precise în momentul intrării ei în război, fu tratată de americani şi de englezi cu o rea-voință vecină cu ostilitatea. În sfârşit, Germania fu adusă la desperare printr-un tratat "prea blând în partea lui dură şi prea dur în partea lui blândă". Nu era acea *pax britannica* cu care se terminaseră alte războaie.

XI
PERIOADA DINTRE CELE DOUĂ RĂZBOAIE

I. Războiul din 1914—1918 a zguduit mult mai adânc planeta decât războaiele napoleoniene. State milenare au dispărut; noi state au fost create. Tratatele din 1815 neglijaseră forțele naționale; cel din 1919 a trezit naționalisme despre care s-ar fi putut crede că s-au stins. Rase şi limbi au ieşit din mormintele secolelor. În timp ce Rusia devenea un stat comunist, s-au văzut născându-se în Italia şi în Germania dictaturi şi state totalitare care au înlocuit regimurile parlamentare. Toate aceste transformări au avut asupra Angliei o influență mai mică decât s-ar fi putut crede. Națiune cu un caracter prea original pentru a fi sensibilă la înrâuriri din afară, ea a găsit pentru problemele epocii soluții adaptabile naturii sale. Şi, totuşi, Anglia nu a fost scutită nici ea de schimbări politice şi economice importante.

II. În politica internă, cea mai remarcabilă dintre

schimbări a constituit-o legea electorală care a consacrat universalitatea reală a votului. Aprobată în plin război şi simbolizând unitatea naţională, *Representation of the People Act* (1918) a dat drept de vot tuturor bărbaţilor, precum şi femeilor de la vârsta de treizeci de ani în sus. Această lege a creat opt milioane de alegători noi, din care şase milioane femei. Ea a fost completată în 1928 printr-un text care a emancipat femeile la aceeaşi vârstă cu bărbaţii. Ceea ce sufragetele nu putuseră obţine prin violenţă a fost cucerit în timpul războiului prin devotamentul şi munca femeilor engleze. Un al doilea fapt politic important; este dispariţia aproape totală a partidului liberal, care, sub numele de partid whig, avea o vechime de trei secole. Fenomenul acesta are cel puţin trei cauze: *a)* scrutinul cu un singur tur nu permite partidelor de opoziţie să se dividă{88}. Un scrutin cu două tururi sau mai degrabă reprezentarea proporţională ar fi putut salva partidul liberal. Dar un astfel de regim electoral, în teorie mai echitabil, ar fi adus la putere guverne slabe, pe care Anglia nu le agreează; *b)* partidul laburist, cu toate că la origine a fost un partid socialist şi muncitoresc, nu este un partid revoluţionar. Mulţi intelectuali liberali şi-au găsit locul lor acolo; *c)* în Anglia, marile probleme politice fiind rezolvate sau aproape rezolvate în chip satisfăcător pentru toţi, cele mai importante probleme devin problemele muncii, ale şomajului, ale repartiţiei bunurilor. Partidul laburist, sprijinit de *trade-union*-uri, reprezenta mai bine decât partidul liberal părerile maselor muncitoreşti cu privire la asemenea subiecte.

III. În timpul anilor care au urmat războiului, în Anglia economia a determinat politica. Ca şi războaiele napoleoniene, războiul din 1914 a fost urmat de o gravă depresiune industrială. Cauzele tulburărilor au fost aceleaşi ca în 1816: demobilizarea subită a unui mare

număr de oameni care nu-şi mai găseau locul într-o economie transformată; dezvoltarea prodigioasă a maşinismului datorită necesităților de război; bugetul umflat de enormitatea datoriilor contractate în timpul campaniei. Criza din 1920—1931, cu toate că n-a dat loc la violențe, nici la răscoale, a fost mai profundă şi mai periculoasă decât cea din 1816—1821. O bucată de vreme, câțiva buni observatori se întrebau dacă nu cumva Anglia era condamnată. Avansul pe care-l luase în secolul al XlX-lea față de rivalii săi fusese pierdut. Industria sa, nu atât de bine echipată ca aceea a Germaniei şi a Statelor Unite, era, în afară de aceasta, paralizată din pricina salariilor mai ridicate decât acelea de pe continent şi de care *trade-union*-urile nu îngăduiau să se atingă cineva. Comerțul său exterior suferea din cauza sărăcirii lumii şi a dispariției consumatorilor; flota comercială era lăsată fără nici o întrebuințare. Pentru a-şi păstra rolul său de bancher al lumii, ea încearcă, până în 1931, să mențină valoarea-aur a lirei sterline, şi această politică monetară, care în teorie se putea susține, dar care în practică se dovedi nefastă, făcu să crească şi mai mult şomajul.

IV. Problema şomajului englez era complexă. Numărul oamenilor ocupați în Anglia după război în realitate a crescut, nu s-a micşorat. În 1911 munceau 12 927 000 de bărbați şi 5 424 000 de femei. În 1921, 13 656 000 de bărbați şi 5 701 000 femei. Dar numărul total al cetățenilor în căutare de lucru era mai mare şi, mai ales, se produsese o deplasare a mâinii de lucru. Minele, căile ferate, industria textilă foloseau mai puțini muncitori; comerțul, ramurile de agrement (sporturi, hoteluri etc), transporturile rutiere foloseau dimpotrivă un număr mai mare. La aceste schimbări legate de natura industriilor corespund curioase migrațiuni. În timpul revoluției industriale, centrul de greutate al Angliei

se deplasase de la sud la nord; astăzi transportul energiei electrice, motoarele acționate cu benzină atrag populația spre sud şi, în special, în regiunea Londrei. Folosirea acestor noi forțe explică şomajul grav al minerilor, datorită şi măririi producției în alte țări mai bine utilate, în special în Polonia. În 1926 o încercare de a scădea salariile minerilor provoacă o grevă generală. Ziarele încetând să apară, guvernul publică o mică foaie oficială: *British Gazette,* şi îşi anexă în mod temporar *British Broadcasting Corporation* (singura companie autorizată în Anglia să facă emisiuni de radio). Stăpân pe opinia publică, sprijinit de majoritatea țării, susținut de numeroşi voluntari care colaborau cu poliția şi asigurau aprovizionarea marilor oraşe, guvernul conservator a învins greva.

V. Când numărul şomerilor depăşi un milion şi jumătate, asigurarea contra şomajului nemaiputând face față, trebui să fie înlocuită printr-o subvenție, *dole,* sistem ruinător pentru buget. Un guvern laburist, prezidat de Ramsay Macdonald, venind la putere în 1929, nu reuşi mai mult decât guvernul conservator să învingă şomajul şi criza. În Statele Unite, în Europa, capitaliştii pierdeau orice încredere în viitorul Angliei. Aurul evada din țară. În timpul celei de-a doua jumătăți a lunii iulie 1931, treizeci şi cinci de milioane de lire se scurseră astfel din Londra. În ritmul acesta, bancruta nu era departe. Ramsay Macdonald se gândi că un cabinet național ar inspira mai multă încredere. Fără a fi pus în minoritate de parlament, care de altfel era în vacanță, el îi oferă regelui demisia. Fu însărcinat să formeze, cu concursul conservatorilor, un cabinet de coaliție, pe care îl prezidă tot el în 1935, dată la care Stanley Baldwin, *leader*-ul conservatorilor, îi urmă la putere.

VI. Redresarea rapidă a economiei britanice în perioada 1931—1935 îi surprinse şi pe cei mai optimişti. Pe de o parte – şi într-o largă măsură – ea se datora sângelui rece al naţiunii, pe de alta energicului ministru al finanţelor: Neville Chamber-lain. Metodele folosite au fost destul de simple: *a)* Anglia a renunţat să menţină valoarea-aur a lirei. Cursul ei a scăzut în Franţa de la 125 la 75 de franci. Insularitatea muncitorilor şi a funcţionarilor britanici a făcut ca această scădere să nu fie urmată de o creştere importantă a salariilor. Preţurile engleze au scăzut mai mult decât acelea ale blocului-aur, favorizând exportul. Ţările scandinave, America de Sud şi, într-o anumită măsură, America de Nord urmând fluctuaţiile lirei, se constitui o zonă a lirei, în interiorul căreia piaţa Londrei putea să-şi continue rolul său de centru bancar; *b)* Liberul schimb a fost abandonat. La conferinţa de la Ottawa (1932), oamenii de stat britanici invitaseră dominioanele să încheie cu metropola acorduri economice. Dar dominioanele se arătară puţin entuziasmate şi eşecul acesta îi încurajă pe miniştrii englezi să caute rezolvarea problemelor lor mai curând într-o reorganizare internă. Tarife protecţioniste îngăduiră industriaşilor – în dauna Franţei şi a Germaniei – să recucerească piaţa engleză. Walter Elliot[89] făcu un mare efort pentru a reanima agricultura şi creşterea vitelor; *c)* În sfârşit, bugetul a fost echilibrat graţie economiilor, acceptate cu curaj, şi a unor noi impozite. O politică de credite ieftine permise industriei de construcţii să cunoască o mare prosperitate. Două milioane de case noi fură clădite între 1919 şi 1933. Toate aceste măsuri au produs rezultate fericite. Deşi şomajul era încă departe de a fi învins, a început să descrească.

VII. E cazul oare să se consemneze sfârşitul liberului schimb în Anglia, moartea Angliei individualiste şi imperiale? E cazul să se admită că s-a născut o nouă

Anglie "autarhică" şi protecţionistă? Adevărul e mult mai simplu. În secolul al XlX-lea, diferența de nivel între civilizația europeană şi restul lumii crease un larg curent de schimburi, care asigurase în acelaşi timp biruința unui continent şi a unei doctrine. Forța acestui curent nu putea decât să se micşoreze; războiul a accelerat schimbarea sistemului. Întâlnind deodată un taifun economic, Anglia a strâns velele. Într-o epocă de dezordine mondială, ea găsi că-i avantajos să reunească producția şi consumația într-un grup mic, uşor de controlat. E vorba de un compromis şi nu de o convertire.

VIII. Tot un compromis a permis englezilor să-şi salveze imperiul, a cărui dezmembrare era anunțată de mulți europeni prin 1925. Dominioanele – Canada, Australia, Noua Zeelandă, Africa de Sud – dăduseră în timpul războiului, fără precupețire, oameni şi bani ca să ajute metropola. Dar înțelegeau s-o facă în calitate de state independente. Când fu creată Societatea Națiunilor, cerură să aibă reprezentanți deosebiți de cei ai Angliei. Al doilea statut de la Westminster (1931) stipula că parlamentul britanic nu va mai avea dreptul să legifereze pentru dominioane; că dreptul de pace sau de război, ca şi acela de a încheia tratate, în ceea ce le priveşte va aparține dominioanelor; şi, în sfârşit, prim-miniştrii dominioanelor depindeau direct de suveran. De aci înainte regele este singura legătură oficială dintre Anglia şi națiunile care formează *Commonwealth-ul.* Printr-un tratat din 1921 se hotărâse ca şi Irlanda să fie dominion. Se crease un stat liber al Irlandei de Sud, provinciile Ulsterului rămânând, aşa cum doreau, engleze. Din 1922 până în 1931, Irlanda, sub preşedinția d-lui Cosgrave, acceptă această situație, dar în 1931 de Valera, care-l înlocui pe Cosgrave, rupse complet toate legăturile cu Anglia. Din acel moment, Irlanda nu mai recunoaşte nici legătura monarhică, nu trimite reprezentanți la

ceremoniile britanice şi se comportă ca un stat independent.

IX. Trecerea de la viața rurală la viața urbană fusese la începutul secolului al XlX-lea cauza unor mari suferințe; la începutul secolului al XX-lea, dezvoltarea transporturilor rutiere şi aceea a distracțiilor populare a adus, dimpotrivă, o renaştere a vieții rurale. Pe largi autostrăzi circulau în toată Anglia autocare, maşini, motociclete, ale căror valuri, acoperind rarele automobile de lux, erau semnul unei rapide nivelări a claselor. Pe malul mărilor, al râurilor, al piscinelor, se ridica o nouă *Merry England,* pentru care gramofonul şi radioul înlocuiseră viola d'amore{90} şi clavecinul. Libertatea moravurilor le îngăduia tinerilor şi tinerelor să guste împreună aceste plăceri. Savanții, romancierii, dramaturgii emancipaseră de reticențele victoriene o mare parte din tineretul englez. Teatrul din Londra a fost între cele două războaie tot atât de îndrăzneț ca pe vremea lui Congreve sau a lui Wycherley. Se putea observa concomitent la romancieri ca Lawrence şi Aldous Huxley sinceritatea epocii primilor regi hanovrieni, supraviețuirea puritanismului şi transformarea radicalismului religios într-un radicalism politic, pacifist şi sexual. Nu trebuie uitat, de altfel, în interpretarea acestor autori că operele lor nu erau citite decât de o minoritate şi că, în întreg imperiul, miriade de bărbați şi femei rămâneau credincioşi disciplinelor religioase şi morale ale secolului precedent.

X. Curentul de opinii care a dus pe neaşteptate la abdicarea regelui Eduard al VIII-lea (decembrie 1936) a făcut evident pentru toată lumea existența şi forța acestei Anglii tradiționale. Părintele său, George al V-lea, şi mama sa, regina Maria, întăriseră şi mai mult, prin

simplitatea şi demnitatea vieții lor, prestigiul monarhiei. Jubileul regelui George şi, după câteva luni, funeraliile sale îngă-duiseră popoarelor din imperiu să-şi manifeste loia-lismul. Eduard al VIII-lea însuşi fusese înconjurat la începutul domniei sale de o simpatie aproape unanimă. Anglia părea fericită că a găsit un suveran modern şi de viață care, în ziua urcării pe tron, a venit cu avionul la Londra şi care vizita în egală măsură castelele *pairilor* şi casele şomerilor. Dar *Times* avea să-i aplice lui Eduard al VIII-lea, înainte de a fi trecut măcar un an, cuvintele lui Tacit: *Omniura consensu capax Imperii nisi imperasset*{91}.

XI. Domnia nu durase nici zece luni, când cetățenii englezi şi cei din dominioane aflară – din zvonuri persistente, precum şi din ziarele americane – că regele se pregătea să ia de soție o americană, Mrs. Simpson, care era pe punctul de a obține al doilea divorț al ei. De pretutindeni soseau la primul ministru, Stanley Baldwin, mesaje de avertizare şi de nelinişte; acesta îi ceru regelui o audiență şi îi expuse primejdiile unei astfel de hotărâri. Nimeni nu i-ar fi contestat suveranului dreptul de a lua de soție, aşa cum au făcut atâția strămoşi ai săi, o străină, dar o mare parte a supuşilor refuzau să recunoască o căsătorie cu o femeie de două ori divorțată. Regele însuşi, conştient de aceste dificultăți, sugeră o căsătorie morganatică. Nici o lege engleză nu permitea să se recurgă la un astfel de expedient şi nici guvernul britanic, nici guvernele dominioanelor n-ar fi consimțit să propună votarea unei legi noi în această privință. Toți apreciau că o astfel de căsătorie ar ştirbi în mod grav autoritatea coroanei. S-ar fi format facțiuni de neîmpăcat. Regele, departe de a rămâne arbitrul unanim acceptat şi legătura cu statele imperiului, putea deveni, dimpotrivă, o pricină de învrăjbire- şi scandal.

XII. La începutul lunii decembrie 1936, dezbaterea deveni publică şi, timp de două zile, opinia londoneză oscilă. Ziarele populare acuzau guvernul, bisericile şi aristocraţia că apărau cu ipocrizie o morală învechită; manifestanţii strigau pe stradă: "Vrem pe regele nostru!" Dar chiar la Londra mulţimile acestea erau puţin numeroase, şi masele mai tăcute din provincie, acelea din Ţara Galilor, din Scoţia, din dominioane îi înştiinţară curând pe reprezentanţii lor că împărtăşeau părerea cabinetului britanic. Majoritatea cetăţenilor din regat şi din imperiu cereau ca regele să aleagă între coroană şi căsătorie. Parlamentul, care în tot timpul crizei a dovedit o disciplină voluntară, demnă de toată lauda, a aprobat fără rezerve fermitatea primului ministru. Eduard al VIII-lea însuşi dorea să abdice. "Sunt gata să plec", îi spusese lui Baldwin. Nici o clipă el nu sprijini pe cei care ar fi vrut să transforme această dramă sentimentală într-o intrigă politică. Chiar în ziua când, după abdicare (11 decembrie 1936), îi urmă la tron fratele său, sub numele de George al Vl-lea, el adresă din Windsor foştilor lui supuşi un mesaj în care le explica hotă-rârea luată şi îşi afirma în termeni mişcători loia-lismul faţă de noul suveran. *God save the King although I be not he*{92}, scrisese Shakespeare în *Richard al II-lea.*

XIII. O dramă atât de ciudată cum Anglia nu mai cunoscuse până atunci a dovedit că rolul monarhiei rămâne destul de important pentru ca poporul să-i ceară familiei regale virtuţi exemplare, că instituţiile parlamentare îşi păstrează capacitatea lor de a asigura cele mai mari schimbări în spirit de ordine, înţelepciune şi demnitate şi, în sfârşit, că naţiunea-mamă şi dominicanele pot, în cazuri grave, să se pună de acord – repede şi discret – în vederea unei acţiuni comune. Aşa cum un bolnav însănătoşit se simte uneori mai viguros ca înainte de boală, imperiul britanic a ieşit din această criză

mai încrezător în legile sale şi în el însuşi. "Copacul a fost violent zguduit de furtună; s-a văzut astfel şi mai bine cât de tari îi sunt rădăcinile".

XIV. Între cele două războaie, tradițiile Angliei, care i-au servit atât de bine în politica internă, au deservit-o în politica externă, atunci când a încercat să aplice metode vechi la o situație nouă. Ideea care o obseda era menținerea "echilibrului puterii" în Europa. De aceea, la fel cum în 1815 susținuse Franța împotriva aliaților, în 1919 s-a temut că Germania a ieşit prea slăbită. Şi când Franța ceru ca Societatea Națiunilor să fie pregătită să aplice, la nevoie cu forța, hotărârile sale, miniştrii englezi îi opuseră ideea constrângerii morala. Constrângerea morală nu putea avea vreun efect într-o vreme când mari țări europene, ca Italia, apoi Germania, se lăsau dominate de dictatori (Adolf Hitler, Benito Mussolini), porniți, în virtutea doctrinei lor, să uzeze de violență. Poporul englez a înțeles lucrul acesta chiar înaintea guvernului său. Puțin câte puțin, propaganda făcută în toată țara de Uniunea pentru Societatea Națiunilor, sprijinită de biserici, creă o "mistică a Genevei". Când, în 1935, Italia cuceri Etiopia, un val de simpatie susținu brusca reacție imperială şi, pentru prima oară din 1919, Marea Britanie propuse să se aplice sancțiunile prevăzute de pact. Anglia şi Franța mergeau în contratimp. Sancțiunile, insuficiente, fură lipsite de efect. Italia se trezi aruncată în tabăra Germaniei *(Axa Roma— Berlin)* şi cabinetul lui Neville Chamberlain (care îi urmă în 1937 lui Baldwin) încercă să ducă o "politică de împăciuire".

XV. Politica aceasta nu putea reuşi cu aventurieri care nu respectau decât forța. Încurajat de un tratat naval pe care-l propusese şi asupra căruia Marea Britanie căzuse de acord, precum şi de faptul că Franța şi Anglia îi

îngăduiseră să remilita-rizeze, în 1936, malul stâng al Rinului, Hitler întreprinse o serie de cuceriri de război. Astfel, în martie 1938 fu anexată Austria. Apoi veni rândul Cehoslovaciei. D-l Chamberlain şi prietenii săi credeau că dacă se va da satisfacție Germaniei în anumite puncte, ea va fi dispusă apoi să coopereze la menținerea ordinii europene. La conferința de la München, din septembrie 1938, Marea Britanie şi Franța abandonară Cehoslovacia. "Vă aduc pacea şi onoarea", spuse Chamberlain când se întoarse la Londra. Erau cuvintele lui Disraeli după Congresul de la Berlin. Winston Churchill răspunse: "Anglia şi Franța aveau de ales între pace şi dezonoare. Ele au ales dezonoarea şi vor avea război". Churchill avea dreptate, deoarece Hitler, văzând la München ce slabe erau democrațiile, nu se mai temu de acum încolo de nimic. Deşi se angajase să respecte ceea ce mai rămânea din Cehoslovacia, în martie 1939 se hotărî, în disprețul angajamentelor luate față de Chamberlain, să invadeze toată țara.

XVI. Hitler nu prevăzuse schimbarea pe care un astfel de sperjur îl va aduce în atitudinea lui Chamberlain. Într-o clipă, omul de stat care căutase atât de mult prietenia Germaniei, deveni adversarul ei. Deoarece totul lăsa să se prevadă că victima cea mai apropiată va fi Polonia, el informă guvernul polonez că în cazul în care va fi atacat, guvernul majestății sale îi va da guvernului polonez întreaga asistență care-i va sta în putință. Şi atunci un nou război european deveni inevitabil. O dată mai mult, Anglia se afla în fața unei puteri hotărâte să domine Europa şi poate lumea; o dată mai mult ea se decisese să se opună; o dată mai mult avea soldați pe continent: Franța şi Polonia. Poate ar fi putut să atragă în jocul său şi Rusia, dar negocierile au eşuat şi Rusia semnă un pact de neagresiune cu Germania. Al doilea război mondial începea sub auspicii

proaste. Polonia fu invadată şi, la 3 septembrie, d-l Chamberlain anunță în Camera Comunelor intrarea în război a țării sale. "Sper să trăiesc destul – spuse el – ca să mai apuc ziua în care va fi distrus hitlerismul şi va fi restabilită libertatea în Europa". Hitlerismul avea să fie distrus şi libertatea restabilită, dar după moartea lui Chamberlain. Winston Churchill, om de geniu şi imaginație, făcut să guverneze pe vreme de furtună, neîmblânzit şi pitoresc, va deveni marele premier al războiului şi el va fi acela care va conduce țara sa la victorie.

XII
AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL

I. Mai mult decât războaiele napoleoniene, mult mai mult decât războiul din 1914, al doilea război mondial a fost pentru Anglia o chestiune de viață şi de moarte. Începând de la cucerirea normandă, Anglia, apărată de flota sa, de armata sa, de bogăția şi de aliații săi, se simțea în siguranță chiar şi atunci când se afla în toiul bătăliilor. Victoriile şi le câştiga pe continent sau pe cine ştie care ocean îndepărtat. După 1920 progresul aviației anihilase în bună parte beneficiile insularității. În cursul războiului din 1939—1945, Londra avea să apară ca o țintă foarte vulnerabilă. Lumea avea să vadă ceea ce n-ar fi crezut posibil: o serioasă amenințare de invazie a Angliei de către Germania, drumurile Mediteranei tăiate de Axă, în timp ce alianța Japoniei cu dictatorii punea în pericol India, Singapore şi chiar Australia. Până la urmă, grație anticelor virtuți de tenacitate, de calm şi de curaj, grație de asemenea sprijinului Statelor Unite, al Rusiei şi al mişcărilor de rezistență din Europa, Marea Britanie va

ieşi onorabil din acele "guri de infern", mândră de forța sa morală, de unitatea sa, de fidelitatea dominioanelor, dar neliniştită în privința viitorului şi ştiind că, de aci înainte, diplomația sa tradițională va trebui schimbată în mod radical.

II. La începutul războiului avea ca aliați Polonia şi Franța, dar nu le putea da un sprijin suficient nici pe uscat, nici în aer. O lungă perioadă de pacifism slăbise potențialul său de război. În aprilie 1940 ea nu pusese încă în stare de luptă decât zece divizii. A trebuit să vină Churchill la putere pentru a da producției impulsul puternic de care avea nevoie. Insuficient susținută, insuficient echipată, Polonia nu putuse rezista decât o lună. Franța, contând pe linia Maginot, pregăti un război defensiv, dar linia nu acoperea frontiera de nord şi aceasta fu trecută în mai 1940 de către diviziile blindate ale lui Hitler, care a violat neutralitatea Olandei şi a Belgiei. Armatele franco-britanice se văzură tăiate de bazele lor prin cursa spre mare a carelor de asalt germane. În câteva zile, dezorganizarea produsă de *Luftwaffe*{93}, stăpâna aerului, de tancurile ce atacau statele-majore, înaintând până în spatele frontului, de milioanele de refugiați care încurcau circulația pe drumuri deveni atât de mare încât orice contraatac şi chiar orice manevră erau imposibile.

III. Atunci, o flotă de aproape o mie de vase, de toate categoriile şi toate mărimile – crucişătoare, pacheboturi, iachturi, bărci, şalupe –, sosi din Anglia la Dunkerque, noaptea, sub o ploaie de bombe, ca să culeagă rămăşițele armatelor aliate. Fură îmbarcați aproape patru sute de mii de oameni, sub protecția eroicelor divizii franceze, care se sacrificară pentru a apăra oraşul de inamic, şi a aviației de vânătoare britanice, care, de la bazele sale din

Anglia, proteja Dunkerque-ul. Astfel Anglia îşi recuperă oamenii, dar nu şi echipamentul, care a trebuit să fie abandonat. Atunci când Franța, ale cărei armate fuseseră completamente dezorganizate, semnă un armistițiu, Marea Britanie se trezi singură, cu arme învechite, în fața unei amenințări cu invazia. Ea se puse curajos pe lucru, înființă o nouă armată, construi tranşee şi instalații militare pe toate plajele şi falezele sale şi pregăti ziduri de flăcări alimentate de o imensă rețea de țevi cu benzină. Nici un moment ea nu fu atinsă de morbul disperării. Anglia nu fusese niciodată bătută şi nu voia să creadă că ar putea fi vreodată. Veniră în Anglia guvernele în exil din Norvegia, din Belgia, din Polonia, din Cehoslovacia, venise şi generalul de Gaulle, împreună cu voluntarii săi, din Franța. Savanții englezi făceau minuni şi secondau prin invențiile lor marina şi aviația (lupta împotriva minelor magnetice, radarul). Churchill, care se dovedi atunci un ministru de talia lui Pitt, animă eforturile tuturor. "Bătălia Franței s-a terminat; cred că bătălia Marii Britanii este pe cale să înceapă. De această bătălie depinde salvarea civilizației creştine... Să ne întărim inimile ca să ne îndeplinim datoria şi să ne comportăm astfel încât, dacă Imperiul britanic şi comunitatea sa de națiuni vor mai dăinui mii de ani, oamenii acelor vremuri viitoare să poată spune: «A fost cea mai măreață clipă din istoria lor»".

IV. Şi iată că într-adevăr Anglia a cunoscut atunci clipa ei cea mai măreață, dar şi cea mai primejdioasă. Atacul a venit pe calea aerului. Goering, care credea că are, şi avea efectiv, o zdrobitoare superioritate aeriană, voia să frângă prin bombardamente masive apărarea şi curajul englezilor, astfel ca invazia să devină uşoară. Prima mare bătălie aeriană din istorie a durat de la sfârşitul lui august până în noiembrie 1940. Piloții din aviația engleză – *Royal Air Force* – erau de patru ori mai

puțin numeroşi decât cei din *Luftwaffe,* dar eroismul şi dibăcia lor au pricinuit aviației naziste astfel de pierderi încât în cele din urmă, a renunțat la inițiativa sa. "Nicicând în istorie, atâția oameni n-au datorat atât de mult atâtor de puțini...", spuse Churchill. Războiul-fulger (Blitzkrieg) distrusese cartiere întregi din Londra, incendiase docurile, răsese de pe suprafața pământului oraşe întregi, cum a fost Coventry, dar aprinsese "în inimile britanice şi în întreaga lume un asemenea foc" încât avea să ardă "cu o flacără vie şi dreaptă până în ziua în care ultimele vestigii ale tiraniei naziste" din toată Europa vor fi prefăcute în cenuşă.

V. Dar până să ajungă acolo, Anglia a traversat o lungă şi dureroasă perioadă de înfrângeri. Ea nu a reuşit să împingă Iugoslavia şi Grecia la rezistență împotriva Germaniei decât pentru a vedea aceste țări repede învinse şi ocupate. În Mediterana, ca şi pe oceane, submarinele îi pricinuiră pierderi nemaipomenite, pe care construcția de noi vase era departe de a le compensa. Germanii cuceriră Creta pe calea unei invazii aeriene – prima din istorie –, ceea ce putea inspira temeri mari pentru Egipt. În deşert, între Tripolitania şi Alexandria, diviziile italiene fuseseră întărite de *Afrika Korps* al mareşalului Rommel şi trupele britanice din Tobruk se aflau încercuite. Dar marii aventurieri se epuizează totdeauna fiindcă nu ştiu să se oprească la timp. În loc să exploateze, cu toate forțele sale, victoria africană, Hitler comise în iunie 1941 nebunia fără seamăn de a ataca Rusia. Din acea zi războiul era câştigat de Churchill, căci el avea, pe de altă parte, sprijinul fără rezerve al lui Roosevelt, care, ferm hotărât să intre în război, dar să n-o facă decât în ziua când America va fi gata să-l urmeze, dădea până atunci Angliei ajutorul material cel mai eficace sub formă de "împrumut-închiriere", adică fără ca Anglia să aibă de vărsat devize. Împrumutul-închiriere reechipă în parte

Armata a opta, devenită ulterior cea mai glorioasă armată britanică (din ea făceau parte eroii francezi de la Bir-Hakeim) şi căreia noile sale tancuri şi un nou şef, Montgomery, îi aduseră, în sfârşit, în 1942 victoria de la El-Alamein, care salvă Egiptul.

VI. La sfârşitul anului 1941, Statele Unite intrară în război în urma atacului dat de japonezi la Pearl Harbor. Începutul războiului din Pacific fu nefericit pentru Statele Unite, care pierdură Filipinele; pentru Anglia, care pierdu Singapore şi Birmania; pentru Olanda, care pierdu Iava şi Sumatra; şi pentru Australia, care văzu armata japoneză la porţile sale. Dar forţa de producţie a Americii era atât de mare, încât orice observator bine informat putea să prevadă că după doi sau trei ani nici Japonia, nici Germania nu vor fi în stare să reziste armatelor aliate, care vor avea atunci supremaţia totală în aer şi pe mare. În ceea ce priveşte Europa, un atac frontal în 1942 părea imposibil. O debarcare efectuată la Dieppe, cu un mare curaj, de către canadieni revelase forţa dispozitivelor de apărare ale germanilor. Planul stabilit de comun acord între Anglia şi America prevedea să se ia drept platformă de plecare Africa de nord franceză. Armatele aliate debarcară acolo la 8 noiembrie 1942. Curând armata franceză din Africa, încă numeroasă, li se alătură şi, împreună, ele zdrobiră armatele germane din Tunisia, la care se alăturase Rommel, fugărit de Montgomery şi prins între două focuri. Capitularea totală a forţelor germane şi italiene din Africa de nord a fost prima mare victorie a aliaţilor. Nu era încă, spuse Churchill, începutul sfârşitului, dar era sfârşitul începutului.

VII. "Venise timpul să se recucerească Europa, unde, în toate ţările ocupate, mişcările de rezistenţă îi aşteptau pe aliaţi. Necesitatea de a asigura acoperirea aeriană a

debarcărilor impunea salturi din platformă în platformă. Din Tunisia, Eisenhower, comandant suprem, trecu în Sicilia, din Sicilia în Italia. Trebuia continuat efortul în această direcție, făcându-se din Mediterana centrul ofensivei? Era părerea lui Winston Churchill. Dar opinia lui Roosevelt şi a lui Stalin birui şi se hotărî ca principalul atac împotriva "fortăreței Europa" să aibă ca bază Insulele Britanice şi să fie îndreptat spre coasta normandă, primele obiective fiind Cherbourg şi peninsula Cotentin. Această operație, pregătită cu infinită grijă (construcție de porturi artificiale, *pipeline* sub Canalul Mânecii), fu încercată la 6 iunie 1944 şi reuşi în mod rapid. Dar, riposta germană fu un nou *Blitzkrieg* împotriva Angliei, şi în special împotriva Londrei. De astă dată proiectilele, lansate de pe coasta europeană, erau purtate de rachete fără piloți. Această armă nouă, V1 (V pentru *Vergeltung* – răzbunare), fusese studiată de multă vreme de germani şi *Royal Air Force* aruncase mii de tone de explozive pe rampele de lansare. Totuşi, pagubele fură enorme şi tot atât de grave ca acelea pricinuite în urma atacului din 1940. Mai mult de un milion de case fură distruse sau deteriorate de bombele zburătoare. V2, o rachetă stratosferică, având o viteză mai mare decât sunetul, dejucă sistemul de apărare organizat împotriva lui V1. Pare sigur că, dacă germanii ar fi fost în măsură să înceapă această ofensivă decisivă mai devreme, ea ar fi stingherit foarte mult pregătirile pentru invazie.

VIII. Dar reuşita invaziei îi lipsi foarte curând de rampele lor de lansare. Armatele britanice urcară de-a lungul coastei spre Belgia, în timp ce armatele americane se îndreptau spre est, şi divizia Leclerc intra în Paris. La 15 august o nouă debarcare fu efectuată în sudul Franței şi progresă, fără a întâm-pina greutăți, spre nord. În septembrie totul era gata pentru atacarea liniei Siegfried, dar un atac frontal ar fi putut fi ucigător. Înainte de a-l

porni, Eisenhower încercă să învăluiască prin Olanda extremitatea nordică a liniei, lansând asupra ei, prin surpriză, câteva divizii aeropurtate. Această manevră eşuă şi războiul mai dură o iarnă întreagă, dar aviația britanică şi americană făceau praf industria germană şi nu mai exista nici o îndoială în ce priveşte rezultatul. În sfârşit, armata venită din vest se întâlni cu armata rusă, Hitler se sinucise şi, la 7 mai 1945, inamicul semnă capitularea necondiționată. Churchill apăru într-un balcon din Londra şi fu aclamat; el evocă vremea când luminile erau stinse, când cădeau bombele şi când nici un om, nici un bărbat, nici o femeie, nici un copil, nu vorbea de încetarea luptei. Acum, Anglia, după ani îndelungați, scăpase din "gurile infernului şi din ghearele morții". Mai rămânea de învins Japonia, dar şi această victorie era pe calea cea bună.

XIII
CONCLUZII

I. Istoria Angliei este istoria uneia dintre cele mai remarcabile biruințe ale speței umană. Câteva triburi saxone şi daneze, rătăcite pe o insulă din marginea Europei, amestecate cu câțiva supraviețuitori celți şi romani, organizate de aventurieri normanzi, au devenit în câteva secole stăpâne pe o treime din planetă. E interesant de aflat secretul unui destin tot atât de uimitor ca, odinioară, acela al Romei.

II. Amestecul raselor era bine dozat, climatul sănătos, pământul fertil. Adunări locale introduseră la sate gustul pentru discuțiile publice şi pentru tranzacții.

Dar aceste obiceiuri ar fi căzut, fără îndoială, în desuetudine, aşa cum s-a întâmplat în alte ţări, dacă nu ar fi intervenit cucerirea normandă. Graţie autorităţii Cuceritorului şi a urmaşilor săi normanzi şi angevini, englezii au cunoscut, înaintea oricărui popor din evul mediu, binefacerile unei bune justiţii şi au învăţat să respecte legile. Apăraţi faţă de vecinii lor continentali de apa mării şi eliberaţi, mulţumită ei, de orice temeri, care au paralizat în Franţa atâţia oameni de stat, ei au putut, fără a întâmpina mari primejdii, să-şi organizeze pe îndelete instituţii originale. Un şir de întâmplări fericite le înlesni să descopere pe încetul condiţiile simple care să le asigure totodată securitatea şi libertatea.

III. De pe vremea regatelor saxone, regii englezi guvernaseră în colaborare cu un Consiliu şi se străduiseră să obţină pentru actele lor aprobarea celor mai puternici bărbaţi ai ţării. Această metodă a fost îmbrăţişată de urmaşii lor, şi Anglia n-a cunoscut niciodată monarhia absolută{94}. Când forţele reale s-au deplasat, suverani abili au consultat toate "stările" din regat şi şi le-au raliat. Cei mai buni dintre clerici au fost miniştrii lor; baronii, apoi *squire*-ii au devenit funcţionarii lor; orăşenii lor s-au grupat în "comune devotate". Pe măsură ce se apropiau de maturitatea politică, rând pe rând, seniorii, cavalerii, micii proprietari, negustorii, meseriaşii, fermierii au fost chemaţi să participe la responsabilităţile puterii, până ce, în sfârşit, partidul muncitoresc (sau laburist) deveni partidul de guvernământ al maiestăţii sale. Transformând astfel toate grupele succesive de nemulţumiţi virtuali în colaboratori reali, guvernele engleze au putut acorda poporului libertăţi cu atât mai largi cu cât se simţeau mai puţin ameninţate.

IV. Două virtuți prețioase între toate: continuitatea şi suplețea, au asigurat Angliei o evoluție liniştită. "E mai bine – spunea lordul Balfour – să faci un lucru absurd, dar care s-a făcut întotdeauna, decât să faci un lucru care nu s-a făcut niciodată".

Anglia este şi acum, aşa cum a fost totdeauna, guvernată de precedente. După zece secole aristocrația funciară se menține ca o magistratură benevolă. Monarhia, parlamentul, universitățile au rămas credincioase tradițiilor şi obiceiurilor din evul mediu. Legile pădurii, edictate de Cuceritor, proteguiesc şi azi cu ecourile lor din ce în ce mai rare pe ultimii vânători cu gonaci. Dar puterea de adaptare a poporului englez este egală cu conservatorismul său. Întotdeauna instituția veche recunoaşte, acceptă şi asimilează forțele noi. Astfel că în Anglia n-a fost niciodată o adevărată revoluție. Scurtele răscoale care-i jalonează istoria n-au fost decât nişte vălurele pe suprafața unui ocean şi "glorioasa revoluție din 1688" n-a fost decât un schimb de semnături.

V. Oamenii de stat ai Angliei au folosit efectele hazardului aşa cum marii artişti rețin o expresie sau o trăsătură fericită.

Am arătat mai înainte cum apropierea dintre cavaleri şi orăşeni, apoi abținerea voluntară a clerului au dus la formarea unui parlament compus din două Camere distincte. Curând după aceea, regii, în privința resurselor lor financiare, depinseră de bunăvoința acestui parlament, în timp ce suveranii Franței şi ai Spaniei puteau percepe, prin forță, impozite neconsimțite. Şi în scurtă vreme englezii înțeleseră că libertățile lor erau legate de menținerea a două reguli imperative: nici impozite perpetue, nici armată regală prea puternică. Asupra acestor două puncte au intrat în conflict cu dinastia Stuarților şi au biruit. Parlamentul ieşind

învingător, mai rămânea să se găsească mijlocul de a atribui acestei adunări legislative şi o putere executivă. Şi atunci, o nouă întâmplare, urcarea pe tron a dinastiei hanovriene, a făcut posibilă crearea unui cabinet răspunzător în faţa Camerelor. În sfârşit, prudenţa aristocraţiei engleze şi înţelepciunea politică a şefilor săi îngăduiră să se transforme fără revoluţie un club de proprietari rurali într-o adunare naţională. Astfel s-a conturat în mod lent o metodă de guvernare care nu este, aşa cum a crezut adesea Europa, un sistem abstract, valabil orişiunde, ci un ansamblu de reţete care, în această ţară şi din anumite motive istorice, au reuşit.

VI. Insularitatea, distanţa şi, poate, climatul au dus la o ruptură religioasă cu Roma şi această ruptură, la rândul ei, a fost cauza iniţială a formării unui Imperiu britanic{95}. Îndelungate lupte religioase au creat în Marea Britanie un tip de protestant disident, curajos şi încăpăţânat, care, în loc de a se supune, a emigrat şi a populat ţări îndepărtate cu anglo-saxoni. Supremaţia pe mare, pe care Anglia a cucerit-o în mod succesiv, în luptă cu Spania, Franţa, Olanda şi, în sfârşit, cu Germania şi pe care a câştigat-o deoarece a putut, graţie poziţiei sale geografice, să consacre flotei cea mai mare parte a resurselor sale, a asigurat supravieţuirea acestui imperiu. S-ar fi putut crede că va dispărea, dacă nu în urma unor cuceriri străine, cel puţin în urma unei explozii interne, dar pierderea coloniilor americane învăţase guvernul din Londra să adopte modestia. După ce inventase parlamentul şi cabinetul, Anglia descoperi din întâmplare, şi-o aplică cu bunul său simţ, concepţia despre o federaţie imperială de state libere. În imperiu, ca şi în Anglia, guvernul britanic nu doreşte alt izvor al autorităţii sale decât consimţământul celor guvernaţi.

VII. Reuşita compromisurilor engleze va fi ea oare durabilă? Răspunsul la această întrebare nu intră în sarcina istoricului, care constă în descrierea trecutului, şi nu în prezicerea viitorului. Dar el poate observa că opoziția dintre clase şi partide, mortală în alte țări, este mai puțin primejdioasă în Anglia, pentru că obiceiul de a se înclina în mod disciplinat în fața hotărârii majorității este tot atât de străvechi ca şi curțile de judecată ale regilor normanzi şi totodată pentru că, sub superficialele conflicte de opinii, există o unitate fundamentală a țării, care pare de nezdruncinat. Clasele sunt despărțite aici nu de amintiri şi nici de patimi, ci de interese asupra cărora se poate uşor tranzacționa. Inteligența şi elocvența, care învrăjbesc atât de puternic alte popoare, au mai puțină influență asupra englezilor decât înțelepciunea instinctivă şi tradițională. Respectul trecutului este la ei generalizat şi istoria este prezentă în mii de obiceiuri. Forța poporului englez stă atât în flotele sale navale şi aeriene, cât şi în caracterul disciplinat, binevoitor, încrezător şi tenace pe care l-au modelat zece secole de fericire.

196 *Mâncători de carne de vită* (în limba engleză) – poreclă a gardienilor de la Turnul Londrei.

✶ Denumirea de Marea Britanie, desemnând unirea Angliei, a Scoției şi a Țării Galilor, a fost folosită pentru întâia oară în mod oficial în 1707. dar unii scriitori o folosiseră cu mult înaintea acestei date – *n.a.*

197 *Darul suveranului* (în limba greacă) şi *Adevărata lege a monarhiilor libere* (în limba engleza).

198 Lucy Apsley – soția omului politie antiregalist John Hutchinson (1615—1664), femeie inteligentă şi cultă, care a lăsat valoroase memorii, unele sub forma biografiei soțului ei.

199 Popor amintit în Vechiul testament, duşman al evreilor.

200 George M. Trevelyan (1876—1962) – istoric englez de orientare liberală.

201 Thomas Hobbes (1583—1079) – celebru filozof materialist.

202 În secolul al XVII-lea "cavaleri" însemna categoria posesorilor de moşii vasali *direcți* ai suveranului.

203 Această apreciere îngăduitoare asupra păcii din 1604 nu este unanimă. Contemporanii, ca şi mulți istorici, au judecat-o ca o abandonare a intereselor comerciale fundamentale ale Angliei.

204 Frederic al V-lea, principe elector al Palatinatului Renan (1010—1632).

205 Este vorba de Francis Bacon (1561—1626), celebrul filozof.

206 "Dragul nostru tătic şi naş" (engl. fam.).

207 Poreclă afectuoasă dată de Iacob I lui Buckingham, implicând o aluzie la o figură evanghelică, Sf. Ştefan pro-tomartirul, despre care în Faptele apostolilor, VI. 15. se spune că avea "fața luminoasă precum chipul unui înger"...

208 În arhitectura bisericilor occidentale, "corul" este partea dinspre răsărit, de formă aproximativ semicirculară.

209 În realitate cele trei rezoluții au avut un caracter politic bine definit, urmărind să prevină dizolvarea parlamentului de către rege şi să-i provoace acestuia cât mai mari greutăți în cazul în care ar fi făcut-o.

210 De fapt, un act abuziv, despotic, iar nu unul "revoluționar".

211 Consiliul Nordului, creat pe vremea lui Iacob I, era un departament însărcinat cu relațiile dintre Anglia şi țările

din nordul Europei, inclusiv Franța. Exista şi un Consiliu al Sudului, ocupându-se de relațiile cu Spania, Flandra şi Italia. Ambele au funcționat până la 1782, când din Consiliul Nordului s-a constituit Departamentul Externelor (Foreign Office), iar din Consiliul Sudului cel al Internelor (Home Office).

212 Tribunal excepțional, însărcinat cu urmărirea şi judecarea delictelor religioase.

213 Sub acest nume erau designate, mai ales în secolele XVI—XVII, regiunile de coastă ale Marocului şi Algeriei de astăzi.

214 Aluzie la "dragonadele" lui Ludovic al XlV-lea. persecuții împotriva protestanților din Franța, după revocarea (în 1685) edictului de toleranță religioasă de la Nantes.

215 Judecată prea indulgentă: între 1629 şi 1640 Strafford a conclucrat la suprimarea, de fapt, a parlamentului.

216 Afirmația nu este întru totul exactă, iar argumentele care urinează dovedesc faptul că denumirea unor categorii sociale nu mai acoperea o realitate concretă, că în interiorul acestor categorii se produsese o diferențiere, bazată pe interese politice şi sociale adverse.

217 Aluzie biblică.

218 Tentația de a arunca o săgeată la adresa regimurilor totalitare existente în Germania şi Italia la data redactării acestei lucrări îl face pe Maurois să alunece spre o comparație nedreaptă, deoarece grupul independenților, Cromwell, şi nucleul de armată revoluționară organizat de el reprezentau o forță ce exprima şi servea cauza progresului economic, social şi politic al poporului englez; erau expresii ale voinței şi aspirațiilor – mai mult sau mai puțin conştiente – ale majorității poporului.

219 De la *to level* – a egaliza, a nivela (în limba engleză).

220 Generalizare gratuită. Nu orice om care ştie a se face ascultat de mase le duce la dezastru. Iar despre Lilburne, chiar dacă n-a reuşit să impună programul său şi al partidei levellere. nu se poate spune că a dus la dezastru masele poporului englez. Modul În care s-a statornicit în Anglia regimul postrevoluționar a însemnat, evident, o realizare limitată a aspirațiilor maselor, dar nu un "dezastru" pentru ele.

[221] Aluzie biblică, întreg limbajul politic al puritanilor abundă în asemenea manieră de exprimare.

[222] *Rămăşiţă, coadă* (în limba engleză) – rămăşiţă de parlament.

[223] Afirmaţia autorului nu ţine seama că "trecutul de libertate" la care el se referă cuprindea in sfera sa o minoritate socială restrânsă, pe când măsurile lui Cromwell, chiar aparent dictatoriale, erau tranzitorii şi consolidau un regim care, cu toate imperfecţiunile sale, avea să includă în sfera drepturilor politice-constituţionale o parte mai mare a poporului englez.

[224] A fost însă numai o idee, deoarece Anglia n-a intrat în stăpânirea Gibraltarului decât la începutul secolului al XVII-lea.

[225] Rămăşiţă a vechii secte eretice din evul media Vezi nota 99.

[226] Aluzie la "rămăşiţa" *(rump)* de parlament.

[227] George Nathaniel, lord Curzon (1859—1925) şi Cecil Rhodes (1853—1902) – oameni, politici, reprezentanţi ai imperialismului britanic.

[228] Hiliasmul – doctrină religioasă sectară care propovăduia ideea apropiatei reveniri a iui Hristos printre oameni şi a instaurării unei domnii pământene a acestuia pe timp de o mie de ani.

[229] John Evelyn (1620—1706) – scriitor, om politic şi gravor. Jurnalul său, publicat pentru întâia dată în 1818, cuprinde perioada dintre 1641 şi anul morţii autorului.

[230] William Temple (1628—1699) – om politic, diplomat şi scriitor, activ mai ales în epoca Restauraţiei. Soţia sa, Dorothy Osborne (1627—1675), femeie inteligentă şi cultă, a lăsat o valoroasă şi interesantă corespondenţă.

[231] Una din principalele căi de acces ale Londrei, paralelă cu Tamisa.

[232] Fiul cunoscutului ministru din timpul lui Iacob I şi Carol I.

[233] Memorialist şi istoric (1633—1703), autor al unui *Jurnal* în care descria viaţa din Londra între 1660 şi 1669.

[234] John Dryden (1631—1700) – celebru poet din vremea Restauraţiei.

[235] Actul de mărturisire (a credinţei).

[236] Membri ai colegiului.

[237] Mai exact: *Lilli – Borlero Bullen* – a – *la:* refren onomatopeic, deci intraductibil, al unui cântec atribuit lordului Thomas Wharton, compus pentru a-şi bate joc de noul vicerege al Irlandei, numit de Iacob al II-lea în 1687. A devenit curând foarte popular, un veritabil semnal de recunoaştere ai duşmanilor lui Iacob al Il-lea.

[238] *Deschis noaptea* – roman de scriitorul francez contemporan Paul Morand.

[239] Antoine, conte de Hamilton (1646—1720) – scriitor, originar dintr-o familie aristocratică scoțiano-irlandeză. Regalist, a trăit în Franța o mare parte a vieții şi a scris în limba franceză, încât figurează printre reprezentanții literaturii franceze. *Memoriile cavalerului de Gramont,* celebru om de lume al epocii, cumnat cu Hamilton, sunt în realitate opera celui din urmă şi considerate drept una din lucrările memorialistice de valoare deosebită ca frescă de moravuri, unii mergând până la a le compara cu scrisorile d-nei de Sevigne, cu "Caracterele" lui La Bruyere sau cu memoriile lui Saint-Simon.

[240] John Wilmot Rochester (1647—1680) – poet satiric, foarte libertin atât în scrieri cât şi în viața sa privată.

[241] *Berării* (în limba engleză).

[242] Piese de Shakespsare.

[243] Jean-Baptiste Massillon (1663—1742) – celebru predicator francez.

[244] Edmund Burke (1728—1797) – celebru scriitor şi om politic whig, adversar al revoluției franceze.

[245] Ultimul descendent al lui îacob al II-lea Stuart, numit Henry Benedict, cardinal de York, a murit în 1807.

[246] Wilhelm de Orania (1533—1584) – conducător al luptei pentru independența Olandei, era supranumit laciturnul.

[247] *Actul cu privire la rebeliune* (în limba engleza).

[248] Robert, conte de Sunderland (1640—1702) – politician abil şi intrigant, care în 1688 a trecut din tabăra stuarților în aceea a lui Wilhelm de Orania.

[249] Iacob-Eduard Stuart (1688—1766) – fiul lui Iacob al II-lea, pretendent la tronul Angliei după moartea tatălui său (1701).

[250] Este o scăpare: trebuie spus în ultima treime a *domniei* reginei.

[251] Eugen de Savoia (1663—1736) – celebru general de origine franceză, în serviciul Imperiului habsburgic.

[252] Robert Harley, conte de Oxford (1661—1724) – om politic tory.

[253] *Act of Settlement* – vezi Cartea a VI-a, cap. I. § X.

[254] *Minți cu neruşinare* (în limba latină).

[255] Târgurile sau burgurile putrede erau numite înainte de reforma electorală din 1832 localitățile care aveau dreptul de a trimite un deputat în parlament, deşi numărul alegătorilor din cuprinsul lor era foarte mic, astfel că voturile acestora puteau fi uşor cumpărate.

{1} Giulio Alberoni (1664—1752) – cardinal de origine italiană, devenit principalul ministru al regelui Spaniei, între 1714 şi 1719. Textul original e posibil să cuprindă o greşeală: Alberoni n-a fost un personaj "ciudat" (étrange), ci a fost un "străin" (étranger) la curtea Spaniei.

{2} Locuitori din *Highlands,* părțile muntoase, de nord, ale Scoției.

{3} Alexis de Tocqueville (1805—1859) – diplomat şi publicist francez.

{4} *Le Lutrin* – poem eroicomic al lui Boileau.

{5} Reviste satirice, editate de Richard Steele (1672—1720) şi Joseph Addison (1672—1719), prin care aceştia au pus bazele jurnalisticii literare.

{6} Numit astfel după frații Robert (1728—1792) şi James Adam (1730—1794), arhitecți care au dezvoltat în Anglia un stil de factură neoclasică.

{7} Samuel Johnson (1709—1784) – reputat şi foarte influent scriitor, cu un vast şi multilateral câmp de activitate.

{8} Tratat anglo-portughez din 1703, asigurând Angliei importante avantaje comerciale. Numit astfel după diplomatul care l-a negociat.

{9} Măsură anglo-saxonă de capacitate; 1 gallon = 4,54 l.

{10} *Opera cerşetorului, în* limba română: titlul ei şi al altor lucrări literare sau muzicale pe care le-a inspirat a fost consacrat în forma: Opera de trei parale (în limba franceză – *L'Opéra de Quatre Sous).*

{11} Monedă de aur valorând 21 de şilingi, numită astfel deoarece iniţial, sub Restauraţie, a fost bătută din aur provenit din Guineea. Din 1817 a fost înlocuită cu altă emisiune, de aceeaşi valoare nominală, ale cărei monede erau numite *sovereign.*

{12} Unchi al cunoscutului poet, a compărut pentru această faptă în faţa Camerei Lorzilor, într-un proces care a stârnit vilvă. Mary Chaworth a fost iubită de poetul Byron în adolescenţă şi cântată într-unui din poemele sale, *The Dream* (Visul).

{13} Scriitor (1728—1774), cunoscut mai ales prin romanul *Vicarul din Wakefield.*

{14} Istoric şi publicist francez, autor al unei teze de doctorat intitulată *"L'Esprit révolutionnaire en France et aux Etats-Unis à la fin du XVIlle siècle" (Spiritul revoluţionar în Franţa şi Statele Unite la sfârşitul secolului al XVIII-lea),* apărută în 1924, la care probabil se referă André Maurois.

{15} Scriitor şi memorialist, remarcabil prin cultură şi rafinament (1717—1797); fiu al omului politic Robert Walpole.

{16} Pact franco-spaniol de alianţă, încheiat la 15 august 1761 şi numit astfel din cauza înrudirii apropiate a dinastiilor celor două ţări.

{17} Alessandro Farnese, duce de Parma (1545—1592) – talentat general, guvernator spaniol al Ţărilor de Jos, care a avut misiunea să debarce în Anglia, sub protecţia Invincibilei Armada (1588).

{18} Hubert de Brienne, conte de Conflans (1690—1777) – amiral francez, care a suferit în 1759 un dezastru naval în faţa flotei engleze, la Quiveron, pe coasta Bretaniei.

{19} În Franţa vechiului regim, parlamente se numeau curţile superioare de justiţie, pe care regele le consulta (fără a fi obligat) în anumite chestiuni de stat, mai ales financiare.

{20} *Născut şi crescut în această ţară, sunt mândru de numele de britan* (în limba engleză).

{21} John Dunning, baron de Ashburton (1731—1782) – celebru avocat al vremii, membru al parlamentului, orator elocvent al partidului whig.

{22} Vezi nota 255.

{23} Localitate din răsăritul Franţei unde, la 20 septembrie 1792, forţele revoluţionare au respins invazia armatei austro-prusiene.

{24} De fapt, tratatul s-a încheiat în luna mai 1784. În 1781 Pitt nici nu era la putere.

{25} Ordinul cavalerilor ioaniți (sau ospitalieri) se retrăsese pe rând din fața turcilor selgiucizi, apoi a celor otomani, în insula Cipru, apoi Rhodos (1310—1522) şi, în cele din urmă. pe la 1530, în insula Malta, de unde şi numele de ordinul Cavalerilor de Malta.

{26} Scăpare inexplicabilă pentru un autor francez. Napoleon s-a proclamat împărat printr-un senatus-consult din 18 mai 1804, urmat de un plebiscit al cărui rezultat favorabil a fost anunțat oficial la 6 noiembrie 1804, urmând celebrul act al încoronării la 2 decembrie 1804.

{27} Inexact: titlul de lord Wellington i s-a conferit în 1809.

{28} Generali ai lui Napoleon.

{29} Arthur Young (1741—1820) – renumit agronom englez.

{30} William Cobbett (1762—1835) – publicist şi om politic radical.

{31} Termen modernizat, aplicat de autor unor asociații care, chiar dacă de mari proporții, nu se apropie de rolul şi dimensiunile "trusturilor" în accepțiunea reală, contemporană, a cuvântului.

{32} Titulari ai unor funcții ecleziastice.

{33} Sectă religioasă formată în Boemia pe la mijlocul secolului al XV-lea, continuând tradițiile husitismului radical (curentul taborit), dar într-un spirit accentuat mistic şi pacifist.

{34} *Ei bine, sunt al dracului de supărat pentru asta!* (în limba engleză).

{35} "Regent" a fost numit în Anglia viitorul rege George al IV-lea (1820—1830), deoarece a deținut această funcție între anii 1811 şi 1820, când tatăl său, George al III-lea, a fost incapabil să exercite atribuțiile regale din pricina vârs-tei şi a unei avansate maladii nervoase.

* Profesorul Pollard. – *n.a.*

{36} 1 quarter, măsură de capacitate anglo-saxonă = 290,781 litri.

{37} Reşedință a familiei aristocratice cu acelaşi nume devenită, în primele decenii ale secolului al XlX-lea, un renumit salon literar, artistic şi politic de colorit whig. She-ridan, Macaulay, Dickens au frecventat acest cerc.

{38} Gilbert Keith Chesterton (1874—1936) – fecund şi influent

jurnalist, romancier, istoric şi critic literar.

{39} Devonshire House – salon literar şi artistic whig. emul al celui de la Holland House (vezi nota 292). Reşedinţă a familiei Cavendish, duci de Devonshire, şi-a datorat notorietatea mai ales celor două soţii ale lui William Cavendish, al cincilea duce de Devonshire (1748—1811). Ambele, Georgiana Spencer şi Elizabeth Foster, au cultivat pe artişti (Gainsborough) şi scriitori, imprimând şi un anumit stil mai liber, mai natural, manierelor din înalta societate.

{40} Expresie designând epoca de absolută dominaţie politică a whigilor în secolul al XVIII-lea (Walpole, Pitt-se-nior) şi caracterul ei oligarhic, asemănat, nu fără oarecare răutate, cu regimul patriciatului negustoresc din Veneţia în evul mediu.

{41} Sidney Smith (1771—1845) – publicist, apropiat cercului de la Holland House, fondator al periodicului "The Edinburgh Review'- (vezi cartea a VII-a. cap. I, § X).

{42} Sistem de salarizare adoptat în 1795, mai întâi în Berkshire şi generalizat apoi în sudul şi centrul Angliei (nu însă în nord, după cum nici în Scoţia). Consta în completarea salariilor agricole mici din fondurile pentru săraci. Rezultatul a fost că londonezii şi arendaşii au putut reduce şi mai mult salariile, diferenţa fiind acoperită de contribuabili.

{43} Roman de Charles Dickens (1838).

{44} George Crabbe (1754—1832) – scriitor, cunoscut mai ales ca poet epic.

{45} *Actul pentru îndreptarea legii săracilor* (în limba engleză).

{46} William Wilberforce (1759—1833) – om politic, filantrop, cu mari merite în combaterea sclavajului: n-a fost niciodată "episcop", cum afirmă autorul, ci numai adept fervent al unei secte evanghelice.

{47} Poreclă dată poporului englez.

{48} Şcoala economică ce profesa doctrina liberalismului total, numit ulterior "clasic".

{49} *Anti-Corn Law League.*

{50} La mijloc era şi o ranchiună personală din partea lui Disraeli, care sperase să devină ministru, onoare pe care Peel i-o refuzase net.

{51} *După aceasta, deci din cauza aceasta* (în limba latină). Expresie care vrea să prevină împotriva stabilirii unor legături cauzale superficial fondate.

{52} *Asociaţia creştină* o *tinerilor* (în limba engleză) cunoscută până

astăzi sub inițialele Y.M.C.A., activează pentru unele scopuri filantropice şi pedagogice, dar profesând c ideologie creştin-moralizatoare şi antirevoluționară.

{53} *Asociația unită a mecanicilor* (în limba engleză).

{54} *The spoils system,* pus în practică de pe la 1829, consta în numirea aderenților partidului aflat la putere în toate posturile administrative, ținând seama de serviciile aduse partidului şi aproape de loc de capacitatea personală şi calificarea în îndeplinirea funcției. Începând cu anul 1883, sistemul a început a fi limitat prin legi care prevăd selecționarea unui personal administrativ calificat, verificat prin examene şi inamovibil pe motive politice.

{55} Expresie care designează corpul funcționarilor de profesie; echivalentă şi cu "birocrație".

{56} Antoine-Marie-Philippe-Louis d'Orléans. duce de Montpensier (1824—1890) – al cincilea fiu al regelui Franței Ludovic-Filip (1830—1848), s-a căsătorit în 1846 cu infanta Maria-Luiza Fernanda, sora reginei Spaniei Isabela a II-a (1833—1868).

{57} *Sunt cetățean roman* (în limba latină).

{58} David Pacifico (1784—1854) – negustor din Gibraltar care în 1850 a formulat nişte pretenții față de guvernul grec, pe care Anglia le-a susținut printr-o demonstrație navală, dând naştere unei tensiuni diplomatice cu Franța şi Rusia Atacat în parlament pentru acest act, Palmerston a răspuns printr-un discurs faimos în care a dezvoltat ideea că un supus britanic are dreptul, oriunde şi în orice împrejurare, la protecția forței britanice. În acest context a făcut el paralela cu Imperiul roman şi a menționat expresia "Civis romanus sum" (vezi nota precedentă).

{59} Ministrul de externe al Angliei între 1853 şi 1858.

{60} La care trebuie să se adauge presiunea unor mari părți din opinia publică engleză, în primul rând a clasei muncitoare.

{61} Este vorba de ducele de Wellington.

{62} Cunoscut săptămânal satiric londonez, fondat În 1841.

{63} Scriitor politic francez (1870—1937) – autor al unei "Istorii a poporului englez în secolul al XlX-lea", apărută între 1913 şi 1923.

{64} Walter Bagehot (1826—1877) – economist englez, redactor, din 1860, la periodicul "The Economist", autor (1870) al unor lucrări de mare ecou, printre care "The English Constitution" şi "Lombard Street" (1873), ultima ocupându-se de viața financiară londoneză.

{65} Mari arhitecți englezi din secolul al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea.
* G. M. Young: Early Victorian England. – n.a.
{66} John Harold Clapham (1873—1946) – istoric al economiei engleze.
{67} Thomas Carlyle (1795—1881) – filozof idealist englez.
{68} John Ruskin (1819—1900) – estetician englez; a desfă-şurat şi o activitate publicistică pe teme sociale, cu idei naiv-filantropice.
{69} William Morris (1834—1896) – poet şi pictor prerafae-lit; de prin 1883 a aderat la socialism, un socialism intelectual, fără legătură cu masele muncitoare engleze.

{70} Din Vechiul testament, Cartea I a lui Samuil, cap. 22, § 1—2.

{71} Hawarden, Hughenden – numele reşedințelor private ale celor doi oameni de stat.

{72} Titlul purtat de suveranii, Egiptului (de fapt viceregi în numele sultanului otoman) între 1867 şi 1914. Cuvântul e de origine persană şi înseamnă "stăpânitor".

{73} Cuvânt arab însemnând "cel drept călăuzit" – profet.

{74} *Comitet electoral* (în limba engleză).
{75} Regele Eduard al VII-lea (1901—1910).
{76} În fapt, prima colonie de deportați în Australia s-a înființat în 1788.
{77} Herbert Albert Laurens Fisher (1865—1940) – istoric, profesor la Oxford.

{78} Aluzie la cuceritorul Indiei, Robert Clive.

{79} Mişcarea din 1857 n-a fost numai o rebeliune militară; ea a fost cea mai mare răscoală națională a poporului indian.
{80} Cu excepția campaniei contra Birmaniei (1885), celelalte s-au desfăşurat înainte de 1857.

{81} În realitate, intrarea indienilor în administrație s-a făcut foarte lent şi cel puțin până după 1918 nu se poate vorbi de "o imensă pătură de indieni" beneficiind de asemenea drept.

{82} Théophile Delcassé (1852—1923) – ministru de externe al Franței

între 1898 şi 1905.

{83} Autorul are, probabil, în vedere pe Matthew Arnold (1822—1888), poet. critic literar şi inspector general şcolar între 1852 şi 1886.

{84} Revistă ilustrată. A apărut trimestrial între 1894 şi 1897.

{85} Bernhard von Bülow – cancelar al Germaniei între 1900 şi 1909.

{86} Numele vechi al celei mai septentrionale provincii a Irlandei; azi Irlanda de Nord, care continuă a fi unită cu Anglia.

{87} Tratatul de la Versailles şi celelalte tratate de la sfâr-şitul primului război mondial sunt criticabile în multe punete. Ignorarea voită şi completă a primului stat socialist – Rusia sovietică –, reparațiile de război stabilite la sume astronomice, nerealiste, şi reîmpărțirea coloniilor între învingători sunt câteva exemple concrete. Deşi unele cercuri burgheze occidentale au vorbit şi mai vorbesc de "balcanizarea" Europei, istoria şi-a spus definitiv cuvântul: statele naționale unitare, independente, suverane, sunt o realitate viabilă şi În măsura în care autorii tratatelor din 1919—1920 au favorizat constituirea sau desăvârşirea construirii lor, ei nu pot fi condamnați pentru aceasta.

{88} Autorul vrea să spună că scrutinul cu un singur tur nu permite combinațiile, cartelurile electorale încheiate pe plan local.

{89} Om politic conservator (1888—1958); între 1930 şi 1940 a deținut şi funcții guvernamentale.

{90} Instrument muzical cu coarde apărut în secolul al XVII-lea şi răspândit în secolul al XVIII-lea, având un timbru dulce, potrivit pentru executarea pieselor lirice.

{91} "După părerea tuturor, vrednic de domnie, dacă n-ar fi domnit" (în limba latină). Tacitus, *Historiae,* I, 49, 8; cuvintele istoricului roman se referă la împăratul Galba (anul 68 e.n.).

{92} *Dumnezeu să-l apere pe rege, deşi nu sunt eu acela* (în limba engleză). *Richard al II-lea,* actul al IV-lea, scena I.

{93} *Arma aeriană* – numele oficial al aviației germane în timpul celui de-al doilea război mondial.

{94} Nu în sensul în care acest regim s-a dezvoltat, de pildă, în Franța; totuşi regii din dinastia Tudor (1485—1603) şi cei din dinastia Stuart de dinainte de revoluție (1603—1640) sunt considerați monarhi absoluți.

{95} Ruptura religioasă cu Roma a fost o cauză secundară a formării

Imperiului britanic; cauza inițială a fost dezvoltarea economică din secolul al XVI-lea, care a dus la expan-siunea comercială şi la supremația maritimă a Angliei.